ئابلەت نۇردۇن

غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئابلەت نوردۇن

غەربىي يۇرت تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىبراھىم ھەمدۇللا
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: رىزۋانگۈل راخمان
ئەكبەر سالىھ

غەربىي يۇرت تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش

ئاپتورى: ئابلەت نۇردۇن

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14، پوچتا نومۇرى: 830046)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168 × 850 مم، 1/32 باسما تاۋىقى: 11.75
2001 - يىل 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 3000 - 0001
باھاسى: 16.00 يۈەن

ISBN7-5631-1346-9/K.146

مصباح نعمة محمود

نەشرىياتتىن

تارىخ تەتقىقاتچىسى، تونۇلغان ژۇرنالىست ۋە مول ھوسۇللۇق تەرجىمان ئابلەت نۇردۇن 1951 - يىلى 3 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايىتى توقسۇ ناھىيىسىدە زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1966 - يىل- دىن 1978 - يىلغىچە توقسۇ ناھىيە ئۆگەن يېزىسىدا قايتا تەربىيە ئالغان ھەمدە بوغالتىرلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1983 - يىل 2 - ئايدىن 1999 - يىل 6 - ئايغىچە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ژۇرناللار نەشرىياتىدا مۇئاۋىن باش مۇھەررىر، مۇئاۋىن نەشرىيات باشلە- غۇچى، ژۇرناللار نەشرىياتىنىڭ باش تەھرىرى، قوشۇمچە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى قا- تارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. 1996 - يىلى 6 - ئايدا خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات - نەشرىيات ئىدارە- سىگە يۆتكىلىپ، ئوقۇش - تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

ئۇ ھازىر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى مەركىزى» نىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارى- خى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ؛ مەملىكەتلىك مىل- لەتشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ؛ شىنجاڭ تارىخشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، «غەربىي يۇرت تەتقى- قاتى» (خەنزۇچە)، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ تەھرىر ھەيئىتى.

ئۇ تەتقىقات ساھەسىگە قەدەم قويغان 10 نەچچە يىلدىن بۇيان «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى توغرىسىدا»، «غەربىي يۇرتنىڭ چال-

غۇ ئەسۇابلىرى» . . . قاتارلىق 100 نەچچە پارچە ماقالە ۋە ئىلمىي ماقالە: «تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش» ، «ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان ساكلارنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش» . . . قاتارلىق 200 نەچچە پارچە تەرجىمە ماقالە ئېلان قىلغان. باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تارىخى ئاتالغۇلار لۇغىتى» نى ۋە مۇستەقىل هالدا «چاشقان يىلى» ، «تارىخى ئاتالغۇلار تەرجىمە قوللانمىسى» ، «تۈركىيە» نى تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغان. «دۇنيا مىللەتلىرى» قاتارلىق بىر نەچچە كىتابنىڭ تەھرىرلىكىنى ئۈستىگەن. ئۇ مۇستەقىل تەرجىمە قىلغان «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (3) ، «شىنجاڭدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر» (3) ، «يەكەن خانلىقى تارىخىدىن ئومۇمىي بايان» ، «شىنجاڭ تارىخىدىن سوئال - جاۋابلار» ، «شىنجاڭ تارىخىدىن تەربىيە» قاتارلىق كىتابلار ۋە باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ تەرجىمە قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 1 ـ ، 2 ـ قىسىم، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 ـ ، 2 ـ قىسىم، «خوتەن ئۇيغۇرلىرى» ، «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى قىسقىچە ئوقۇشلۇقى» ، «پائىسلامىزم ۋە پانتۈركىزم ھەققىدە تەتقىقات» ، «شىنجاڭنىڭ 2000 يىلى» ، «قاراخانىيلار تارىخىدىن قىسقىچە بايان» قاتارلىق كىتابلار نەشر قىلىنغان. نەشردىن چىقىش ئالدىدا تۇرغان «جەمئىيەتشۇناسلىق تارىخى» («تارىخلار جەمئىيىسى») ، لىيۇ زېشاۋ يازغان «ئۇيغۇرلار تارىخى» (ئوتتۇرا قىسىم) ، «شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىقلىرى» نىڭ قىسقىچە تارىخى» ، «يىپەك يولى قەدىمىي مەدەنىيىتى» ، «ۋۇ زېتيەن» قاتارلىق كىتابلارنىڭ تەرجىمىسىگە قاتناشقان. «24 تارىخ» قا تەۋە — «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» بىلەن «سۇينامە» نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت قىسىملىرىنى مۇستەقىل تەرجىمە قىلغان ۋە «جىننامە» ، «لياۋنامە» قاتارلىق

كىتابلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىنىڭ تەرجىمىسىنى تەكشۈ-
رۈپ بېكىتىش خىزمىتىگە قاتناشقان. قولىڭىزدىكى مەزكۇر كى-
تابقا ئاپتورنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئېلان قىلغان ۋە تېخى
ئېلان قىلىنمىغان تەتقىقات ماقالىلىرى ۋە ماقالىلىرىنىڭ بىر
قىسمى تاللاپ كىرگۈزۈلدى ۋە كىتابنىڭ ئاخىرىغا ئۇ تۇزگەن
شىنجاڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا دائىر چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى
ھەم مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان ئاساسلىق تەرجىمە ماقالىلىرى-
نىڭ كاتالوگى قوشۇمچە قىلىندى.

ئاخىرىدا بۇ كىتابقا قىممەتلىك تۇزىتىش پىكىرلىرىنى بە-
گەن، بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا كۆڭۈل بۆلگەن مىجىت
ئابدۇرۇسۇل، جاقىپ مىرزاقان، داۋۇت سايىم قاتارلىق ئۇستاز-
لارغا مىنەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرىمىز.

مۇندەرىجە

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى توغرىسىدىكى بەزى قاراشلىرىم 1
2. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى 21
3. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانلىرى 26
4. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى — تۇنيابغا 28
5. ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقى 31
6. تۇرگەش خانلىقى 33
7. تۇركلەر ۋە تۈرك تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار 37
8. ھونلارنىڭ ئاتاقلىق تەگرىقۇتى ـ مودۇ 444
9. شىمالىي ھونلار ۋە ئاتتىلا 48
10. كۇشان ئىمپېرىيىسى 54
11. قاراقىتان خانلىقى ۋە موڭغۇللار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار... 57
12. قىتانلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى 61
13. قىتانلارنىڭ ئېتنىسك مەنبەسى ۋە ئۇلار قۇرغان خانلىقلار توغرىسىدا 67
14. قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە دائىر بىر قىسىم تارىخىي مەلۇماتلار 86
15. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي رولى 92
16. ساكلار ۋە ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتقا كۆرسەتكەن تەسىرى ... 95
17. ياپىيان ۋە ياپيان بەگلىكى توغرىسىدا 101
18. غەربىي قىتانلار ۋە ياللۇغ تاشتىن 105
19. جۇجانلار ۋە ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتقا كۆرسەتكەن تەسىرى ... 109
20. غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى قووۇم ـ ئېفتالىتلار 113

21. قەدىمكى زاماندا ئۇنكەن ئەربىي يۇرتلىرىغا بىر قىسىم سەنئەتكارلار 119
22. ئەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى بەزى چالغۇ ئەسۋابلىرى 128
23. چىگىلار ۋە چىگ نەيى..... 141
24. ئەربىي يۇرتتىكى 54 بەگلىك 145
25. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەربىي يۇرت ئەسكەرلىرى 156
26. ئەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش - يۆتكىلىش لىرىدىن ئەينى چاغدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە نەزەر 158
27. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى..... 183
28. ياللۇغ چۈسايى ۋە «غەرب سەپىرىدىن خاتىرە» 200
29. قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخىي ئەسەر — «ھۇدۇدۇلئالەم» ... 203
30. مەرۋەزى ۋە «تەبئىئەتۇل ھايۋان» 207
31. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى 210
32. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىقتىساد ئىدىيىسى توغرىسىدا ... 220
33. مانى دىنى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار 225
43. زوروئاستىر دىنى 242
35. كلاسسىك داستان ـ «ئاۋېستا» 245
36. ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ شەكىللىنىشى..... 248
37. قىممەتلىك يازما يادىكارلىق ـ «موڭغۇل ـ ئويرات قانۇنى» ... 251
38. شىنجاڭنىڭ ئالتۇنچىلىق تارىخى توغرىسىدا..... 253
39. شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئوغۇتلاش تېخنىكىسى..... 261
40. گېرمانىيىدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى 264
41. دۇنخۇاڭ ۋە دۇنخۇاڭشۇناسلىق 266
42. مەشھۇر تارىخىي شەھەر ـ بېشبالىق 271
43. «قۇمۇل قوغۇنى» دېگەن نام توغرىسىدا 275
44. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيا توغرىسىدا..... 278

45. قەدىمكى يېپەك يولىدىكى چەت ئەللىكلەر 282
46. مانىخېيىمنىڭ ئېلىمىزدىكى ئېكسپېدىتسىيىسى 287
47. چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ مەخپىيىتى 290
48. جاڭ جىجۇڭنىڭ شىنجاڭدا ئەپيۇننى مەنئىي قىلىشى 293
49. شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى 295
50. ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرىغا دائىر ئەھۋاللار 297
51. دۇنيادىكى يىلناملەر 307
52. تارىخقا ئائىت ماقالىلەرنى يېزىش ئۇسۇلى توغرىسىدا دەسلەپكى قاراشلىرىم 309
53. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر نىڭ نەشر قىلىنىش ئەھۋالى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر 314

قوشۇمچە:

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى ... 336
ئابلەت نۇردۇننىڭ ھەرقايسى ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ئاساسلىق تەرجىمە ماقالىلىرىنىڭ كاتالوگى 358

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى توغرىسىدىكى بەزى قاراشلىرىم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىي زاتى (ئېتنىك مەنبەسى، كېلىپ چىقىشى) توغرىسىدىكى مۇھاكىمە - شىنجاڭ تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇھىم، ئەھمىيەتلىك تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بىر مۇنچە تارىخىي مەسىلىلەرگە بېۋاستە ياكى ۋاسىتىلىك تۇردە چېتىلىدۇ. تارىخشۇناسلار بۇ مەسىلە ئۈستىدە خېلى ئۇزاقتىن بۇيان تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ، خېلى نۇرغۇن كىتابلار نەشر قىلىنغان، ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلىم ئەھلىلىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ئىلمىي قاراش شەكىللەنگىنى يوق. مەسىلەن، بۈنىڭغا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى تەتقىق قىلىنغان كىتاب - ژۇرناللارغا، گويىدى يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (شەرق نەشرىياتى، 1952 - يىل)، فېڭ جياشېڭ، چېڭ شولو قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار دىن قىسقىچە توپلام» (ئىككى قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1958 - يىل)، لىۋ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» (تەيبېي، جېڭجۇڭ كىتاب ئىدارىسى، 1975 - يىل)؛ مەرھۇم لىۋ زىشياۋ يازغان «ئۇيغۇر تارىخى» (ئۇيغۇرچە ئىككى قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل)؛ بى چاڭپۇ يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» - (تەيبېي، شىنۋېن نەشر شىركىتى، 1986 - يىل)، خامىلتون يازغان «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇرلارغا دائىر ماتېرىياللار» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەلق نەشرىياتى، 1989 -

يىل) ، لىن گەن، گاۋ زېخۇ يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارى-
خى» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل 10 -
ئاي) ۋە ياك شېڭمېن يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» قاتارلىق
ئىلمىي ئەسەرلەرنى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»
(ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە) ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي
ژۇرنىلى» (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە) قاتارلىق ئىلمىي ژۇرناللاردا
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىي زاتى ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقا-
لىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۆپايە.

1980 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئېچىلغان «ئۇيغۇرلار-
نىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇل-
غان ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنەزەرلىرى تونۇشتۇ-
رۇلغان «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1981 - يىلى 30 - ئىيۇلدىكى
سانىغا بېسىلغان ماقالىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ھەقتىكى تۈرلۈك
كۆز قاراشلارنى ئالتە خىلغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن. مەن ئەنە شۇ
قاراشلاردىن، بىر- بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىلنى
قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

1 - خىل قاراشتىكىلەر - ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادى
مىلادى 840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744 - 840)
قىرغىزلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇرۇش، كېسەل-
لىك ۋە ئاپەت سەۋەبىدىن غەربكە كۆچكەن، دەپ قارايدۇ. بۇ
خىل قاراشتىكىلەر، شىنجاڭدىكى يەنى تارىم ئويمانلىقىدا
840 - يىلىدىن ئىلگىرى ياشايدىغان خەلقلەر تۈركىي تىل سىس-
تېمىسىدا سۆزلىشەتتى، گەرچە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ
سانى يەرلىك خەلقلەردىن ئاز بولسىمۇ، تىل، ئۆرپ - ئادەت
ۋە پسىخولوگىيىسى ئوخشىشىپ كەتكەچكە، ئۇلار يەرلىك خەلق-
لەر بىلەن ئاسانلا قوشۇلۇپ كەتكەن، دەپ ھېسابلايدۇ.

2 - خىل قاراشتىكىلەر - ئۇيغۇرلار تەڭرىتاغ (تيانشان)
نىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا 840 - يىلىدىن ئىلگىرى، ھەتتا مىلادى-

يىدىن ئىلگىرىلا ياشىغان ئەڭ قەدىمىي خەلق، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئالدىنقى ۋە كېيىنكى «خەننامە» نىڭ «غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ ياقىلىرىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ سانىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرىدۇ. «تەزكىرە» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى بىر مىليوندىن ئارتۇق ئىكەنلىكى مەلۇم. ھالبۇكى ئورخۇن ۋادىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى كۆپ بولغاندىمۇ 100 ـ 200 مىڭ ئۆچۈرىسىدە بولغان، بۇلار سان جەھەتتىمۇ مۇتلەق ئازچىلىقنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ سان جەھەتتىن كۆپ بولغان يەرلىك خەلقلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىۋالغان دەيدىغان كۆز قاراش پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ خىل كۆز قاراشقا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە نەشرى 1981 ـ يىل 1 ـ سانىدىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى يېڭى مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىسىنى، ئۇيغۇرچە نەشرى 1982 ـ يىل 2 ـ سانىدىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر» دېگەن ماقالىلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى خىل قاراشقا ئوخشىمايدىغان قاراشلارمۇ بار: مەسىلەن، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق باشلىقى، تارىخچى گۇ باۋ ئەپەندى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىنگلىز ژۇرنىلى، 1979 ـ يىللىق 5 ـ سان ۋە 1980 ـ يىللىق 6 ـ سان) ۋە «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (1980 ـ يىللىق 6 ـ سان) قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ئۇچ پارچە ئىلمىي ماقالىسىدە: «مىلادى Ⅱ ئەسىردە شىنجاڭدا ماكانلاشقان دىڭلىڭلار، مىلادى Ⅴ ئەسىردە ياشىغان تېلېلار ئۇزاق تارىخىي جەريانداۋ يەرلىك مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ، كېيىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى شەكىل-

لەندۇرگەن» ، «مىلادى V ئەسىردە دېڭلىڭلار ، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلار كېڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان» ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خېلى كۆپ جايلار مۇشۇ مەزگىلدە تېلېلەشكەن» دەپ قارىغان. مو گۋاڭۇېن ئەپەندى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى ۋە ماكانى ھەققىدە مۇھاكىمە» ناملىق ئىلمىي ماقالە-سى («مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلە-مى» ، 1983 - يىل) دە، ئۇيغۇرلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىلادى IV ئەسىرگىچە ياشىغان دېڭلىڭ ۋە ئوغۇزلارنى ئېتنىك مەنبە قىلغان، دەپ ھېسابلىغان. چېڭ شولو ئەپەندى بولسا «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى ھەققىدە» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى («شياڭ دا ئەپەندىنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن يېزىلغان ماقالىلەر توپلىمى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل) دا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلي زاتىغا دائىر رىۋايەتلەر-نى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، ئۇيغۇرلار: دى (دىھار) - قىزىل دى - دېڭلىڭ - تېلې - ئۇيغۇر دېگەن تەرتىپ بويىچە كېلىپ چىققان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يۇقىرىقى بۇ خىل قاراشلارغا باھا بېرىشتە، ھېسسىياتقا بېرىلىپ ھۆكۈم چىقىرىشقا ئالدىراپ كەتمەسلىكىمىز، تارىخىي پاكىتلار ئۇستىدە ئەتراپلىق مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا ئالدى بە-لەن، ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىر ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەت ئىكەنلىكىنى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىدۇ.

ئەمما تۈركىلەر بىلەن ھونلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە تۈركىلەرنىڭ ئەجدادى مەسىلىسىدە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت. بەزى ئالىملار (مەسىلەن: ئېلىمىز تارىخشۇناسلىرى-دىن ما چاڭشۇ، ياپونىيەلىك تارىخشۇناس سۇڭتىيەن شۇنەن،

مانسۇدا توشيو قاتارلىقلار) تۈركلەرنى تىل (دى، دىڭلىك، تېلې) لاردىن كېلىپ چىققان دېسە، يەنە بەزىلەر، ھونلاردىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ. ئاز ساندىكى تەتقىقاتچىلار بولسا، تۈركلەرنى ساكلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان تىگىراخا ئۇدا (ئۇچ-لۇق قالپاقلىق ساكلار) بىلەن تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئۇزاق مۇد-دەتلىك قان ئارىلىشىشىدىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن دەپ ھېسابلا-يدۇ.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە، ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ نامى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە تۈرۈك ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن ئاتالغان، مەسىلەن: ئالدىنقى چىن دەۋرىدە دى (狄)، خەن دەۋرىدە دىڭلىك (丁零 ئەينى چاغدا تىڭلىك دەپ ئوقۇلغان)، سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە تېلې (铁勒)، ۋېيخې، يۈەنخې (ئۇر-خۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە دەۋرىدە، (يەنى مىلادى 789 - يىلى خۇيخۇ غا ئۆزگەرتىل-دى)، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، خۇيخې، خۇيخۇ دېگەن نامىلار داۋاملىق قوللىنىلغاندىن باشقا، يەنە ۋۇگۇ، ۋېۋۇئېر، ۋېگۇئېر، ۋېيۇۇ قاتارلىق ئون نەچچە خىل نام بىلەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان نامىلاردىن سىرت، خۇيخۇي دېگەن نام بىلەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە چەنتۇخۇي، خۇيبۇ دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە، بۇلارنى بىر خىل نامنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ھەرخىل تەلەپپۇز قىلىنىشى ياكى مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئاساسەن قويۇلغان نام، دەپ قاراشقا بولىدۇ. لېۋې يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇر-لار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابنىڭ 87 - بېتىدە قەدىمكى چاغدا، خەنزۇچە خەتلەرنىڭ تەلەپپۇزىدا كۆپ ھاللاردا «ك» تاۋۇ-شى چۈشۈپ قالىدىغانلىقى، مەسىلەن ئەينى چاغدا «丁» (ting) ئوقۇلۇشىغا تېگىشلىك خەتنىڭ «تى» (ti) دەپ؛

* خۇيخۇ - ئۇيغۇرلارنىڭ چېدىمى - باتۇر مەنىسىدە.

« 轻 » (king) خېتى «ki» دەپ: « 龙 » خېتى «lu» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان. تىئوپلاست «تىل» دېگەن سۆز قەدىمكى تۈركچىدىكى ئەتىل ياكى ئېتىل (دەريا) دېگەننىڭ يەنە بىر ۋاريانتى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىنلىقىنى ۋە «ت» بىلەن «دى» ئۆزئارا نۆۋەتلىشىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىز قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى مەنسەپ نامى «شاد» ئوقۇلۇشتا «شات» دەپ، ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇرچىگە كىرگەن «قەد» سۆز «قەت» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى بىلەن يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، «دى»، «دىڭلىڭ» «تېلى» دېيىلگەن نامىلارنىڭ «تىل» ياكى «دىل» دېگەن نامىنىڭ باشقىچە تەلەپپۇزى ئىكەنلىكىنى چۈشىنەلەيمىز. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى شۆ زۇڭجېڭمۇ «دىڭلىڭ» نىڭ قەدىمدە «دىل» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە تەپسىلىي توختالغان.

دىللار ـ ئېلىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىدە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپ، خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى پائالىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. ئەمىنىيە (چۈنچيۇ) دەۋرى مېۋ 722 ـمېۋ 481 دە يېزىلغان «زۇجۇەن» تەزكىرىسىنىڭ جاۋگۇڭنىڭ تۇنجى يىلى تەپسىرىسىدە: «جىن دۆلىتىنىڭ لەشكەر بېشى شۇنۇۋنىڭ قوشۇنى داچى دېگەن جايدا دى (دىلى) لارنىڭ مەغلۇپ قىلدى» دېيىلگەن. داچى ـ ھازىرقى تەييۈن رايونى بولۇپ، يۇقىرىقى مەلۇماتتىن دىللارنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ياشىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. سۇ بېيخەي يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا يېڭى مۇلاھىزە» دېگەن ماقالىدە، بەش خۇ (غۇز) 16 دۆلەت دەۋرى (304 ـ 439) دىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرى ئىچىدا «دى» (翟)، شىيەنيۈ * (鲜于)، لۇ

* 翟 خېتى ـ قەدىمكى چاغدا «دى» دەپ ئوقۇلغان. ھازىر «زى» دەپ ئوقۇلىدۇ ـ ت.

(洛) ، چۇ دەپ ئاتالغان ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ سانى ھەممىدىن كۆپلۈكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە بۇنىڭغا ئاساسەن دىل (دىڭ- لىڭ) دېگەن نام، «دى» ئۇرۇقىنىڭ نامىنىڭ ئۆزگىرىشى دېگەن خۇلاسە چىقىرىلغان.

شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتنوگرافىيەسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا. جۇڭگو، ئەرەبىستان، ئىران، ياۋروپا جۇملىدىن شىنجاڭدا يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار ھېلىھەم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈ- رۈشتە قولغا كەلتۈرۈلگەن يېڭى تېپىلمىلار يازما يادىكارلىقلار- نىڭ رېئاللىققا قانچىلىك دەرىجىدە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى دەللىلەش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. ھالبۇكى، يېقىنقى زامان شىن- جاڭ ئارخېئولوگىيىسىدە تېپىلغان بەزى يادىكارلىقلارنى چەت ئەللىكلەر ئەپچىقىپ كەتتى. دەرۋەقە، بىر مۇنچە چەت ئەللىك ئالىملار شىنجاڭدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئۈستىدە نۇرغۇن پاي- دىلىق ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلەپ خېلى زور نەتىجە قازانغان بولسىمۇ، بىر قىسىم ماددىي ۋە يازما يادىكارلىقلار تېخىچە ئۆز ئىگىلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىن- جاڭدا بىر مۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر يېزىلغانلىقى مەلۇملۇق بول- سىمۇ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى قولىيازما ھالىتىدە بولغاچقا، خېلى بىر قىسمى يوقىلىپ كەتتى، يەنە بىر قىسمى «مەدەنىيەت ئىنقە- لابى» دا، «كىگىز كىتاب» قاتاردا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ياكى يوقاپ كەتكەن. شۇڭا دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن يازما تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە يېزىلغان ئىشەنچلىك يازما يادىكارلىق ناھايىتى ئاز. يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قەدىمكى شەرق مىللەتلىرى، جۈم- لىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا خېنزۇچە مەنبە- لەر، بولۇپمۇ دۇنياغا مەشھۇر «24 تارىخ» (بەزىدە «25تارىخ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا ئائىت جىلد-

لاردىن پايدىلىنىش، ئۇلارنى تەھلىل قىلىش ۋە باشقا يېزىقتىكى ماتېرىياللار بىلەن تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرى بولغان دىل (دىڭلىڭ، دى) لار ئىدىرلىق، دالىلاردا كۆپىنچە ھارۋىلاردا يول يۈرۈشنى ياقتۇرغاچقا ھەمدە «ھارۋىلىرىنىڭ چاقى ئېگىز، شادىلىرى كۆپ» بولغاچقا، ئېگىز قاتقاللار (ئېگىز ھارۋىلىقلار) دەپمۇ ئاتالغان. بىز بۇ تارىخىي ماتېرىيالنى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە ئېيتىلغان ئوغۇز خاقان جۇرجىت خاقا- نىنى مەغلۇپ قىلىپ نۇرغۇن غەنىيمەت ئالغانلىقى، ئۇلارنى تو- شۇشقا ئات، قېچىر، كالا ئازلىق قىلغاندا، ئوغۇزخان لەشكەرلە- رىدىن بىر چۈەر ياشانغان كىشى ئېگىز ھارۋا ياساپ جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلاپ، ھارۋىنىڭ ئالدىغا جانلىق غەنىيمەتلەرنى قوشۇپ توشۇغانلىقى، ئوغۇزخاننىڭ نەۋكەرلىرى، ئەل جامائىتە- مۇ بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولغانلىقى ۋە ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىغانلە- قى، ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا «قانغا» «قانغا» دېگەن ئاۋاز چىققاچقا، ئوغۇزخان ھارۋا ياسىغانلارغا قانغۇرلۇقلار (يەنى قاتقاللار) دەپ نام بەرگەنلىكى («ئوغۇزنامە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 55 - 56 - بەتلەر) ھەققىدىكى بايانلار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىساق، ئېگىز قاتقاللار يەنى دىڭلىڭلار ناھايىتى قەدىمىي خەلق ئىكەنلىكى، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن خەنزۇچە مەلۇماتنىڭمۇ خېلى ئاسا- سى بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پاندىرىخ قەلئەسىدىن قەدىمكى ھارۋىنى تاپقانلىقى، 1983 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئالتاي ۋىلايىتى ئالتاي ناھىيىسىدىكى ئوتبۇلاق دادۇيدىكى قىيا- تاش سۈرەتلىرى ئارىسىدىن بىر كالا ھارۋىسىنىڭ رەسىمى بايقال- غانلىقى ۋە رەسىمنىڭ تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1500 - يىللارغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقى («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئايلىق ئىچكى ژۇرنال)

خەنزۇچە، 1984 - يىل 5 - سان، 15- 16- بەتلەرگە قارالسۇنداقلا شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادى 25 - 220) دىن باشلاپ ياسالغان كۈسەن (كۈچا) دىكى بېزەك-لىك غارلىرىدا ھارۇندا ئولتۇرغان قۇياش ئىلاھىنىڭ سىزىلىشى («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، پەسىللىك ژۇرنال ئۇيغۇرچە 1987 - يىل 2- سان 118- بەتكە قارالسۇنداق) بىزنىڭ يۇقىرىقى كۆز قارىشىمىزنى تارخىئولوگىيە ۋە قىياتاش رەسىمى ۋە تام سىزمىچىلىق جەھەتتىن ۋاستىلىك پاكىت بىلەن تەمىن ئەتتى.

«ۋېينامە. ئېگىز قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە، مىلادى 487 - يىلى، ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بىكقۇلۇ قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلو ۋە ئىنىسى چۈڭچىلار جۇجان قاغانى تولۇننىڭ كېڭەيمەچىلىك سىياسىتىگە نارازى بولۇپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى، ئۇلار ئالدىنقى قانقىلىنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچكەنلىكى، ئاۋۇزلو ئۇزۇنى خان دەپ، دۆلىتىدىكىلەرنى بەگ دەپ ئاتىغانلىقى، چۈڭچى كۆلبەگ دەپ ئاتالغانلىقى، جۇجان خانى ئاۋۇزلونى قوغلاشقا قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، نەتىجىسى چىقمىغانلىقى، ئاۋۇزلو قۇجۇ خانى كەن شۇگۈينى ئۆلتۈرۈپ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مىڭمىڭ-نى خان قىلغانلىقى، ئاۋۇزلو جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ كىنگىت (قاراشەھەر)، پىشامشان، ئۇدۇن (خوتەن) لارنى بويسۇندۇرۇپ ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە، ئۇيغۇرلارنى ھونلارنىڭ ئەۋلادى، دەيدىغان مەلۇماتلارمۇ بار. «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» 99 - جىلد «تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «تېلىلارنىڭ ئەجدادى - ھونلارنىڭ ئەۋلادى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇقلىرى كۆپ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «كونا تاڭنامە» 195 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ: «ئۇيغۇر (خۇيخې) لارنىڭ ئەجدادى - ھونلارنىڭ ئەۋلادى، كېيىنكى ۋېي خانلىقى دەۋرىدە تېلې قەبىلىلىرى دەپ ئاتالـ

دى» دېيىلگەن. بۇ خاتىرىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادى ھونلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ھونلار - ئېلىمىزنىڭ شىمالى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى، «كېيىنكى خەنناما» 89 - جىلد «جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئىزاھاتىدا: «باتۇر (مۇدۇ) تەڭرىقۇت تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى، شياخۇلار* نىڭ ئۆلادى. ئۇلارنىڭ ئەجدادى چۇنۇيىدىن تۇمەنگىچە مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن» دەپ قەيت قىلىنغان. ھونلار دەسلەپتە ئوردۇس يايلىقى ۋە يىنشەن (تەسكەي) تېغىنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. ئۇلار ھەرقايسى دەۋرلەردىكى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە، يەنى جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە گۇيفاڭ، خۇنيى، شيەنيۇن، شۇنيۇ دەپ؛ چۇنچيۇ دەۋرى (ئەمىنلىك دەۋرى) دە رۇڭ ياكى دى دەپ؛ ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە خۇ ياكى «لۇ» (虏) دەپ ئاتالغان، باتۇر (مودۇ) تەڭرىقۇت دەۋرىدىن ئىلگىرى ھونلار شەرقىي غۇزلارغا يەنى توڭغۇس ۋە توخرىلارغا بوزەك بولۇپ، ئۇلارغا ئېسىل ئات ۋە ساھىبجامال قىزلارنى تارتۇقلاپ تۇرغان. تۇمەن تەڭرىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ ھون قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى تۇمەننىڭ چوڭ ئوغلى باتۇر ئاتىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ ھەربىي كۈچ ئارقىلىق قۇدرەتلىك ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ھون ئىمپېرىيىسى بويسۇندۇرۇلغان نۇرغۇن قەبىلىلەر، ئۇرۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولغاچقا، خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى، ھون تىلىنىڭ ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپلۇقى ھەققىدە تىلشۇناسلار ۋە تارىخچىلار ئارىسىدا تالاش -

---

* شياخۇلار - شيا سۇلالىسى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى XX ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە) دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنى كۆرسىتىدۇ - تا.

تارتىش يوق. لېكىن ئۇنىڭ قايسى تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغانلىقى توغرىسىدا ھېلىمۇ ئىختىلاپ بار. فرانسىيىلىك دىموسار، كلاپروت قاتارلىقلار غەربكە كۆچكەن ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرى ۋەنگىرلار (ھونگرلار) دا ھازىرمۇ داستىخان، ئالما، تەڭنە، ئوچاق قاتارلىق ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان، «كېيىنكى خەننامە» 89 - جىلد «جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «تەڭرىقۇتنىڭ ئەسلى ئىسمى فەنتاي ئىدى، ئۇنىڭ ئىلىدىكىلەر ئۇنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتايتتى. ھونلار ئاسمانىنى تەڭرى، تەڭرىنىڭ ئوغلىنى قۇت دەپ ئاتايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بىزدە ھازىرمۇ تەڭرى ۋە قۇت، قۇتلۇق دېگەن سۆزلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا، ھونلار غەربكە كۆچكەندە، قېرى - چۈرى، ياشانغانلىرى بىللە ماڭالماي كۆسەن (كۆچا) نىڭ شىمالى، كىنگىت (قاراشەھەر) نىڭ غەربىدىكى بايىنبۇلاق يايلىقىدا قېلىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم كەڭلىكتىكى زېمىنغا، ئىككى تۈمەندىن ئارتۇق ئاھالىگە ئىگە ياپيان دۆلىتىنى قۇرغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە، ئۇلارنىڭ تىلى، ئۇرۇپ - ئادەتى ئېغىز قاتقىللارغا ئوخشاش ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. يۇقىرىقى ئەھۋاللار ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ تىل ۋە ئۇرۇپ - ئادەت جەھەتلەردە بەلگىلىك دەرىجىدە ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، تەيۋەنلىك تارىخچى لىيۇ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تا، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسىم رايونلىرىدىن تېپىلغان بىر رەسىمدە بىر ھوننىڭ بويى پاكار سىزىلغانلىقى، چىرايى مانجۇلارغا ئوخشايدىغانلىقى، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ بىر مۇنچىسى «تاي» بىلەن ئاياغلىشىدىغانلىقى، «تاي» سۆزى موڭغۇل تىلىدا ھازىرمۇ مەۋجۇتلۇقى ۋە «لىق»، «لىك» دېگەن سۆز قوشۇمچىسى ئورنىدا قوللىنىدىغانلىقى، مەسىلەن سۇبۇتاي - ئەقىللىق، ئۇلاستاي (تېرەك-

لمك) دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە ھونلارنىڭ تۆت ئالىي ئۇرۇقى ئىچىدىكى قويان ئۇرۇقىنىڭ نامى كېيىنكى چاغلاردا سىيانپىيلار ئارىسىدا قايتا ئوتتۇرىغا چىققانلىقى ۋە تۈركلەر بىلەن سىيانپىيلار بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان خەلقلەر ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. شۇڭلاشقا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل ئەھۋالنى تولۇق نەزەرگە ئېلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادىنى ھونلارنىڭ ئەۋلادى دېگەن قاراشنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ياكى ئىنكار قىلىشقا ئالدىرىماسلىقىمىز لازىم.

«كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەنپەئەت، ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى ۋە بۇيسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ قارشىلىقى تۈپەيلىدىن شىمالىي ھونلار زەئىپلىشىپ ھالسىزلانغاچقا، جەنۇبتىكى قەبىلىلەر ھونلارغا ئالدى تەرەپتىن، دىئىلگىلار ئارقا تەرەپتىن يوشۇرۇنچە ھۇجۇم قىلغان، سىيانپىيلار سول تەرەپتىن، غەربىي يۈرتلۇقلار ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان. ھونلار تۆت تەرەپتىن كەلگەن زەربىگە تاقابىل تۇرالماي، غەربكە - يىراق تامانغا كۆچكەن.

ھونلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئۇلار ئىگىلىگەن بىپايان چارۇچىلىق رايونلىرى سىيانپىيلار، تېلېلار ۋە جۇرجانلارنىڭ زېمىنلىرىغا ئايلانغان، سىيانپىيلار شەرقىي غۇز (دۇڭخۇ) لارنىڭ بىر تارمىقى، شەرقىي غۇزلار باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ بىر تارماق شەرقىي غۇزلار چوڭ ھىنگان تېغى بويلىرىغا قېچىپ بارغان، كېيىن راۋلىي دەرياسى (سىرامولۇن دەرياسى) بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا سىيانپىيلارنىڭ سەرداری تەن شىكۇيسىيانپىي قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆتۈكەن تېغى ئېتىكىدىكى چەنچىيۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ئوردىگاھ تىكىپ سە-

يانپيي خانلىقىنى قۇرغان. ئۇ شىمالدا دىڭلىڭلارغا، غەربتە ئۇيغۇر-سۇن (ئۇسۇن) لارغا زەربە بېرىپ زېمىنىنى شەرقتىن غەربكە مىڭ چاقىرىم كېڭەيتكەن. تەخمىنەن مىلادى 180 - يىلى، تەن شىكۇي ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن ئوغۇللىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئىچكى ئۇرۇش قىلىشىپ ئۆز ئالدىغا باشباشتاق بولۇ-ۋالغاچقا. سيانپيي خانلىقى تەدرىجىي زەئىپلەشكەن. تېلېلار مىلادى II ئەسىردە سيانپيي خانلىقىغا، مىلادى V ئەسىردە جۇرجان خانلىقىغا بېقىنغان. مىلادى 509 - يىلى، جۇرجانلار-نىڭ خانى جۇپۇت ئېگىز قاڭقىللار تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن، بۇرۇن جۇرجان ھۆكۈمدارى ناگايغا بېقىندى بولۇپ كەلگەن قۇجۇ خانى چۇيجا ئېگىز قاڭقىللارغا تەۋە بولغان. جۇر-جانلارنىڭ تەدرىجىي ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ ئېگىز قاڭقىللار تېخىمۇ قۇدرەت تاپقان.

ئەمدى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى - تېلېلارنىڭ تارقالغان ماكانىغا كەلسەك، بۇ ھەقتە «شىمالىي خانلىقلار تارىخى. تېلېلار ھەققىدە قىسسە» دە ناھايىتى مۇھىم بىر ئابزاس خاتىرە بار: «. . . تېلېلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئەڭ كۆپ، ئۇلار غەربىي دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، تاغ - جىلغىلارنى بويلاپ ئولتۇراق-لاشقان. تۇغلا دەرياسى (ئورخۇن دەرياسىنىڭ تارمىقى) نىڭ شىمالىدا بۆكە، توڭرا، ئوپۇغۇر (ۋېيخي)، بايىرقۇ، بوركلى، مىڭچىن، رۇرخ (توققۇز)، ئىزگىل، غۇن، قوغۇرسۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى بار. ئېۋىرغول-نىڭ غەربى، كىنگىت (قاراشەھەر) نىڭ شىمالى ۋە ئاقتاغ تەڭرىتاغ، تيانشان ئەتراپلىرىدا چابىش (چۇبە)، بۇرج، ئىكە (ئازلار)، سۇبۇ (سىپتا)، ناخ (ناگە)، ئوغۇز، خېگو (كەز-كۇن)، ئېرتوش (يىجان)، ئۇنقۇ قەبىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى بار. . . . گەرچە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە-لىرى ئوخشىمىسىمۇ ھەممىسى تېلې دەپ ئاتىلاتتى.» يۇقىرىقى

بىر ئابزاس مۇھىم بايانداﺍ، تېلې قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئۇيۇرغۇر، ئوغۇز دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقى، بولۇپمۇ ئۇغۇزلارنىڭ تېيانشان ئەتراپلىرىدا ماكانلاشقانلىقى ئېيتىلغان. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «يۇەنخې (ئۇيغۇر) لار دەسلەپتە ئوغۇز (ۋۇخۇ) دەپ ئاتىلاتتى، سوي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيۇرغۇر (ۋېيخې) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى» دەپ قەيت قىلىنغان. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 60 ـ، 83 ـ بەتلىرىدە، ئوغۇر (ۋۇخۇ) ئۇيۇرغۇ (ۋېيخې) دېگەن نامىلار، ئەمەلىيەتتە يۇەنخې (ئۇيغۇر) نىڭ خەنزۇچىدە باشقىچە تەلەپپۇز قىلىنىشى ئىكەنلىكى، تېبىلارنىڭ چاپىش قەبىلىسىنىڭ قاراشە. ھەرنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان يۇلتۇز دەرياسى ۋادىلىرىغا جايلاشقانلىقى ۋە يۇەنخې ياكى خۇيخې دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ تېلې قەبىلىلىرى ئارىسىدا خېلى كۆچلۈك قەبىلە ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. بىز يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئىككى ئابزاس تارىخىي بايانىنى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداد-لىرى يالغۇز موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇ-ۋۇرغولنىڭ غەربى، قاراشەھەرنىڭ غەربىي شىمالى ۋە تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى بوستانلىقلاردىمۇ ياشىغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز.

ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر قانداشلىقى بىر - بىرىگە يېقىن ئۇرۇق - قوۋملار بىر قەبىلە بولغان، تىلى، ئۆرپ - ئادىتى يېقىن بولغان ئۇرۇقلار بىر قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقان، قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى قايسى بىر قەبىلە قورال كۈچى ياكى جەلپ قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرسە، شۇ قەبىلىنىڭ نامى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان. بۇرۇن دېگە-لىنىڭ ياكى تېلې دەپ ئاتالغان قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلۈپ «ئۇي-

غۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغان بولۇشى ئېهتىمالغا ناھايىتى يېقىن. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ تېلىلار ئىچىدە سان جەھەتتە كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىر قەدەر ئىلغار ئىكەنلىكى، غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناغان «يىپەك يولى» نىڭ توغۇنىگە جايلاشقانلىقى ئۇلارنىڭ باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۇرۇشىدە مۇھىم رول ئويناغان بولۇشى مۇمكىن، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى، تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار (تۈركلەر) شەرق ۋە غەربكە كېڭەيمىچىلىك قىلغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلاندى... ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىدىن پايدىلىنىپ موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈردى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن مىلادى VI ئەسىردىن VIII ئەسىرگىچە موڭغۇل دالاسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىچە بولغان جايلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ قۇرۇلغان چوڭ خاندانلىق - تۈرك خانلىقىنىڭ ئاساسىي ھەربىي كۈچى ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى ۋە تۈركلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇيغۇرلارغا تايانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خەنزۇچە تارىخنامىلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى قىلغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات بولۇپلا قالماي، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ قالدۇرۇلغان. مەسىلەن «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» ۋە «سۇيىنامە» لەرنىڭ «تېلىلار ھەققىدە قىسسە» لىرىدە: «ئۇلارنىڭ غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە باغۋەنچىلىك، ئېكىنچىلىك (دېھقانچىلىق) قىلاتتى، كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان «غەرب تەرەپ» - موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىدىكى ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ خېلى

بۇر ۇنلا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە باغۋەن-
چىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 840 - يىللىدىن ئىلگىرىلا شىنجاڭدا ياشىغانلىقىنى تۆۋەندىكى تارىخىي مەلۇماتلارنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىقمۇ دەلىللەش مۇمكىن:

① مىلادى II ئەسىردە ئۆتكەن يۇنان تارىخچىسى پتولېمى ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدىكى سىرىس دۆلىتى (يە-
نە بىر دۆلىتى) بايدا، ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك خەلقنىڭ ئۇيغۇر داسلار ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى، ئۇلار پىلە بېقىپ يىپەكتىن شايى - ئەتلەس توقۇيدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بە-
رگەن.

②«تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 - تومىدىكى «ئۆگە»، «ئۇيغۇر» سۆزلىرىگە بېرىلگەن ئىزاھاتتا، تۈرك قوشۇنلىرى (ئالېكساندىر) ماكىدونىسكىنىڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغان ئالتۇنقان تېغىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن ئىكەنلىكى، «ئۇيغۇر» دېگەن نام «خودخۇر» ئاتالغۇسىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى ئىكەنلە-
كىنى كۆرسەتكەن. بۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇيغۇر دېگەن نامنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىلا مەۋجۇتلۇقىنى پەرەز قە-
لىشقا بولىدۇ، دەرۋەقە، مەھمۇد قەشقەرى «تۇركىي تىللار دىۋا-
نى» نى ئالېكساندىر ماكىدونىسكى شىنجاڭغا كەلگەن ۋاقىت - مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 329 - يىلدىن ئالاھىدە 1300 يىل كېيىن، يەنى 1072 - 1074 - يىللىرى ئىراقتا يازغان ھەمدە «ئۇيغۇر» لارنىڭ «خۇزخۇرەند» ئاتالغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات-
نى مۇھەممەد چاقىر تۇنكە خاقانىنىڭ ئوغلى ئىسرائىل توغان تېگىندىن ئاڭلىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. شۇڭا بۇ رىۋايەت خاراك-
تېرلىك مەلۇماتنى باشقا تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرە-
يالىلار ئاساسىدا ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

③«ئۇچ دۆلەت ھەققىدە تەپسىرات» تا، دىڭلىڭلار ھونلار-

نىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، مىلادى I ئەسىردە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ كەتكەنلىكى قەيت قىلىنغان.

④«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تېلېلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئاقتاغ (تەڭرىتاغ، تيانشان) ئەتراپىدا ماكانلاشقان تېلېلار-نىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى. . . .» «ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) ئەترا-پىدا ماكانلاشقان تېلېلارنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار» دېيىلگەن. ئەگەر قېرىلار، ئاياللارنىڭ ئەسكەر بولالمايدىغانلە-قىنى ھېسابقا ئېلىپ ھەر تۆت كىشىدىن بىرسى ئەسكەر بولغان، دەپ قىياس قىلساق، يۇقىرىقى ئىككى جايدىكى تېلېلارنىڭ سانىلا تەخمىنەن 120 مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. ھالبۇكى، بۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان تېلېلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ۋەھالەنكى «سۇڭنامە» غا ئاساسلانغاندا، 840 - يىلى ئۇيغۇرلاردىن تەخمىنەن 100 مىڭ كىشى غەربكە كۆچكەن.

⑤«ۋېينامە. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» دە: «دىڭ-لىڭ ئېلى كانگيە (سەمەرقەند) نىڭ شىمالىدا، 60 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار. خەلقى چارۋىچىلىق قىلىدۇ، ئۇ يەردىن چىقىدىغان تېسىن، ئاق بولغۇن، سۇسەر تېرىلىرى داڭلىق، ئارال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىمۇ دىڭلىڭلارنىڭ بارلىقى ئېنىق، ئەمما ئۇلار ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىدىكى دىڭلىڭلاردىن ئەمەس» دېيىلگەن. بۇ ماتېرىيال، مىلادى IV ئەسىردە ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالى-دىكى ئېلى دەريالىق ۋادىلىرىدا سانى خېلى كۆپ دىڭلىڭلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

⑥«جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى. جۇرجانلار ھەققىدە قىسسە» دە: «يىجۇ ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى لىيۇ جۇن ئۆزىنىڭ قۇدرەت - سەلتەنىتىنى تەرغىپ قىلىش ئۈچۈن دىڭلىڭلارغا جاڭ جىڭشۇەننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچى پىشامشان (چاقىلىق)، ئۇدۇن (خوتەن) غا بارماقچى بولغان. ئەمما پىشام-

شاننى دىڭلىڭلار ئىشغال قىلىۋالغاچقا، ھەلقى ئەتراپقا تارقىلىپ كەتكەن. ئۇدۇنلۇقلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. دىڭلىڭلار ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت (تەڭرىنىڭ ئوغۇللىرى) دەپ ئاتىغان. ئۇلار ئەلچى جاڭ جىڭشۇەننى قوبۇل قىلىپ قايتىپ كېتىشىنى تەۋسىيە قىلغان» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «جەنۇبىي سۇلا-لىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «چەرچەن ئېلى شىمالىي دىڭلىڭلارغا تەۋە» دېيىلگەن. بۇ تارىخىي بايانلار دىڭلىڭ-لارنىڭ V ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ كەڭ زېمىندا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرە-دۇ.

⑦«سۇڭنامە. قوجۇ تەزكىرىسى» دە: «قۇجۇ... تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىللىرى (627 ـ 650) دا خۇجۇنجىيې قۇجۇنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، قۇجۇ ياكى شىجۇ (غەربىي ئوبلاست دەپ ئاتالدى. ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن (ئەنلۇشەن ـ شى سىمىڭ) توپىلىڭىدا قولدىن كېتىپ، كېيىن قۇجۇ ئېلى يەنە ئەسلىگە كەلگەن، قۇجۇ ـ ئېگىز جاي دېگەن مەنىدىكى سۆز، ئۇ يەردە ئۇيغۇرلار كۆپ بولغاچقا، ئۇ يەردىكىلەر قۇجۇ ئۇيغۇرلە-رى دەپمۇ ئاتالغان» دېگەن. بىزگە مەلۇمكى، ئۆڭلۈك ـ سۆيـ-گىن توپىلىڭى مىلادى 753 ـ يىلدىن 763 ـ يىلغىچە بولغان. مانا بۇ خاتىرە 840 ـ يىلدىن تەخمىنەن 80 يىل بۇرۇنلا قۇجۇدا ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتى مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

⑧«يۇەنخې يىللىرى (806 ـ 821) دىكى ۋىلايەت ـ ناھە-يىلەرنىڭ تەپسىراتى» دا، پۇرى (ھازىرقى مورى، چىتەي، بارىكۆلدىن ئىبارەت ئۇچ ناھىيىنىڭ دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ) نىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چەج (赤遮)، تۇزبۇلاق (盐泉镇) كەنتلىرى ۋە تەرۇب (特罗堡) قەلئەسى قاتارلىق جايلارنىڭ ئەينى چاغدىكى «ئۇيغۇرلار يېرىگە بارىدىغان» مۇھىم ئۆتكەل ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە

قىسسە» دە: «قارلۇقلار غەلىبىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلاردىن قاغانسای (川图佛) نى تارتىۋالدى» دېيىلگەن. بۇ ۋەقە تاڭ دىزۇڭنىڭ 6 - يىلى (790 - يىلى) يۈز بەرگەن. بۇ پاكىتلار يۇقىرىقى جايلاردا خېلى بۇرۇندىنلا ئۇيغۇرلار ئولتۇراق-لاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

⑨ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 5 - بېتىدە، ئەرەب تارىخچىسى مەسئۇدىنىڭ: تېلېلار بىلەن ئۇيغۇرلار بىر قەبىلە ..... تاگاز گاز (بىر مۇنچە تارىخچىلار، مەسىلەن دېنائۇد قاتارلىقلار تاگاز گازلارنى ئەمەلىيەتتە توققۇز ئوغۇز دېگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ ھې-سابلايدۇ) لار تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدىكى ئەڭ باتۇر، سانى ئەڭ كۆپ خەلقلەردىن بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ما-ھىر، ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرقتە چىن (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) دىن غەربتە خۇراسانغىچە ئىدى. ئۇلارنىڭ پايتەختى گۇشان (كۇشان) بولۇپ، ئۇلاردا ئېلىكخان دېگەن نام قوللىنىلغان» دېگەن سۆزى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. بىر مۇنچە ئالىملار، مەسىلەن (دېمىنارد قاتارلىقلار گۇشان شەھىرىنى قۇجۇ دەپ ھېسابلىسا، يەنە بەزىلە-رى، مەسىلەن رېنائۇد قاتارلىقلار كۇچا شەھىرى دەپ قارايـ-دۇ). خۇراسان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدە-كى رايونىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن ئەرەب تارىخچىلىرى خاتىر-لىگەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇ-را ئاسىيا رايونلىرىدا خېلى كۆپ ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان دېگەن تارىخىي بايان بىلەن خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ئەھۋاللارنىڭ بىر - بىرىگە ماس كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايـ-مىز.

دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە توققۇز تۈرلۈك پاكىتلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار - دىل (دى، دىڭلىك) لارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ يىراق ئەجداد-

لىرى مىلادى 840 - يىلىدىن بۇرۇنمۇ شىنجاڭدا ياشىغانلىقىنى، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى مۇرەككەپ، ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى كەچۈرگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دەسلەپتە، ئاساسلىقى موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا دەريالىرى بويلىرىدا ياشىغان. ئۇلار ئەسلى تېلېلار تەركىبىدىكى قوۋم بولۇپ، دەسلەپتە تۈرك (كۆك تۈرك) خانلىقىغا بېقىنغان. قەبىلە باشلىقى بۇدسات (كۇل ئېركىن) دەۋرىگە كەلگەندە تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى (مىلادى 627 — 449 - يىل-لار) نىڭ دەسلەپكى يىللىرى بۇدسات سىر - تاردۇشلار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. تۈرك قاغانى ئىلىك ئوغلى يۇقۇق شادنى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندۇرغان. بۇدسات بەش مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇنىڭغا قارشى جەڭ قىلىپ، يايلى تېغىدا (گەنسۇ تەۋەسىدە) ئۇنىڭغا قاتتىق زەربە بەرگەن ھەمدە ئۇلارنى تەڭرىتاغنىڭ (تياڭ-شاننىڭ) شىمالىغا قەدەر قوغلاپ بارغان، شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار تازا رونىق تېپىشقا باشلىغان. قەبىلە باشلىقى گوربالا دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار شەرق تەرەپتە تاتابىلارغا، قىتان (كىدان) لارغا يۇرۇش قىلىپ، غەربتە باسمىل، قارلۇق، كەڭ-كۇن (قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى) لارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئېتىكىنى پايتەخت قىلىپ، خېلى قۇدرەتلىك ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلىگەن. مىلادى 840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى تەبئىي ئاپەت (ئاچارچىلىق، يۇقۇملۇق كېسەللىك) ۋە سۇنئىي ئاپەت (ئىچكى قىرغىنچىلىق ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى) تۈپەيلىدىن ئاخىر يىمىرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خانلىقتىكى ئۇيغۇرلار جەنۇبقا ۋە غەربكە قاراپ كۆچكەن. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار

كېيىنچە خەنزۇلارغا ياكى قىرغىزلار، شىرۋىلار ۋە تاتابىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن. غەربكە كۆچكەن پانتېكىن باش-چىلىقىدىكى 15 قەبىلە ئۆزىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ، تياند-شاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقى (قاراشەھەر، كۇچانى پائالىيەت مەركىزى قىلغان) نى قۇرغان. ئۇلارنىڭ تە-سىر دائىرىسى كېيىنچە گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىغىچە كېڭەي-گەن. كېيىن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقە-رىش، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىدا، سودا تىجارىتىدە كۆرۈ-نەرلىك راۋاجلىنىش بولۇپلا قالماي، مەدەنىيەت ئىشلىرىدىمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن.

غەربىي شىمال قەدىمدىن بۇيان ياۋروپا - ئاسىيادىكى ھەرقاي-سى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئالمىشىدىغان رايون بولۇپ كەلگە-نىدى. ئۇيغۇرلار غەربىي شىمالغاكۆچۈپ ئولتۇراقلاشقاندىن كې-يىن، بۇ مول مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ يېڭى ئۇنسۇرسال مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۇردى. بۇ يېڭى مەدەنىيەت تىل - يېزىق، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالېندار-چىلىق)، دىن، رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق قاتارلىق جەھەت-لەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1) تىل - يېزىق جەھەتتە: ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كەل-گەن دەسلەپكى چاغلاردا، بىر مەھەللىدىنلا قەدىمكى تۈرك يېزىقى (يەنى ئورخۇن يېزىقى) نى قوللانغان، كېيىن سوغدى يېزىقى ئاساسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىجاد قىلغان، بۇ يېزىقنى قوللىنىش دائىرىسى كۆكئارت (پامىر) نىڭ غەربىدىكى رايونلار-غىچە كېڭەيگەن، قىتانلارنىڭ يېزىقىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقە-نىڭ تەسىرىدە ئىجاد قىلىنغان. موڭغۇللار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان ۋە شۇ ئاساستا يېزىق ئىجاد قىلغان، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ 20 نەچچە ھەرپى بولغان.

XI ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ھالدا ئەرەب يېزىقىنى ۋە ئەرەب يېزىقى (ئەمەلىيەتتە چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى) ئاساسىدا ئۆزگەرتىلگەن چاغاتاي يېزىقىنى قوللانغان. قاراخانىيلار دەۋرى (X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XII ئەسىرگىچە) دە، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پېرسىيە بىلەن بولغان مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشقان، مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ شاھانە ئەسەر - «قۇتادغۇبىلىك» نى، مەھمۇد قەشقەرى بۇيۇك قامۇس - «تۈركىي تىللاردىۋانى» نى يازغان. XII ئەسىردە تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا مەتبەئەچىلىك خېلى تەرەققىي تاپقان. 1902 - 1907 - يىللىرى گرونۋېدىل بىلەن لېكوك تۇرپاندىن بىر ياغاچ ئويما تاپقان. «جۇڭگو مەتبەئەچىلىكىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى» ناملىق كىتابنىڭ 104 - 106- بەتلىرىدە، تۇرپاندىن تېپىلغان ياغاچ ئويما ھەرپلەر ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى، خەنزۇچە، تاڭغۇتچە، سانسكرىتچە، موڭغۇلچە، تۇبۇتچە ھەرپلەر بارلىقى قەيت قىلىنغان. شەرقشۇناس پېللىئوتمۇ دۇنخۇاڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئويۇلغان نەچچە يۈز دانە ياغاچ تاختىنى تاپقان ھەمدە ئۇنى بىللە تېپىلغان ئاسار ئەتىقىلەر بىلەن بىرلىكتە تەتقىق قىلىپ، ئويما مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ يىل - دەۋرىنى 1300 - يىللارغا تەئەللۇق دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلاردا تەقۋىمچىلىكمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان. گېرمانىيىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىكى ئارخېئولوگلار قۇجۇ خارابىسىدىن تەقۋىم (كالېندار) يېزىلغان تارشا پۈتۈكنى تاپقان، ئۇنىڭ خېتى سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، ئونىڭدىكى كۈنلەرنىڭ نامى سوغدى تىلى بىلەن، خەنزۇچە، تۈركچە، ئۇچ خىل ئاتالغان. ئالىملار تەتقىقات ئارقىلىق بۇتەقۋىمنى قۇجۇدىكى مانى مۇخلىسلىرى تۈزگەن ۋە قوللانغان دەپ

قاراشماقتا. بۇتەقۇسىنى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچ تۈرلۈك ىەدەنىيەتنى مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكىنىڭ پاكىتى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، تۈرلۈك دىنلار، يەنى مانى، بۇددا، نېستورىيان دىنىغا ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلارنىڭ تارقىلىشى ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مەدەنىيەتكە زور تەسىر كۆرسەتكەن. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان مىڭ-ئۆيلەردە، ھەرقايسى دىنلارنىڭ ئىبادەتخانا خارابىلىرىدە جۈملىدىن ئىسلام دىنى ئۇسلۇبىدىكى مەسچىت - مەدرىسىلەر، مەقبەرىلەردە يۇقىرىقى دىنلارنىڭ تەسىرى مانا مەن دەپ ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. تۈرلۈك تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ دىنلارنىڭ غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى توغرىسىدا مەلۇمات قالمىدۇرۇلغان. ئۇيغۇرلار ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا، يەنى XI ئەسىرلەردە مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. X - XI ئەسىرلەردە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، «سۇڭنامە» 490 - جىلد «ئۇدۇن (خوتەن) تەزكىرىسى» دە، شىمالىي سۇڭ خانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، خوتەندە بۇددا دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىن باشقا، مانى دىنىمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكى زىكىر قىلىنغان. قۇجۇدىن مانى دىنىنىڭ نۇرغۇن ۋەسىقىلىرىنىڭ تېپىلىشى ئەينى چاغدا تۇرپاندا مانى دىنى خېلى ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

نېستورىيان دىنى خرىستىئان دىنىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، غەربتە چەتكە قېقىلغاندىن كېيىن نېستورىيان مۇرىتلىرى XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقاتقان. گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە قۇجۇدا بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ نېستورىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. موڭغۇللار ھۆ-

كۆمرانلىق قىلغان دەۋردە نېستورىيان دىنىنىڭ ئەقىدىسى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە سىڭىپ كەتكەن ۋە نېستورىيان دىنىنىڭ ئەقىدىسىدە ئاز - تولا ئۆزگىرىش بولغان. بۇ دەۋردە نېستورىيان دىنىدىكى ئۇيغۇرلار ئېلىخانىلار دۆلىتىدىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوزۇرىغا ۋە غەربتىكى خرىستىئان دىنىدىكى ئەللەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسىنى كۈچەيتىشكە مۇھىم تۆھپە قوشقان. ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان نېستورىيان دىنى ئۆلىمالىرى ماركۇس، رابىبان سائۇما قاتارلىقلار زور ئاتاق قازىنىپ، بەزىلىرى ئېپىسكوپلۇققا كۆتۈرۈلگەن. مەيلى بۇددا، مانى، نېستورىيان دىنى بولسۇن ياكى ئىسلام دىنى بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەينى زاماندا شىنجاڭدا دىن سۈپىتىدە تارقىتىلىپ قالماي، بەلكى ھەرقايسى ئەل ھەرقايسى رايون خەلقلىرىنىڭ پەن، مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ بېيىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانلىرى

مىلادى 741 - يىلى ئۇيغۇرلار باسمىلار ۋە قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆتۈكەن تېغى بويىدىكى قاراقۇرۇم شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ ئورخۇن (ئور-قۇن) ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىقنىڭ زېمىن دائىرىسى شەرقتە مانجۇرىيىدىن غەربتە ئالتاي تېغى بويلىرىغىچە كېڭەيدى. بۇ خانلىق بۇ خانلىق 740 - يىلدىن 840 - يىلغىچە دەۋران سۈرۈپ، ئىچكى - تاشقى ئاپەت زەربىسىدىن يىمىرىلدى.

قوشۇمچە:
ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىرى

1. ئىدىگىن (تېكىن) ئەركىن (605 - ؟).
2. بۇسات (646 - ؟).
3. تۇمىد (646 - 648).
4. بايان (648 - 661).
5. بازغان (661 - 681).
6. دۇكتىك (681 - 715).
7. ۋۇقتېببېر بەگ (ئۇتىبەگ) (715 - 719).
8. چېكزۇك (719 - ؟).
9. ئۇتبان (727 - ؟).
10. قۇشۇ قاغان (727 - ؟).
11. گۇربالا (قۇتلۇق بىلگە قاغان) (742 - 747).
12. بايانچۇر (تەڭرى بولمىش ئىل تۇتمىش بىلگە قاغان) (747 - 759).

13. ئىل تېكىن (ئىل تۇتمىش ئالپ قۇلۇق بىلگە قاغان) (759 ـ 779).
14. تون باغا (ئالىپ قۇتلۇغ بىلگە قاغان) (779 ـ 789).
15. تاراس (تەڭرىدە بولمىش قۇتلۇغ بىلگە قاغان) (789 ـ 790).
16. ئايچۇر (قۇتلۇق بىلگە قاغان) (790 ـ 795).
17. قۇتلۇق (ئاي تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان) (795 ـ 805).
18. ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇلۇق بىلگە قاغان (795 ـ 805).
19. ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان (805 ـ 808).
20. كۇن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش قۇچ كۇچلۇك بىلگە قاغان (821 ـ 824).
21. هازار تېكىن (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش قۇچ بىلگە قاغان، 824 ـ 832).
22. غۇز تېكىن (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۇچلۇك بىلگە قاغان) (832 ـ 839).
23. كىچىك تېكىن (839 ـ 840).
24. ئۇنى تېكىن (ئۇكا) (841 ـ 845).
25. ئېنەن تېكىن (845 ـ 846).

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى — تۇنباغا

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 744 - يىلدىن 840 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن، بىزى تارىخچىلار بۇ خانلىقنى 647 - يىلدىن 846 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن دەپمۇ قاراۋاتىدۇ) ئۇيغۇر تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئەينى چاغدا بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسى ھىنگان تاغلىرىغىچە، غەربىي چېگرىسى بالقاش كۆلىنىڭ غەربىگىچە، شىمالىي چېگرىسى بايقال كۆلى بويلىرىغىچە، جەنۇبىي چېگرىسى موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغان.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىدا 14 قاغان ھۆكۈم سۈرگەن. تۇنباغا قاغان (مىلادى 779 - يىلدىن 789 - يىلغىچە) ئاشۇلارنىڭ بىرى، خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا تۇنباغا توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات قالدۇرۇلغان.

تۇنباغا ئەسلىدە بۆكە قاغان (ئىسمى ئىدىكىن، مىلادىيە-نىڭ 759 - يىلىدىن 779 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ تارخان ئۇنۇانلىق ۋەزىرى ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ئەنلۇشەن - شى سىمىڭ (ئۆتكۈك - سۆيگۈن) توپىلىڭى توپەيلىدىن گۈمران بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەلگەندە، 756 - يىلى بۆكە قاغانىنىڭ ئاتىسى بايانچۇر (مىلادىيىنىڭ 747 - يىلىدىن 759 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سەرخىل قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭنى تىنچىتىشىغا يار-دەم بەرگەن. مۇشۇ سەۋەبلىك، سوزۇك خانىنىڭ گو مەلىكىسى بايانچۇرغا ياتلىق قىلىنغان، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بۇ ۋاقىتتا ئىزچىل قويۇق بولغان.

بىراق بايانچۇر ئۆلۈپ، كىچىك ئوغلى ئىدىكىن تەخت ۋارىسى بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يىرىكلىشىشكە يۈزلەنگەن. بۆكە قاغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (شىئەن) دە قېپقالغان ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇشىغا سۇكۆت قىلغان ھەمدە قوشۇن توپلاپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا بېسىپ كىرگەن.

مىلادىيىنىڭ 761 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سوزۇڭ خانى ئۆلگەندىن كېيىن، دەيزۇڭ تەخت ۋارىسى بولغان. بۆكە قاغان مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغاشقا تەييارلىق كۆرگەن. ۋەزىر تۇنباغا بۆكە قاغانغا ھەربىي ھەرىكەتنى توختىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، بىراق بۆكە قاغان ئۇنىڭغا قۇلاق سالمىغان. شۇنىڭ بىلەن تۇنباغا ئۆز قوۋمىغا تايىنىپ بۆكە قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، قاغانلىق تەختىگە ئولتۇرغان ۋە ئۆزىنى قۇتلۇق بىلگە قاغان دەپ ئاتىغان. تاڭ دەيزۇڭ دەرھال ئەلچى ئەۋەتىپ، تۇنباغاغا «سەلتەنەت ۋە مۇۋەپپەقىيەتكە سازاۋەر قاغان» دېگەن ئۇنۋاننى تەقدىم قىلغان. شۇندىن ئېتىبارەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا سودا ۋە باردى - كەلدى ئالاقىسى تېخىمۇ كۈچەيگەن. تۇنباغا قاغان چاڭئەنده تۇرۇۋاتقان ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، مۇناسىۋەتكە تەسىر يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرەپ، تاغىسى تۇدۇنغا ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

تۇدۇن بۇيرۇقتا بىنائەن 1000 دىن ئارتۇق ئادەم باشلاپ چاڭئەنگە يۇرۇش قىلغان. ئۇلار نەچچە يۈز تۆگە ۋە نەچچە مىڭ ئات بىلەن چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، جىنۇۋ ئوتتىگە كەلگەن. تۇدۇن بۇ ئوتەڭدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئە سەركەردىسى جاڭ گۇاشىڭنىڭ ئۆزلىرىنى كۈتۈۋېلىشىدىن نارازى بولۇپ ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارلىرىنى قامچىلا-

لىغان. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىپ، تۈدۈن قاتارلىقلار ئۆلتۈرۈلگەن. ۋەقەدىن كېيىن، ئۇيغۇر خاقانلىقىدىكى كۆپ قىسىم ئەمەلدارلار قوشۇن ئەۋەتىپ ئىنتىقام ئېلىشنى تەلەپ قىلىشقان. ئەمما تۇنباغا قاغان بۇ مەسىلىگە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقان ھەمدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى قائىدە - يوسۇن بويىچە يولغا سالغان.

تۇنباغا قاغان چوڭ سۇركىلىش پەيدا بولۇش ئېھتىمالى بولغان بۇ ۋەقەنى ئاقىلانە ۋە ياخشى بىر تەرەپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى شەنئەن مەلىكىنى تۇنباغا قاغانغا چوڭ داغدۇغا بىلەن ياتلىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى يەنمۇ قويۇقلاشقان.

ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقى

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتۈكەن تېغى بويىدىكى ئۇيغۇر شەھىرى (قاراقورۇم) نى پايتەخت قىلىپ قورۇلغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (740 ـ 840) ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەنى مىلادى 840 ـ يىلى ئۆز ئىچىدىكى ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىش كۈرەشلىرى، ئىچكى تەبىئىي ئاپەت ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن يىمىرىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى غەرب تامانغا ـ بۇرۇنقى ئەنشى ئۆتۈق مەھكىمىسى دائىرىسىگە كۆچۈپ كېلىپ، يېڭى بىر ھاكىمىيەت ـ ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرىدى. بۇ خانلىق كېيىنچە قۇدرەت تېپىپ، تەسىر دائىرىسى ئىلگىرى بەشبالىق ئۆتۈق مەھكىمىسى باشقۇرغان شەرقتىكى رايونلارغا، تەكرىتاغنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلارغىچە كېڭەيدى.

فرانسىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس جامېس رۇسىل خامىلتون ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقىنى پائالىيەتكە (845 ـ 857) مىلادىيەنىڭ 848 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى مەلۇم بىر يىلدا تەكرىتاغ رايونىدا ئۆزىگە قاغان دەپ نام بېرىپ قورغان، ئۇ ئەسلى غەربكە كۆچكەن 15 قەبىلىنىڭ سەردارى ئىدى، 856 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئونىڭغا «ئۇلۇغ تەكرىدە قۇت بولمىش ئالىپ (باتۇر) كۆل بىلگە قاغان دەپ نام بەرگەن» دەپ ھېسابلايدۇ.

پائالىيەتكە ئۆلگەندىن كېيىن تەختنى بارغۇتەگىن تارتىۋالغان، بۇنىڭ بىلەن ئەنشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ شاجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇنخۇاڭ) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى يىرىكلەشكەن، بارغۇتنىڭ تەختنى تارتىۋېلىشى خانلىق دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا،

ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقى قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى (شىجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى بەشبالىق رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئەنشى ئۇيغۇرلىرى، ئۇدۇن (خوتەن)، شىنفۇجۇ ئۇيغۇرلىرى، ئۇدۇننىڭ شەرقىدىكى سەرىق ئۇيغۇرلار بىر - بىرىگە دېگەندەك بېقىنمايدىغان بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بارغۇتنىڭ نام - ئەمەلىمۇ تارىخ كىتابلىرىدىن ئۆچتى. ئۇزاق قالماي گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيې ئەتراپلىرى) دا گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

تۈرگەش خانلىقى

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەسلىدە غەربىي تۈركلەرگە مەنسۇپ بولغان تۈرگەشلەر ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇڭدىن (مىڭچىن) تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى ئىدارە قىلغان بارلىق زېمىنلارنى ئىگىلەپ تۈرگەش خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى ھەمدە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە - خەلقلەر-نىڭ تەرەققىيات تارىخىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى. ئىلگىرى غەربىي تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن تۈرگەش، چابىش (كاپىت)، كۈمۈگىندىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە تۈرگەشلەر-نىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان. بۇ ئۈچ قەبىلە ئەسلە-ده موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان بولۇپ، تۈركلىشىش-تىن ئاۋۋال تېلې دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، تۈرگەش قەبىلىسى بىلەن كۈمۈگىن قەبىلىسى موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى تۇلا دەرياسى بويىدىن، چابىش قەبىلىسى ئۆتۈكەن تېغى ئېتەكلىرىدىن غەربكە يۆتكەلگەن. مىلا-دى VI ئەسىردە تۈركلەر قۇدرەت تاپتى، ئۇلار موڭغۇل دالاسى-نىڭ شىمالى، غەربىي يۇرت (بۇگۇنكى شىنجاڭ ۋە سابىق سو-ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمى) نى بىرلىككە كەلتۈ-رۈپ، تېلې قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى، بىرمۇنچە قەبىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلە نامىدىن ۋاز كېچىپ، غەيرى تۈرك قەبىلىلىرى دەپ ئاتالدى. تۈرك خانلىقى شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كې-

يىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ قەبىلە غەربىي تۈركلەرگە تەۋە زېمىندا ئولتۇرىغا چىقتى. بۇ ئۇچ قەبىلىدىن چابىش قەبىلىسى- نىڭ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى ئىلگىرىرەك بولۇپ، ئۇلار ئالدى بىلەن قاغانىنىڭ (جەمىسار دەريانىسى) بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار بۇ يەردە بىر مەھەل قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن، غەربىي تۈرك ئاشىنا جەمەتىنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىغان باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرگەن. ئەپسۇسكى، بۇ قېتىمقى ئىسيان مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىلى دەريانىسى بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن، يەنە بىر قىسمى ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) بويلىرىغا كۆچۈپ شەرقىي تۈركلەرگە بېقىنغان، يەنە بىر قىسمى دەسلەپتە ئىسىققۆل بويلىرىغا كۆچكەن، ئارقىدىن يەنە گەنجۇغا كېلىپ تاڭ سۇلالە- سىگە بەيئەت قىلغان، كۆپ قىسمى يەنىلا جەمىسار بويلىرىدا قېپقالغان. تۈرگەش ۋە كۇمۇگىن قەبىلىلىرى خېلى ئۇزاققىچە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى - ئاشىنا جەمەتىگە ساداقەتلىك بىلدۈرۈپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ قەبىلە سەردارلىرى چۈر دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. تارىخشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئىككى قەبىلە مىلادى 562 - يىلى مۇقان (بىلگە قاغان) ئېپتالىتلارنى يوقىتىش ئۈچۈن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، غەربكە كېلىپ ماكانلىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

تۈرگەشلەر خانلىقىنىڭ ئاساسىنى قۇرغۇچى ئۇگىل (مىلا- دى 690 - يىلىدىن 706 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) چابىش قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئۇ غەربىي يۈرتقا كۆچۈپ كەلگەن يۇقىرىقى ئۇچ قەبىلىگە ۋە باشقا خەلقلەرگە باشچىلىق قىلىپ، تۇبۇتلەرگە ھەم شەرقىي تۈركلەرنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى كۇرەش قىلىش ئارقىلىق تۈرگەش خانلىقىغا ئاساس سالغان. ئۇ قول ئاستىدىكى- لەرگە باشچىلىق قىلىپ، مىلادى 691 - يىلى شەرقىي تۈركلەر- دىن سۇيئاپ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى توقماقنىڭ يېنىدا)

نى تارتىۋالغان، تۇبۇتلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئاشناشىرنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە زەربە بەرگەن ۋە شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى بايانچۇرنىڭ سۈيئىپقا قىلغان ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، ئۇنى تۈرگەش خانلىقىنىڭ قەسىرگاھى قىلغان. ئۇگىل مانا مۇشۇنداق ھەربىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق، ئىلگىرى مۇڭدىن تۇقۇق ھېراۋۇل مەھكىمىسىگە تەۋە زېمىنلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز دائىرىسىگە كىرگۈزگەن. تاڭ سۇلالىسى شىنلۇڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 706 - يىلى) 12 - ئايدا ئۇگىلغا خان ئۇنۋانى بېرىش ھەققىدە يارلىق چىقارغان. لېكىن ئۇگىل ئۇنۋانغا ئېرىشكەن يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلگەن. ئۇگىلنىڭ ئورنىغا چوڭ ئوغلى ساگال (مىلادى 706 - يىلىدىن 711 - يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) تەخت ۋارىسى بولغان.

ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، يېڭىلا قۇرۇلغان تۈرگەش خانلىقىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنغان كۈلچۇرنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە زەربە بەرگەن، 14 ئۇرۇقنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ خانلىقنى يەنىمۇ مۇستەھكەملىگەن ۋە كۈچەيتكەن. شۇڭلاشقا، تاڭ سۇلالىسى جىڭلۇڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 709 - يىلى) تۈرگەش خانلىقىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىپ، ساگالغا «قۇتلۇق بىلگە قاغان» دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ساگال مىلادى 709 - يىلىدىن 711 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆلگەن، ساگال ئۆلگەندىن كېيىن تۈرگەش خانلىقىدا بىر مەزگىل مالىمانچىلىق يۈز بەرگەن، خان جەمەتى ۋە قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدىكى ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىش كۈرەشلىرى كەسكىنلىشىپ، خانلىق گۈمران بولۇشقا يۈزلەندى. مىلادى 716 - يىلىغا كەلگەندە، چابىش قەبىلىسىدىن سۇلىق تۈرگەش خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، دەسلەپكى مەزگىلدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىناق ئۆتكەن ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئەرەب

ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىگە قارشى تۇرغان. ئەرەبلەر مىلادى 723 ـ 724 ـ يىللىرى ئىككى قېتىم پەرغانىگە بېسىپ كىرگەندە، سۇلىق ئەۋەتكەن قوشۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنـ. غان، 727 ـ يىلى ئۇ ئەرەبلەردىن خۇراسانىنى قايتۇرۇۋالغان. بۇ بىر قاتار غەلىبىلەر سۇلىقنى ئېسەنكىرىتىپ قويغان. شۇنىڭ بىلەن سۇلىقتا ئۆزىگە تەمەننا قويۇش، ھاكاۋۇرلۇق خاھىشى پەيدا بولۇشقا باشلىغان، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ يېرىكلەشكەن. شۇڭلاشقا، كېيىنكى جەڭلەردە ئۇ غەربتە يارەمـ سىز قالغاچقا، زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەن، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى ئىچكى يېغىلىق كۈچەيگەن. نەتىجىدە كەيپـۇەننـىڭ 26 ـ يىلى (مىلادى 738 ـ يىلى) تۇبىگ كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغاپ سۇلىق بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارى باغاتارخاننى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمرانلار تەـ بىقىسى ئىچىدىكى ھوقۇق، مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلەشكەن. تۈرگەش خانلىقى پارچىلىنىش، بۆلۈنۈش ۋەزىـ يىتى ئىچىدە بىر مەھەل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. كېيىنچە ئەسلىدە تۈرگەش خانلىقىغا بېقىنغان قارلۇقلار تەدرىجىي قۇدرەت تېپىپ، ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغانغا قەدەر تۈرگەش خانلىقى دائىرىسىدىكى را ـ يونلارنى قارلۇقلار ئىدارە قىلغان.

تۈركلەر ۋە تۈرك تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلار

تۈركلەر (كۆك تۈركلەر) مىلادى VI ئەسىردىن VIII ئەسىرگىچە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالى، غەربىي يۈرت (شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى كۆرسىتىدۇ) دا دەۋران سۈرگەن قەدىمىي مىللەت بولۇپ، ئېلىمىز تارىخىغا، جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخىغا، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بولۇپمۇ ھازىر تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تارىخىي تەرەققىياتىدا مۇئەييەن رول ئوينىغان.

تۈركلەر مىلادى VI ئەسىردە ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. دەسلەپكى مەزگىلدە جۇرجانلارغا بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ تۆمۈرچى قوللىرى بولغان. غەربىي ۋېي خاندانلىقىنىڭ داتۇڭ 12 - يىلى (مىلادىيىنىڭ 546 - يىلى) تۈركلەرنىڭ سەردارى تۈمەن (تۈرك - رۇنىك يېزىقىدىكى تاشتا بۇمىن دېيىلگەن) جۇرجانلارغا قارشى يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقان تېلىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغان، ئۇلارنىڭ بەش تۈمەن تۇتۇنىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان «جۇ-نامە» 50 - جىلدقا قارالسۇن). 552 - يىلى ئۇلارنى تۈمەن باشچىلىقىدىكى تۈركلەر خۇيخۇاڭنىڭ (ھازىرقى خېبېينىڭ جاڭجى ناھىيىسى) دەل جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلىپ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، ئۆزىنى ئىلگە قاغان (ئىلىك - ئەلنىڭ خوجايىنى، ھۆكۈمرانى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغان. تارىخچىلارنىڭ كۆپ قىسمى تۈرك خانلىقى شۇنىڭدىن باشلاپ، يەنى مىلادىيە سانىڭ 552 - يىلى قۇرۇلغان دەپ قارايدۇ. بىر قىسىم تارىخچىلار

«تبرخىن مەڭگۈ تېشى» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن، تۇمەن قاغاندىن ئىلگىرى يولغ قاغان ئۆتكەن دەپ ھېسابلايدۇ. تۈرك خانلىقى ئۆتۈكەن تېغى (بۈگۈنكى ھانگاي تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى) دە پايتەخت قۇرغان. تۇمەن شۇ چاغدىكى ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇنارا ئەلچى ئەۋەتىشكەن. ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى ۋېندى ئۇز مەلىكىسى چاڭلى قۇنچۇي (مەلىكە) نى تۇمەنگە ياتلىق قىلغان. خان ۋېندى ئۆلگەندە، تۇمەن ئەلچى ئەۋەتىپ تەزىيە بىلدۈرگەن.

تۈركلەرنىڭ يېزىقى، ئەمەلدارلىق تۈزۈمى، جازا، باج قانۇنى بولغان. تۈرك خانلىقىدا قاغاندىن قالسا، يابغۇ، شاد، تېكىن (تېگىن)، ئېلتەبىر، تۇتۇنبەگ قاتارلىق 28 دەرىجىدىكى ئەمەلدارلار بولۇپ، بۇ ئەمەلنى ئاتىدىن بالىغا مىراس قالاتتى. بەزى تارىخچىلار تۇمەن قاغاندىن ئىلگىرى ئاپامبەگ، ئىگىل نىساچۇر، نۇر تۈرك شاد، ئاكىن شاد، كۈلۈگۈ يابغۇ قاتارلىق مۇكۈمرانلار ئۆتكەن دەپ قارايدۇ. تۈرك قاغانلىرى ئاشىنا ئۇرۇقىدىن چىققان. تۈرك خانلىقى تازا قۇدرەت تاپقاندا، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە لياۋخەي دېڭىزى غەربتە كاسپىي دېڭىزى (بەزى ماتېرىياللاردا ئارال دېڭىزى دېيىلىدۇ)، شىمالدا بايقال كۆلى، جەنۇبتا ئامۇ (جەيھۇن) دەرياسىنىڭ جەنۇبىغىچە كېڭەيگەن. تۈرك خانلىقى ئېلىمىز بىلەن غەربىنىڭ قاتناش يولى ۋە «يىپەك يولى» نى كونترول قىلغان بولغاچقا، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسى جەھەتتە خېلى مۇھىم رول ئوينىغان. تۈرك خانلىقى دائىر سىستېمىسىدىكى خەلقەرنىڭ ئۇزۇنارا قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمى تۈرك خانلىقىنىڭكىگە تەقلىد قىلىنغان. تۈركلەر قوللانغان ئەمەل مەنسەپ ناملىرى، مەسىلەن، تېكىن، بەگ قاتارلىقلار يەنە قىنىقى دەۋرلەرگىچە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوللىنىلغان. تۇمەن قاغان ئىنىسى ئىستەمىنى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىپ،

ئېغتالتىلارنى يوقاتقان، پارسلارنى مەغلۇپ قىلغان، ئىستەمى «غەرب تەرەپ قاغانى» دەپ ئاتىلىپ، خانلىقنىڭ غەربىدىكى زې-مىنىنى ئىدارە قىلغان. مىلادى 582 - يىلى تۈرك خانلىقىنىڭ بۆيۈك (چوڭ) قاغانى ئىشپارا (ئىشبارا) بىلەن غەرب تەرەپ قاغانى تاردۇ چىقىشالمىغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك خانلىقى شەرقىي قىسىم ۋە غەربىي قىسىمدىن ئىبارەت ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن تۈرك خانلىقى بارغانسېرى زەئىپلەشكەن. تۈرك خانلىقى ئاخىرى ئىچكى جەھەتتە ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشىش باشباشتاق بولۇۋېلىش، قۇرغاقچىلىق، ھاشارەت ئاپىتى، كېسەللىك، تەۋە قەبىلە - خەلقلەرنىڭ قارشىلىقى تۈپەيلىدىن گۈمران بولغان. ئۇلارنىڭ ئورنىنى قىسقا بىر مەزگىل سىر تاردۇش خانلىقى، كېيىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئىگىلىگەن. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: «تۈركلەر ھونلارنىڭ باشقا بىر خىل نەسلە-دىن» دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر-دە تۈركلەرنىڭ ئەجدادى بۆرە ئىكەنلىكى ئېيتىلىدۇ. «ئوغۇزخان داستانى» دا تۈركلەرنىڭ ئەجدادى بۆرە (كۆك يايلىق بۆرە) گە باغلايدۇ. بۇ گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ، بىز بۇنىڭدىن تۈركلەر-نىڭ چارۋىچىلىق قىلغانلىقى ۋە بۆرىگە چوقۇنغانلىقىنى قىياس قىلالايمىز. تۈركلەرنىڭ ئەسلى زاتى (ئېتنىك مەنبەسى) نى ھونلار ياكى دېڭلىك، تېلېلارغا تەققاسلايدىغان قاراشلار ھېلىمۇ مەۋجۇت، يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار بولسا: تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ساكلارنىڭ ماسساگىت قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئۇلار ئەس-لىدە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىي شىمالى، ئارال كۆلىنىڭ غەربىدە ماكانلاشقان بولۇپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردە ئالبەك-ساندىر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) شەرقتە يۈرۈش قىلغاندا شەرقتە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان، تەخمىنەن مىلادىيە-دىن ئىلگىرىكى II ئەسىردە، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىغا يە-

تىپ كەلگەن، پارسلار ساكاتىگراخائۇدالار (ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلار) دەپ ئاتىغانلار بىلەن بۇرىنى تۇتىم قىلغان تېلى قەبىلە-لىرى ئارىسىدىن ئاشىنا ئۇرۇقى كېلىپ چىققان، تۇركلەر - ئاشىنا ئۇرۇقىنى يادرو قىلىپ، تۇركىي تىلىدا سۇزلىشىدىغان قەبىلە - ئۇرۇقلارنى ئۆزىگە قوشۇلۇۋېلىش ئاساسىدا كۆپەيگەن ۋە قۇدرەت تاپقان، دەپ قارايدۇ.

مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تۇرك تارىخى تەتقىقاتچىلىرى تۆۋەندىكى تارىخىي مەنبەلەرگە: يەنى 1. خەنزۇچە تارىخىي ماتې-رىيالار («24 تارىخ» نىڭ بەزىلىرىدىكى «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» ۋە تۇرك تارىخىغا دائىر ئائىت جىلدلار، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇرنەكلىرى»، «كىتابلار جەۋھىرى»، خۇسۇسىيلار ياز-غان خاتىرىلەر ۋە باشقىلار)؛ 2. تۇرك - رونىك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار («تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۈلتېكىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «كۈلچۇر مەڭگۈ تېشى»، «چۇرىن مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ)؛ 3. ئۇيغۇرلارنىڭ يادىكارلىقلىرى («بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»، «تالاس مەڭگۈ تېشى»، «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبە-لىك»، «ئوغۇزخان» ۋە باشقىلارنى كۆرسىتىدۇ)؛ 4. باشقا ماتېرىياللار (يۇنان تارىخچىسى ھېرودوتنىڭ IV تومىلۇق ئەسىرى «تارىخ»، مېرىناندېرنىڭ «گرېك تارىخىنىڭ كەمتۈك ۋا-راقلىرى»، فىرەۋسى يازغان «شاھنامە»، نامەلۇم ئاپتور تەرە-پىدىن يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» («دۇنيادىكى چېگرا — پاسىللار تەپسىراتى»)، ئىلخانىيلار خانلىقىنىڭ ۋەزىرى راشىد-دىن يازغان «جەمئىيۇتتەۋارىخ» («تارىخلار جەمئىيىسى»)، تامام ئىبن بەھرىنىڭ «سايا ھەت خاتىرىسى»، بۇددا دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار، زاكزۇ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ يېزىقىدىكى يادىكار-لىقلار... قاتارلىقلار ئاساسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ تۇرك تارىخى تەتقىقاتىدا خېلى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

ئېلىمىز (تەيۋەننىمۇ ئۆز ئىچىگە نالىدۇ) دە، تۈرك تارىخىغا دائىر تەتقىقات چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە باشلانغان. مەسىلەن، تارىخشۇناس لى گۇاڭتىڭ ئۆز كىتابىدا تۈركلەرنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيىتى ئۈستىدە توختالغان: چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىم لو جىنيۇ ئورخۇن دەرياسى ۋە باشقا جايلاردىن تېپىلغان تۈركچە مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى توپلىغان ۋە ئۇنىڭ خەنزۇچىسىنى ئېلان قىلىغانىدى. 30 - يىللاردا، خەن رۇلىن ئەپەندى غەربىنىڭ تۈرك تارىخى جەھەتتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلىمىزگە تونۇشتۇردى ۋە تۈرك تارىخى تەتقىقاتىدا نۇرغۇن ئىجابىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ۋاڭ جىڭرۇ قاتارلىقلارمۇ تۈرك تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، خېلى سالمىقى بار بىرمۇنچە ماقالىلەرنى يازدى. لېكىن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، تۈرك تارىخى توغرىسىدا بىرەرمۇ مەخسۇس ئەسەر يېزىلمىغان.

جۇمھۇرىيىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ تۈرك تارىخى تەتقىقاتىدا خوشاللىنارلىق نەتىجىلەر قولغا كەلدى. ئېلىمىز تارىخشۇناسلىرىدىن فېڭ جياشېڭ، جاڭ شېڭلياڭلار تۈركچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى ئىزاھلاش جەھەتتە پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئالىم ما چاڭشۇ «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» دېگەن كىتابنى، سېن جۇڭمىيەن «تۈرك تارىخىدىن توپلام»، «غەربىي تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارغا تولۇقلىما ۋە ئىزاھ» دېگەن ئىككى كىتابنى يېزىپ، خەلقئارادا زور تەسىر قوزغىدى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى ۋاڭ جىلەي ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» دېگەن كىتابىدا تۈرك تارىخى ئۈچۈن ئىككى باب سەھىپە ئاجراتتى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» نىڭ 1 - قىسمىدىمۇ تۈرك تارىخىغا دائىر ئەھۋاللار

خىلى تەپسىلىي بايان قىلىندى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكا-دېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى شۇ زۇڭجېڭ بىلەن پروفېسسور لىن گەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا «تۈرك تار-خى» دېگەن نامدا ئىككى كىتابنى يېزىپ نەشر قىلدۇردى. مەر-كەز ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بەزى نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرنال-لاردىمۇ تۈرك تارىخىغا دائىر ئىلمىي ماقالىلەر، تەرجىمىلەر ئېلان قىلىندى. چەت ئەللەردىمۇ تۈرك تارىخىنى تەتقىق قىلىش خىلى ئىلگىرىلا باشلانغان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا بۇ جەھەتتە خىلى نۇرغۇن ئىلمىي خىزمەتلەر ئىشلەنگەن. ئۇلارنىڭ تارىخشۇ-ناسلىرىدىن ۋە بارتولد، ۋېرنىشتام، مالوف قاتارلىقلار تۈرك تارىخى توغرىسىدا بىر مۇنچە ئەسەر ۋە ماقالىلەرنى يازدى. فرانـ-سىيىلىك مەشھۇر خەنزۇشۇناس چاۋاننېس، خۇنداھىر، پېللىـ-ئوت قاتارلىقلارمۇ تۈرك تارىخى، تۈرك تىلى توغرىسىدا ئەسەر ۋە ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى.

ئۇلاردىن باشقا، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، تۈركىيە، فىنلاند-يە، شۋېتسىيە، دانىيە، ۋېنگرىيە، پولشا، سابىق چېخسلوۋا-كىيە، رۇمىنىيە، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەردىمۇ تۈرك تارىخى، تۈرك مەدەنىيىتى، تۈرك تىلىنى تەتقىق قىلىدىغان تەتقىقات ئاپپا-راتلىرى ياكى تەتقىقاتچىلار بار. بىز ئۆزىمىزنىڭ ماتېرىيال مەن-بەسى جەھەتتىكى ئەۋزەللىكلىرىمىزدىن پايدىلىنىپ باشقىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن ۋاقتىدا خەۋەردار بولۇپ ۋە ئۇلاردىن تەتقىدىي يوسۇندا پايدىلانساقلا، تۈرك تارىخى تەتقىقاتىدا، بولۇپمۇ تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇ-ناسىۋىتى قاتارلىق زور مەسىلىلەردە يېڭى، كىشىنى قايىل قىلار-لىق ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» (خەنزۇچە، 1985 - يىل 2 - سان، تۈركلەر قىسمى).

② شۆ زۇڭجيك: «مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەرنىڭ تۈرك تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» (خەنزۇچە، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات ئىشچىلىرى»).
③ ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى».
④ شى يىدىك: «ۋەي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ئىلىمىزنىڭ شىمال مىللەتلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» (خەنزۇچە، «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى خەۋىرى»، 1986 - يىل 1 - سان).
⑤ شۆ زۇڭجيك: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا».
⑥ لىن گەن: «تۈرك تارىخى».
⑦ ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى».

هونلارنىڭ ئاتاقلىق تەڭرىقۇتى — مودۇ

مودۇ (冒顿) تەڭرىقۇت هونلارنىڭ ئاتاغلىق سەردارى. مودۇ (冒顿) دېگەن خەتنىڭ ئوقۇلۇشى توغرىسىدا نۇرغۇن ئالىملار تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئالايلۇق، فاڭ جۇاڭچۇەن «هون تىلى ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىدە، بۇ ئىككى خەتنىڭ تەلەپپۇزى چاۋشيەن تىلىدىكى «مادۇ» دېگەن سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىغا ئەڭ يېقىن كېلىدۇ، ياپون تىلىدىمۇ «موتې» (ئالـ دىنقى قاتاردا تۇرىدىغان شەيئىي، ئىشنىڭ بېشى دېگەن مەنىدە) دېگەن سۆز بار. موڭغۇلچە، تۇركچە، تۇڭغۇسچە سۆزلەردە سەـ لىشتۇرغىدەك سۆز يوق دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ياپـو نىيىلىك تارىخچى بەينياۋكۇجى (خاكۇشما كوراكىچى) بۇ ئىككى خەنزۇچە خەتنىڭ قەدىمكى زامانداۋ «مودۇ» دەپ ئوقۇلغانلىقىنى، «مودۇ» ئەمەلىيەتتە موڭغۇل، تۇرك تىللىرىدىكى «باھادۇر» (باتۇر) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىققان. ھازىر بەينياۋكۇجىنىڭ قارىشى تارىخ ساھەسىدە تەدرـ جىي ئۇستۇنلۇك قازاندى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمـ يىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى شۆزۇڭجېڭمۇ بەينـ ياۋكۇجىنىڭ قارىشىغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مودۇ تارىخ سەھنىسىگە چىققان يىللار (مىلادىيەدىن ئىلگـ رى 209 — 174 ـ يىللار) دا هونلار تۆمۈر قورالـلارنى ئىشلـ تىش دەۋرىگە قەدەم قويغان، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى يىمىرىلگەن، سىنىپىي مۇناسىۋەت تەدرىجىي شەكىللەنگەن يەنى قۇللۇق تۈزۈم ئورنىتىلىۋاتقانىدى.

هون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ سەردارى، هون دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى تۇمەن دەۋرىدە هونلار خېلى كۆچەيگەن بولسىمۇ،

لېكىن ئەتراپتىكى توخرى، تۆگۈس قەبىلىلىرىدىن ئاجىز بولۇ-
غانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار تەرىپىدىن بوزەك قىلىنغانىدى. شۇڭا
تۈمەن ئوغلى مودۇ (باتۇر) نى توخرىلارغا تۇرغاق (بارىمتاي)
قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى مودۇ
ئاتىسىنىڭ ئۆزىنى تەخت ۋارىسلىقىدىن قالدۇرغانلىقىغا نارازى
بولۇپ، ئاتلىق ئوقيا ئېتىش نامى بىلەن ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇت-
نى، ئۆگەي ئانىسىنى، ئانا باشقا ئىنىسىنى ۋە بىر قانچە ئەمەل-
دارنى ئۆلتۈرۈپ، خانلىق تەختكە چىققان. مودۇ تەختكە چىققان-
دىن كېيىن، قوشۇنلىرىنى تەزلىكتە تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي
يۈرۈش باشلىغان. ئالدى بىلەن شەرقتىكى توڭغۇسلارغا ھۇجۇم
قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈرگەن، خەلقىنى ئەسىر قىلىپ،
ھون قۇلدارلىرىغا بۆلۈپ بەرگەن. بۇ، ئوبيېكتىپ جەھەتتە يېرى
كەڭ، خەلقى ئاز موڭغۇل دالىسىدا قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنا-
تىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مودۇ غەرب-
تىكى توخرىلارغا، جەنۇبتىكى لوفەنلەرگە، بەييىاڭ (ئاق قويلۇق-
لار) لارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلغان.
ئۇ يەنە خېبېينىڭ شىمالى ۋە سەنشىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى
جايلارغا بېسىپ كىرگەن ھەمدە شىمالدىكى غۇن، كەنكۇن، سىر-
ۋى، دىڭلىڭ، چۈيشى قاتارلىق قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنى
بويسۇندۇرۇپ، موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھون
دۆلىتىنى قۇدرەت تاپقۇزغان. مودۇ تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن ئىل-
گىرىكى 175 - يىلى توخرىلارغا 2 - قېتىم قاتتىق زەربە بېرىپ،
ئۇلارنى غەربكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. ھونلار توخرە-
لارغا زەربە بېرىش بىلەن بىللە، يەنە مىرانّ (كىروران)،
ئۇيسۇن، قۇجۇ قاتارلىق 26 بەگلىك (بەزى ماتېرىياللاردا 36
بەگلىك دېيىلىدۇ) نى بەيئەت قىلدۇرغان.

مودۇ تەڭرىقۇتتىن كېيىن، قايۇق رۇشات تەڭرىقۇت (مىلا-
دىيىدىن ئىلگىرىكى 161 — 126- يىللار) دەۋرىدە ھونلار

داۋاملىق كۆچەيگەن. مىلادى I ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ھون تېررىتورىيىسىدە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، يايلاقلاردىكى ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتكەچكە، يايلاقلاردىكى چارۋىلارنىڭ تولىسى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھون ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ئىچكى قىسىمىدا ھاكىمىيەت، پايدا - مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلىشىپ، بەش تەخرىقۇت تەڭ دەۋران سۈرىدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن.

مودۇ تەخرىقۇت ئەينى چاغدا تەرەققىيات ئېقىمىغا ماسلىشىپ، تارقاق قەبىلە، قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇپ، ھون قەبىلىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا، ھون دۆلىتى دائىرىسىدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت، ئىقتىساد ئالماشتۇرۇشىنى قويۇقلاشتۇرۇشىغا تۆھپە قوشقان. بۇنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان ھونلارغا تەئەللۇق تېپىلمىلار كۆچلۈك دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلىدى. مەسىلەن، ئىچكى موڭغۇلدىكى يىخجۇ ئايمىقىنىڭ خاڭغېن خوشۇنىدىكى ئاروسەيدىن قۇملۇقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە 233 ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇمى تېپىلغان، ئۇلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى V ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، بۇ بۇيۇملار ھون ئاقسۆڭەكلىرى ياكى ھون تەخرىقۇتىنىڭ بۇيۇملىرى ئىكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە بۇركۇت شەكلى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر، يولۇاس بىلەن كالىنىڭ ئېلىشىۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن زىننەت بۇيۇمى ھەم ئىت، كالا، قوي، كىرپە، يولۇاس قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن كۆمۈش زىننەت بۇيۇملىرى بار. ئالتۇن تاج ئېلىنىز ۋە چەت ئەللەردىن بايقالغان بىردىنبىر ھون خانىنىڭ ئالتۇن تاجىدۇر. بۇ ئالتۇن تاجنىڭ تاج چوققىسى يېرىم شار شەكىللىك بولۇپ ئۈستىدە قانىتىنى كېرىپ ئۇچۇشقا تەمشىلىۋاتقان بۇركۇتنىڭ

شەكلى بار، بۇ ھون خانىنىڭ ئېگىزدىن يايلاققا نەزەر سېلىۋاتقان شاھانە سىماسىغا سىمۋول قىلىنغان. ئالتۇندىن ياسالغان بۇر-كۈتكە يېشىل تاشتىن باش ۋە بويۇن چىقىرىلغان، ئۇنىڭ قۇيرۇ-قىمۇ ھەرىكەتلىنىدۇ. ئالتۇن تاجنىڭ پىشانە چەمبىرىكى ئۇچ تال ئالتۇن كەمەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كەمەرلەرگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ياقان يولۇاس، ياقان قوي ۋە ياقان ئاتنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن، شۇ ئارقىلىق يايلاقلاردا ياشىغان ھونلار دائىم چېلىقىدىغان ھايۋانلارنىڭ قىياپىتىنى تەسۋىرلەپ، يايلاق ئىمپې-رىيىسىدىكى ھايۋانلارنىڭ ئوبرازىنى يارىتقان.

قىياس قىلىنىشىچە، ئالتۇن تاجغا ماسلاشتۇرۇپ ئالتۇندىن ياسالغان يولۇاس بىلەن كالىنىڭ ئېلىشىۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈ-رۈلگەن تۆت زىننەت بۇيۇمنى ھون خانلىرى مەيدىسىگە تاقىغان. بۇ ئالتۇن زىننەت بۇيۇمىغا يولۇاس بىلەن كالىنىڭ بىر - بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشى ئويۇپ چىقىرىلغان. ئۇنىڭ ئوتتۇ-رىسىغا تۆت قەھرىلىك يولۇاسنىڭ بىر يوغان بۇقىنىڭ بويۇن ۋە بېلىنى چىشلەۋاتقان، بۇقىنىڭ ئۇلار بىلەن جان - جەھلى بىلەن ئېلىشىۋاتقان، ئۇنىڭ ئىككى ئۇچلۇق مۇڭگۈزى ئىككى يولۇاس-نىڭ قۇلىقىغا كىرىپ كەتكەن كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلۈپ، بۇقىنىڭ تېز پۇكمەس روھى ئىپادىلەنگەن. يايلاقلاردىكى ئاجىزلارنى كۈچ-لۈكلەر يەپ كېتىدىغان بۇنداق تەبىئىي ئەھۋال تەسۋىرلەنگەن مېتال بۇيۇمى «يىرتقۇچ ھايۋان ئۇسلۇبى» دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ خەلقئارادا تەسىرى زور بولغاچقا، بىر مۇنچە داڭلىق مۇزېيلار بۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى يىغىپ ساقلاۋاتىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى نەپىسلىك جەھەتتە ئىنچكى موڭغۇلدىن تېپىلغان بۇ تۆت ئالتۇن زىننەت بۇيۇمىغا يەتمەيدۇ.

(يۇقىرىقى مەلۇماتلار ۋاڭ دافاڭنىڭ نەقىلىدىن ئېلىنىدى)

شمالي هونلار ۋە ئاتىلا

هونلار ـ مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىي قىسمىدا ياشىغان قەدىمىي خەلقلەرنىڭ بىرى. «كېيىنكى خەنناما» 89 ـ جىلد «جەنۇبىي هونلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئىزاھاتىدا: «باتۇر تەڭرىقۇت مودۇ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 209 ـ 174-يىللار) هون تەڭرىقۇتى تۇمەن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ؟ ـ 209 ـ يىللار) نىڭ ئوغلى بولۇپ، شياخۇلار (شيا سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان غۇزلار) نىڭ ئەۋلادى. ئۇلارنىڭ ئەجداد نەسەبى چۈنۈيىدىن باشلىنىدۇ، چۈنيۈدىن تۇمەنگىچە 1000 يىلدىن ئار-تۇق ۋاقىت ئۆتكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن هونلارنىڭ تەخمىنەن 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

هونلار قۇياش بىلەن ئايغا چوقۇنغان، «تارىخىي خاتىرىلەر. هونلار ھەققىدە قىسسە» دە هون تەڭرىقۇتىنىڭ «ھەر تاڭدا قارار-گاھتىن چىقىپ كۈنگە، ئاخشىمى ئايغا تەزىم قىلىدىغان» ئادىتى بارلىقى قەيت قىلىنغان. ئىچكى موڭغۇلدىكى چۈغاي (يىنشەن) تېغىنىڭ تاغ ـ ئىدىرلىقلىرىدا هونلارنىڭ ئويۇپ سىزغان قۇياش ئىلاھى بىلەن ئاي ئىلاھىنىڭ رەسىملىرى ساقلىنىپ قالغان. هونلار جەڭدە ئاي تولغاندا (تولۇنئاي بولغاندا) كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇمغا ئاتلانغان، ئاي كۆتمەك بولغاندا جەڭگە چىقمىغان. «تارىخىي خاتىرىلەر. هونلار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، هونلار يايلاقلاردا تۇرمۇش كەچۈرگەن، گۆش بە-لەن سۈتنى ئوزۇق قىلغان، كالا، ئات، قوي باققان، چارۋا ماللارنى ھەيدەپ سۇ، ئوتلاق قوغلىشىپ يۆتكىلىپ تۇرغان، چېدىرگاھنى ئۆي قىلغان، تېرىدىن تىكىلگەن، بەدىنىگە ھىم

كېلىدىغان كىيىم - كېچەك، ئۇزۇن قونچىلىق ئۆتۈك، يەنى «غۇزچە كىيىم - كېچەك» كەيگەن. ھونلار ئاتلىق ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ، ئوغۇللىرى تۆت - بەش ياشقا كىرگەندىلا قوي مىنىپ ئوقيا ئېتىپ قۇشقاچ ئوۋلىغان، ئون نەچچە ياشقا كىرگەندە چەۋەندازلار قوشۇنىغا قاتناشقان، ئاياللىرى قوشۇن بىلەن بىللە يۈرۈپ ئارقا سەپ، لاۋازىمات ئىشلىرىغا يارەملەشكەن، چارۋا - مال باققان، چېدىرگاھ تىككەن، ئۇلار ئادەمى ئاز بولسىمۇ جەڭگىۋار، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، جاپا - مۇشەققەتكە چىداملىق ئىدى.

ھونلار يولۋاس بىلەن بۆرىكۈتكە چوقۇنغاچقا، يولۋاس يۈلتۈزى تۈرۈشلۇق شىمالدىكى يۈلتۈزلار تۈركۈمىنى قەدىرلىگەن، قىممەت باھالىق ئالتۇن بۇيۇملارغا يولۋاس ۋە بۆرىكۈتنىڭ ئوبرازىنى ئويغان.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىللىرى ھونلار خېلى تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئانچەكۈچىيىپ كېتەلمىگەن. ئۇلارنى شەرقتە تۇڭغۇسلار، غەربتە توخرىلار بوزەك قىلىپ تۇرغان. ھون تەڭرىقۇتى (تەڭرىنىڭ ئوغلى دېگەن مەنىدە) ئۆز ئوغلىنى توخرىلار ھۆكۈمدارىغا بارمىتاي (تۇرغاق) لىققا ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولغان. باتۇر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، ھونلار تېزلىكتە قۇدرەت تاپقان. ئۇلار شەرقتە تۇڭغۇسلارنى، غەربتە توخرىلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇلارنى مۇداپىئە ھالىتىدە تۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان. ھونلار يەنە كەنكۈن (قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى)، دىڭلىڭ، سىرى (شىگلى) قاتارلىق قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنى بويسۇندۇرغان. مىلاددىن ئىلگىرىكى 177 -، 176 - يىللىرى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى بەيئەت قىلدۇرغان.

هونلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىللىدىن 126 - يىلىغىچە يەنى باتۇر تەڭرىقۇت، قايۇق روشات تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 174 - 161 - يىللار)، سۆيۈنگۈن تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 161 - 126 - يىللار) دەۋرلىرىدە قۇدرەت تېپىپ، شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن غەربتە كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان زېمىننى ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزگەن. سۆيۈنگۈن تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، هونلار پەيدىن - پەي زەئىپلەشكەن. بۇ دەۋردە خەن سۇلالىسى هونلارغا قاراشلىق قەبىلە، ئۇرۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، هونلارغا قارشى ھەربىي ھۇجۇمنى كۈچەيتكەن، ئىچكى جەھەتتە هون ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلەشكەن. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، هونلار ئىككى قىسىمغا يەنى جەنۇبىي هونغا ۋە شىمالىي هونغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. جەنۇبىي هونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قوغىشار خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. شىمالىي هونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قۇتتۇش (قۇتتۇس) غەربكە كۆچۈپ قىرغىزلار يېرىگە بارغان ۋە ئۇيسۇن، قۇجىيە، دىڭلىڭ (دىل) لارنى بويسۇندۇرغان، كېيىن قۇتتۇش كانگا (سەمەرقەند) خانىنىڭ تەكلىپى بويىچە، تالاس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلارغا بېرىپ، تەڭرىقۇت شەھىرىنى بىنا قىلدۇرغان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇنچە كىچىك دۆلەتلەرنى بەيئەت قىلدۇرغان. كېيىنكى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتنىڭ قورۇقچىبېگى گەن يەنشۇ بىلەن مۇئاۋىن تىركەكچى بېگى چېن تاڭ بىرلىشىپ، قۇتتۇش تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلغان، قۇتتۇش بۇ ئۇرۇشتا ئۆلگەن. خەن سۇلالىسى، جەنۇبىي هون ۋە باشقا قەبىلە خەلقلىرىنىڭ ھۇجۇمى ئارقىسىدا، شىمالىي هونلار مىلادىيىنىڭ 90 - يىللىرى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان.

هونلار غەربكە كۆچۈشكە باشلىغاندىن تارتىپ مىلادى 350 - يىلى ياۋروپا تارىخىدا نامى پەيدا بولغىچە بولغان دەۋردىكى

ئەھۋاللار تارىخىي مەنبەلەردە ئانچە تولۇق خاتىرىلەنمىگەن. ياۋروپا تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، شىمالىي ھونلار-نىڭ تەخرىقوتى قۇتئۇشنىڭ 9 - ئەۋلادى بالامىر مىلادى 355 - يىللىرى كاسپى دېڭىزى بويلىرىنى ئىشغال قىلغان. مىلادى 374 - يىلى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدىكى ئالان دۆلىتىنى، كېيىن ئۇ دۆلەتنىڭ قوشنىسى شەرقىي گوت (شەرقىي گېرمان) دۆلىتىنى مۇنتەرز قىلغان. بالامىر 378 - يىلى غەربىي گوتلارنىمۇ ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇرغان ھەم كېچىك ئاسىيا قوشۇن تارتىپ، قۇددۇس شەھىرىگىچە بولغان جايلارنى ئىستىلا قىلغان. مىلادى 400 - يىلى بالامىر ئۆلگەندىن كېيىن، رۇلتۇس، قاراتون، بونچۇك، رويا قاتارلىقلار غەربىي ھونلارنىڭ پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇلار، ئاساسەن، بالامىرنىڭ جەڭ نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملىگەن، زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتكەن.

مىلادى 434 - يىلى رويا ۋاپات بولغان. قائىدە بويىچە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بىلدا تەختكە ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ئاتتىلا باتۇر، قەيسەر، تالانتلىق، شىجائەتلىك بولغاچقا، غەربىي ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، قوشۇننىڭ مۇنتىزىملىشىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ئارقا سەپ تەمىنات خىزمىتىنى پۈختا ئىشلىگەن. ئاتتىلا مىلادى 447 - يىلى غەربىي ھون قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسى) گە ھۇجۇم قىلىپ، پايتەختى كونستانتىنوپول (ئىستانبول) شەھىرىگىچە بېسىپ كەلگەن. ۋىزانتىيىلىكلەر يىلىغا نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش تۆلەشكە ۋەدە بېرىپ، پايتەختىنى خەۋپىتىن قۇتقۇزۇپ قالغان. ئاتتىلا باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرى بالقاندىكى 70 شەھەرنى ئىشغال قىلغان. ئاتتىلا يەنە مىلادىيىنىڭ 451 - يىلى غەربىي ھون قوشۇنلىرىنى باشلاپ، رېين دەرياسى-

دىن ئۆتۈپ فرانسىيىگە يۈرۈش قىلىپ، مىترى قاتارلىق شەھەر-لەرنى ئىشغال قىلغان ۋە ئىسپانىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارغا بېسىپ كىرگەن. شۇ يىلى ئاپرىل ئېيىدا، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاتاقلىق قوماندانى ئاتىيوس باشچىلىقىدىكى 600 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاتتىلانىڭ قوشۇنى ئوتتۇرىسىدا فرانسىيىدىكى كاتالىيون دالىسىدا شىددەتلىك جەڭ بولغان. بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىر تالاپەت تارتقان. ئاتتىلا قوشۇنىنى جەڭ مەيدانىدىن تېزلىكتە شىمالىي ئىتالىيىگە چېكىنىدۈرگەن ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى رىمغا بېسىپ كىرىپ، رىم ئىمپېراتورى ۋالېنتىنىنى ئالاقزادىلىككە چۈشۈرۈپ قويغان. ۋالېنتىن ئەلچى ئەۋەتىپ سۇلھى تەلەپ قىلغان ۋە قىزىنى ئاتتىلا-غا بېرىش، تۆلەيدىغان سېلىق ئالتۇنىنىڭ مىقدارىنى كۆپەيتىش شەرتى بىلەن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئاران ساقلاپ قالغان. بۇ چاغدا رىملىقلار ۋەھىمىگە چۈشۈپ ھونلارنى ۋە ئاتتىلانى «خۇدا-نىڭ قامچىسى» دەپ ئاتىغان. ئاتتىلانىڭ ھەيۋىسىدىن يۈرىكى مۇجۇلغان ياۋروپادىكى كىنەزلەر ئۇنىڭغا سوۋغا - سالام يوللاپ تۇرۇشقا، قىزىنى بېرىشكە مەجبۇر بولغان ۋە سۈيقەست ئۇشلە-تىپ ئاتتىلانى يوقىتىش نىيىتىگە كەلگەن. 453 - يىلى ئاتتىلا بىر كىنەزنىڭ قىزى ئىدىلكونى ئەمرىگە ئالغان. توي كېچىسى ئىدىلكو زەھەر سېلىنغان ھاراقنى ئاتتىلاغا ئىچكۈزۈپ، ئاتتىلانى ئۆلتۈرگەن.

ئاتتىلا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىلىك ۋە دىڭگىزنىڭ ھونلارغا باشچىلىق قىلغان. بۇ دەۋردە ھونلارنىڭ كۈچى پەيدىن - پەي ئاجىزلاشقان. مىلادى 469 - يىلى دونای دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى جەڭدە دىڭگىزنىڭ ئوغۇللىرى قو-شۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. كېيىن، ھونلار بىر نەچچە كىچىك تارماقلا بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋە ئۆز ئارا ئىچكى ئۇرۇش قىلىشقان. كېيىنكى ۋاقىتتا باشقا قەبىلە، مىللەتلەرگە بەيئەت

قىلغان ۋە ئاستا - ئاستا ئۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

ھونلار ياۋروپاغا كۆچۈش جەريانىدا، مىللەت، قەبىلىلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشىگە، قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇشىغا ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن. ئاتتىلا باشچىلىقىدىكى غەربىي ھون قوشۇنىنىڭ رىم ئىمپېرىيىسىگە بەرگەن قاخشاتقۇچ زەربىسى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى بۇ ئىمپېرىيىنىڭ ھالاكىتىنى تېزلىتىشتە، بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ قوللۇق تۈزۈم كىشىنىدىن قۇتۇلۇشىدا خېلى مۇھىم رول ئويناغان.

كۇشان ئىمپېرىيىسى

دۇنيانىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان كۇشان ئىمپېرىيىسىنى ئۇلۇغ توخرىلار قۇرغان. ئۇ-لۇغ توخرىلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئېلىمىزدىكى دۇنخۇاڭ، چىلەنشەن تېغى بويلىرىدا كۆچمەن چار-ۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 170 - يىلى ئۆچۈرىسىدە ھونلارنىڭ داڭلىق تەڭرىقۇتى باتۇر (مودۇ) تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان، كېيىن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى غەربكە كۆچۈپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ماكانلاشقان، ھون تەڭرىقۇتى رۇشات (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 174 — 161 - يىللار) دەۋرىدە توخرىلار ئۇيسۇن - ھون بىرلەشمە قوشۇ-نىنىڭ زەربىسى بىلەن ئىلى دەرياسى ۋادىسىنى تاشلاپ، پەرغانە ئويمانلىقى ئارقىلىق ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا كۆچكەن. غەربكە كۆچكەن مۇشۇ توخرىلار تارىختا ئۇلۇغ توخرىلار* دەپ ئاتالغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۇپىتىدە غەربىي يۇرتقا كەلگەن جاڭ چيەننىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 128 - يىلى ئۆچۈرىسىدە ئۇلۇغ توخرىلار ئېلىگە بارغانلىقى، توخرىلارنىڭ شۇ چاغدىكى پائالىيەت مەركىزىنىڭ يەنىلا ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالى ئىكەنلىكى ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 125 - يىلى ئۆچۈرىسىدە ئۇلۇغ توخرىلار باكتىرىيە (ھىندىقۇش تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، ھازىرقى تاجىكىستان-

---

* توخرىلارنىڭ خېتى كارىدورىدا قېلىپ، چىلەنشەن تاغلىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن چېڭخەي ئارلىقىدىكى جايلاردا ماكانلىشىپ، چياڭلار (زاڭزۇلارنىڭ ئەجدادى) بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغانلىقى ئۈچۈن تارىخنامىلەردە كېيىنكى توخرىلار دەپ ئاتالغان.

نىڭ ئوتتۇرا جەنۇب قىسمى ۋە ئامۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى رايونلار) نى ئىشغال قىلغان ۋە باكتىرىيەنى بەش بۆلەككە بۆلگەن. ھەر بىرسىگە بىر يابغۇ (تاجىلىق بەگ) باشچىلىق قىلغان. تەخمىنەن مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، كۇشان يابغۇسى كۇجۇلا كادفىس كۇچىيىپ باشقا يابغۇلارنى بېقىندۇرغان ۋە توخرى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ كۇشان دۆلىتىنى قۇرغان. كۇجۇلا كادفىس كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى قىلىپ، غەربىتە پارفىيە (ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى) نىڭ مەرۋى شاھىرىنى، شەرقىي جەنۇبتا كابۇل دەرياسى ۋادىسى ۋە كەشمىر قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان. مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، شىمالدا ئامۇ دەرياسىدىن تارتىپ جەنۇبتا ھىندى دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە بولغان جايلاردا كۇشان ئىمپېرىيىسى شەكىللەنگەن.

كۇشان ئىمپېرىيىسى كانىشكا (كۇجۇلا كادفىسنىڭ ۋارى-سى، ۋىما كادفىسنىڭ نەۋرىسى، تەخمىنەن مىلادى 45 - 78 - يىللار) دەۋرىدە، تازا قۇدرەت تاپقان. بۇ دەۋردە ئىمپېرى-يىنىڭ تېررىتورىيىسى شىمالدا خارەزىمدىن جەنۇبتا ھىندى دەريا-ياسى ۋە گانگى دەرياسى ۋادىلىرىغىچە، غەربتە ئارال دېڭىزىدىن شەرقتە كۆكئارت (پامىر) غىچە كېڭەيگەن، پايتەختى قەدىمكى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى لوسابرا شەھىرى (ھازىرقى پاكىستاننىڭ پىشاۋۇر شەھىرى) گە يۆتكەلگەن. بۇ شەھەر ئۆز ۋاقتىدا گاندىخارا شەھىرى دەپ ئاتالغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بەزى تارىخنامىلەردە كۇشان ئىمپېرىيىسى گاندىخارا ئىمپېرىيىسى دەپمۇ ئاتالغان.

كانىشكا ئۆلگەندىن كېيىن، كۇشان ئىمپېرىيىسى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن، ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق - مەنپەئەت تالە-شىش كۈرەشلىرى كەسكىنلەشكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ ئىمپې-رىيىنىڭ دائىرىسى كەڭ، مىللەت تەركىبى مۇرەككەپ، سىيا-

سي، ئىقتىسادىي ئاساسى ئاجىز ئىدى. بويسۇندۇرۇلغان خەلق-
لەرنىڭ قوزغىلاڭلىرىمۇ ئەۋج ئالغانىدى. مانا شۇنداق دەۋردە
يەنى مىلادىيە 3 - ئەسىردە ئىران ئېگىزلىكىدىكى ساسانى قەبىلە-
لىرى كۈچىيىپ، كۈشان ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىغا ھۇجۇم
قىلغان. نەتىجىدە ئىمپېرىيە زېمىنى بۆلۈنۈپ كەتكەن. مىلادى
4 - ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇنىڭ ئاخىرقى زېمىنىنى شەرقتىن
كەلگەن ئېفتالىتلار (ئاق ھونلار) ئىشغال قىلغان، شۇنىڭ بىلەن
كۈشان ئىمپېرىيىسى مۇنەۋەرز بولغان.

كۈشان ئىمپېرىيىسى قۇلدارلىق تۈزۈمىنى يۇرگۈزگەن.
ئىمپېرىيە زېمىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش-
لاردا نۇرغۇن كىشىلەر ھاياتىدىن ئايرىلغان. ئۇلارنىڭ مال -
مۈلكى زىيانغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىمپېرىيىنىڭ بىر-
لىككە كېلىشى ئىمپېرىيە دائىرىسىدىكى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى
ئىقتىسادىي ئالاقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. دېھقانچىلىقمۇ پەيدىن -
پەي ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولۇپ قالغان. مېتالچە-
لىق خېلى تەرەققىي قىلغان. كۈشان ئىمپېرىيىسى غەربتە فارف-
يە ۋە رىم، شەرقتە شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن سودا ئالاقىسى
قىلغان، «كېيىنكى خەننامە» دە، كۈشان ئىمپېرىيىسى دائىرە-
سىدىكى ھىندىستانىنىڭ رىم بىلەن دېڭىز ئارقىلىق سودا قىلىدە-
غانلىقى، ئالىدىغان پايدىسىنىڭ 10 ھەسسە ئىكەنلىكى قەيت
قىلىنغان. بىر مۇنچە تارىخچىلار بۇددا دىنى كۈشان ئىمپېرىيىسى
دەۋرىدە كەشمىر ئارقىلىق شىنجاڭغا تارقالغان، دەپ قارىشىدۇ.

قاراقىتاي خانلىقى ۋە موڭغۇللار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

مىلادى 907 - يىلى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمال ئۇچ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە لياۋتەيزۇ (ياللۇغ ئاباۋجى) تەرىپىدىن قۇرۇلغان قىتاي خانلىقى (خەنزۇچە تارىخنامىلەردە لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ) 1125 - يىلىغا كەلگەندە جۇرجىتلار (مانجۇلارنىڭ ئەجدادلىرى) تەرىپىدىن مۇنتەزەم قىلىنىدى. بىر قىسىم قىتانلار خان جەمەتىدىن ياللۇغ تاشتىنىڭ باشچىلىقىدا غەربكە قاچتى، ئۇلار قۇجۇ (ئىدىقۇت) دىن ئۆتۈپ بالاساغۇنغا بېرىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، قاراقىتاي (خەنزۇچە تارىخنامىلەردە غەربىي قىتاي خانلىقى ياكى غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ) خانلىقىنى قۇردى. شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى قاراخانىيلارنىڭ پۇقرالىرى قاراقىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىمۇ قاراقىتاي خانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى. قاراقىتاي ھۆكۈمرانى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىغا، باج - سېلىق تاپشۇرۇشىنى دائىم نازارەت قىلىشقا قۇچۇغا شاۋكېم (شاھنا) ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇرلار قىتاي ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاتمۇقات زۇلۇمىغا ئۇچراپ، تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىنلاشتى.

1204 - يىلى يېڭىدىن قۇدرەت تاپقان موڭغۇل قەبىلىلىرى ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) ئەتراپىدا نايمان قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى، نايمانلارنىڭ ئاقسۆڭەك جەمەتىدىن كۈچلۈك قاراقىتانغا قېچىپ كەلدى ۋە ئۇزۇن ئوتمەي خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى. دوسسون يازغان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» نىڭ 1 - جىلى.

ددا ئېيتىلىشىچە، كۆچلۈك تەختكە چىققاندىن كېيىن، قەش-
قەر، خوتەن خەلقى ئۇنىڭغا قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇ،
خەلقنىڭ قارشىلىقىنى قانلىق باستۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئۇيغۇر-
لاردىن ئۆچ ئېلىشقا كىرىشكەن، زۇلۇمىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن،
ئۇيغۇرلارنى قىتانچە كىيىم - كېچەك كىيىشكە زورلىغان، ئىس-
لام دىنىدىكىلەرنى چەتكە قاققان، ئۇلارنى قىرغىن قىلغان.
شۇڭا، ئۇلار قاراقىتان خانلىقىنىڭ ئېغىر زۇلۇمىغا چىدىماي،
يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇللارنىڭ غەربىي قىتان
ھۆكۈمرانلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆزلىرىنى قوللۇقتىن ئازاد
قىلىشنى ئۈمىد قىلىشقان. پېرسىيىلىك (ئىرانلىق) ئاتاقلىق
تارىخشۇناس جۇۋەينى «تارىخي جاھان گۈشاي» («دۇنيانى بوي-
سۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى») ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە مۇنداق
دەيدۇ: «شۇ چاغدىكى ئىدىقۇتنىڭ ئىسمى بارچۇق دەپ ئاتىلاتتى.
قاراقىتانلارنىڭ پادىشاھى ماۋرائۇننەھىر (ئامۇدەريانىڭ بىلەن
سىر دەريانىڭ ئارىلىقىدىكى جايلار) ۋە تۈرك يۇرتىنى ئىستىلا
قىلغان يىلى ئەتىيازدا، بارچۇقمۇ ئۇنىڭ بەيئەت قىلدۇرۇش ئال-
دىدا خالتىسىغا چۈشۈپ، ئولپان - سىلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر
بولدى، قاراقىتانلارنىڭ پادىشاھى بىر شاھنا (تۈركلەردىكى باس-
قاق، موڭغۇللاردىكى دارۇغاچقا تەڭ ئەمەل نامى) نى ئۇلارغا
ئەۋەتتى. شاۋكېم دەپ ئاتىلاتتى، شاۋكېم ئۆز ئورنىنى مۇستەھ-
كەملىۋالغاندىن كېيىن، ئەيشى - ئىشرەت، كەيپى - ساپا سۈ-
رۈشكە باشلىدى، ئىدىقۇتنى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنى خالىغانچە
خورلىدى، ئۇلارنىڭ مۇبارەك چۈمپەردىلىرىنى يىرتىۋەتتى. . .
چىڭگىزخاننىڭ قىتانلارنى بويسۇندۇرغانلىق زەپەر خەۋىرى ھەرتە-
رەپكە پۇر كەتتى. بۇ چاغدا ئىدىقۇت شاۋكېمنى قاراخوجا شەھە-
رىدىكى بىر ئۆيگە قامىۋېلىپ، ئۆينى ئۆرۈۋېتىش ھەققىدە يارلىق
قىلدى. . . »

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى، بارچۇق ئارتتېكىن تەرجىمھالى»

غا ئاساسلانغاندا، ئىدىقۇت - بارچۇق ئارتتىكىن سۇڭ سۇلالىسى نىڭزۇڭ خانىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1209 - يىلى) شاۋكېمنى ئۆلتۈرگەن ھەمدە قاراقىتانلاغا ئۇرۇش ئېلان قىلغان. ئىدىقۇت يەنە چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بەيئەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، چىڭگىزخان بۇنىڭدىن ناھايىتى مەمنۇن بۇلۇپ، ئىدىقۇتنى 5 - ئوغلۇم دەپ ئاتىغان ھەمدە قىزىنى ئىدىقۇتقا ياتلىق قىلغان. 1218 - يىلى موڭغۇللار ئوتتۇراسىياغا يۈرۈش قىلغاندا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇل قوشۇنىغا يارەملەشكەن. قەشقەر، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر ئۇرۇش قىلمايلا ئىشغال قىلىنغان. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇر فېئودالالار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، ئەمگەكچى خەلقنى داۋاملىق ئەزدى. بۇ لۇپمۇ 1260 - يىلىدىن كېيىن موڭغۇل خانلىرى ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان 40 نەچچە يىللىق ئىچكى ئۇرۇش ئۇيغۇر مېھنەتكەشلىرىنىڭ نامراتلىشىش جەريانىنى تېخىمۇ تېزلەتتى. نۇرغۇن شەھەرلەر ئۇرۇشتا ۋەيران بولدى، ئېتىزلار، باغلار قاقاسلىققا ئايلاندى، خەلق ئۇرۇش يېغىلىقىدىن قېچىپ سەرسان بولدى. ئىشلەپچىقىرىش روناق تاپمىدى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ قىيىنچىلىقىدىن ئۆزۈ - ۋاقتىنى، يەرلىرىنى، ھەتتا خوتۇن - بالىلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇيغۇرلار سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە موڭغۇللارغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا يېزىق ئىجاد قىلىشىغا يارەملەشتى، موڭغۇللار خانلىق باشقۇرۇشتا، قوجۇ ئۇيغۇرخانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىدىن ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىدىن ئۈلگە ئالدى، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان تالانتلىق شەخسلەرنى خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىغا

غا جەلپ قىلىپ، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى، ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان نۇرغۇن ئاتاقلىق سىياسىئونلار، ھەربىي سەر-كەردىلەر، مالىيە خادىملىرى موڭغۇل خانلىقىنىڭ ھەرقايسى جاي-لاردا ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش ۋە مۇستەھكەملىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي يۈ-رۈشكە قاتنىشىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە تارقاتتى.

موڭغوللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى ۋە نېستورىيان دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان-لىدى. مانى دىنى XII ئەسىردىن كېيىن زەئىپلىشىشكە باشلىدى. بۇددا دىنى تۇرپان رايونىدا يەنىلا ئاساسلىق دىن ھېسابلىنىاتتى، بەزى ئۇيغۇر بۇددىستلار يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا بۇددا دىنىغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار بولغانىدى. 1253 - يىلى فرانسىيىلىك رۇبرۇك خانلىقى يارلىقى بىلەن قاراقۇرۇمغا بېرىش سەپىرىدە تۇرپاندىن ئۆتكەندە، قولىدا قارا كرېستنى تۇتۇپ تۇر-غان ئۇيغۇر نېستورىيان مۇرتىلىرىنى كۆرگەن، بۇنىڭدىن XIII ئەسىردە بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ يەنىلا نېستورىيان دىنىغا ئېتە-قاد قىلغانلىقىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. XII ئەسىردىن ئىلگىرى ئىسلام دىنى شىنجاڭنىڭ جەنۇب ۋە غەربىي قىسىمىدا ھۆكۈمراڭ-لىق ئورنىغا ئۆتتى، XII ئەسىردىن كېيىن، شەرقىي شىنجاڭغا يەنى تۇرپان ۋە قۇمۇل رايونىغا تارقالدى.

قىتانلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى

قىتانلار (چەت ئەللەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كىدانلار دەپ ئاتىلىدۇ) قەدىمكى زامانلا ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىدىكى لياۋخې دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا كۆچمەن چارۋا-چىلىق قىلىپ ياشىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قىتانلارنىڭ زېمىنىدا بىر نەچچە ئايماق تەسىس قىلىنغان، بۇ ئايماقلارنى قەبىلە سەردارلىرى باشقۇرغان. مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى يەر-لىك ھاكىمىيەت - ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، قىتان-لارنىڭ بىر قىسمى بۇ خانلىققا بەيئەت قىلىپ، ئۇيغۇر ئاقسۆڭەك-لىرىگە پادىچى بولغان. مىلادىيە 841 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار-نىڭ كۆپ قىسمى غەربكە كۆچۈپ كەتكەن، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر قىسىم زېمىنىنى قىتانلار ئىگىلىۋالغان، قېپچاقلار بىر قە-سىم ئۇيغۇرلار قىتانلارغا بېقىنغان. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «مىلادى 926 - يىلى ئۇيغۇر، تۇبۇت، تاڭغۇت، سىرۇي، سارت قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن بۇلۇڭ-خانغا ئىنئام بېرىلدى»، «لياۋ تەيزۇ (قىتانلارنىڭ لياۋ سۇلالە-سىنى قۇرغان تۇنجى خانى) . . . ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىقۇت شەھە-رىنى ئىگىلىدى» دېگەن مەلۇماتلار بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ قىتانلارغا بېقىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە، قىتانلار-نىڭ قەبىلە سەردارى يالۇغ ئاباۋجى (لياۋ تەيزۇ) قىتان قەبىلە-لىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، ئېلىمىز تارىخىدا لياۋ (قىتان) خانلىقى (مىلادىيە 916 - يىلدىن 1125 - يىلغىچە) نى قۇرغان. لياۋ خانلىقىنىڭ شېكىزۇك خانى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئۇچ قېتىم ھۇ-

جۇم قىلغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان، لياۋ خانلىقى-نىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، خانلىق دائىرىسىدىكى بەيئەت قىلغان خەلقلەرنىڭ قارشىلىقى كۈچەيگەنلىكى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدە ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىش كەسكىنلەشكەنلىكى ئۈچۈن، جۈرجىتلار (مانجۇلار ئەجدادلىرى) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ لياۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قوزغاپ، لياۋ خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى تىيەز-نۇ ئۈنى ئەسىر ئېلىپ، خانلىقىنى گۈمران قىلغان. لياۋ خانلىقى-نىڭ خان جەمەتىدىن يالغۇز تاشىن بىر قىسىم قىتانلارنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا غەربىي لياۋ خانلىقى (غەربىي قىتان خانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خانلىق مىلادىيە 1125 ـ يىلدىن 1211 ـ يىلغىچە دەۋران سۈرگەن) نى قۇرغان. غەربىي لياۋ خانلىقى كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى قۇزئوردو شەھىرىنى پايتەخت قىلغان، لياۋ خانلىقى كۈچەيگەندە، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، بىشبالىق قاتارلىق جايلارنى زېمىن دائىرىسىگە قوشۇۋالغان.

تارىخچى ئىبنى ئەلئەسىرنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، غەر-بىي قىتانلارنىڭ بىر قىسمى (16 مىڭ تۇتۇن) ئارسلانخان (سۇ-لايمان) دەۋرىدە يەتتىسۇ رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئۇلار دەسلەپتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇ-لۇپ، ئۇلارغا تاغ يوللىرىنى ساقلاش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغان. ئارسلانخان كۆچمەنلەردىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇ تەلەپكە قوشۇلماي، باشقا جەھەتلەردە خانغا تولۇق ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. مەشھۇر تارىخچى جۇۋەينى بولسا، قارا قىتانلارنىڭ دەسلەپتە ھازىرقى چۆچەك رايونىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بۇ يەردە كۆپىيىپ 40 مىڭ تۇتۇنگە يەتكەنلىكىنى، قاراخانىيلارنىڭ بالاساغۇندا تۇرۇشلۇق ھۆكۈمرانى غەربىي قىتانلاردىن قاڭقىل ۋە قارلۇقلارنى جىمىقتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، قارا قىتانلار

بالاساغۇنغا كېلىپ، بۇ يەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغانلىقىنى ۋە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتكەنلىكىنى، 1137 - يىلى ماۋارائۇن-نەھرنىڭ ھاكىمى مەھمۇدخاننى خوجەند ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلغان-لىقىنى، 1141 - يىلى كاتىۋان (قاتىۋان) يايلىقى (سەمەرقەند-نىڭ شىمالىدا، تاش كۆۋرۈك بىلەن يېڭى قورغان ئارىلىقىدا) دا سالجۇق سۇلتانى سانجار (سىنجار) نى تولۇق بويسۇندۇرغانلى-قىنى، خارەزمنى بويسۇندۇرۇشقا مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتكەنلە-كىنى بايان قىلىدۇ.

غەربىي لياۋ خانلىقىنىڭ خانى ئۆزىنى «گورخان» دەپ ئاتە-غان. ئەرەب تارىخچىلىرى «گورخان» دېگەن سۆزنى «خانلارنىڭ خانى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ ئىزاھلايدۇ. بەزى چەت ئەل ئالىملىرى، مەسىلەن، گىرىگورىيېف بۇ سۆز بىلەن موڭ-غۇلچە «گورگان» (كۆيۈگۈل) دېگەن سۆز بىلەن تومۇرداش دەپ قارايدۇ. تارىخچى ئىبنى ئەلئەسىرنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، تۇنجى گورخان قەددى - قامەتلىك، كېلىشكەن كىشى بولۇپ، ئۆز خەلقىنىڭ ئادىتى بويىچە يۈزىگە پەردىنجە تارتىپ يۈرگەن، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، بىرەر جايىنى ئىشغال قىلسا، ھەر بىر ئۆيدىن بىر دىنار سېلىق ئالغان، ئەسكەرلىرىنىڭ پاھىش-ۇازلىق (باسقۇنچىلىق) قىلمىشىغا يول قويغان، يارەمچىلىرىگە سۈيۈرغال بەرمىگەن، ئۇلارنىڭ 100 ئاتلىق ئەسكەردىن ئارتۇق ئەسكەر باشقۇرۇشىغا رۇخسەت قىلمىغان (بىرەر جايغا ھۇجۇم قىلىشقا قوشۇن باشلاپ ماڭغان چاغدىكى ئەسكەر سانى چەكلىمە-سى ئەلۋەتتە بۇنىڭ سىرتىدا) . گورخان ئىتائەت قىلغان يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كەمسىرىگە كۆمۈشتىن ياسالغان تاختايچە ئې-سىپ، بەيئەت قىلغانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

گورخان يالۇغ تاشنى مىلادىيە 1143 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلە كىچىك بولغاچقا، ئورنىغا خوتۇنى تابۇيان ۋاقتىلىق خان بولۇپ، «تەڭرى يارلىق قىلغان خاتۇن»

دەپ ئاتالغان. ئىلەنىڭ سىڭلىسى يەنى ياللۇغ تاشىنىڭ قىزى تەختىكى چاغدا (مىلادىيە 1164 - يىلدىن 1177- يىلغىچە)، غەربىي لياۋ خانلىقى ئوردىسىدا توپلاڭ يۈز بېرىپ، ئىلەنىڭ ئوغلى چۇرۇق خان بولۇپ 34 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

چۇرۇق دەۋرىدە غەربىي لياۋ خانلىقى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. خان، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلىشىپ، بىر - بىرىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى يۈز بېرىپ تۇرغان. ۋەزىرلەر، ئەمەلدارلار گورخانغا بويسۇنماي، باشباشتاقلىق قىلىدىغان بولۇۋالغان. ھۆكۈمرانلار ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ، لياۋ خانلىقىغا قارام رايونلار، مىللەتلەر ۋە قەبىلىلەرگە قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن.

1204 - يىلى يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇل قەبىلىلىرى ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) ئەتراپلىرىدا نايمان قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلغان. نايمانلارنىڭ تايانخانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈك غەربىي لياۋ خانلىقىغا قېچىپ كەلگەن. ئۇ بىر مەھەل ئۆتكەندىن كېيىن گورخان چۇرۇقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىۋېلىپ، خاقان دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولۇۋالغان، كۈچلۈك غەربىي لياۋ خانلىقىدىكى قوزغىلاڭلاردىن، بولۇپمۇ گورخان بىلەن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا خەزىنىنىڭ پۇللىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش مەسىلىسى ئۇستىدە يۈز بەرگەن زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، چۇرۇقتىن تەختىنى تارتىۋالغان، روسىيىلىك مەشھۇر تارىخشۇناس بارتولد بۇ ۋەقەنى 1212 - يىلى يۈز بەرگەن بولسا كېرەك دەپ ھېسابلايدۇ. دوسسون يازغان «موڭغوللارنىڭ مەخپىي تارىخى» نىڭ 1 - جىلدىدا قەيت قىلىنىشىچە، كۈچلۈك تەختكە چىققاندىن كېيىن، قەشقەر، خوتەن خەلقى ئۇنىڭغا قارشى چىققان. كۈچلۈك ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلاردىن ئۆچ ئېلىشقا كىرىشىپ، ئالۋان - ياساقنى ئېغىرلاشتۇرغان، ئۇيغۇرلار-

نى قىتانچە كىيىم كىيىشكە زورلىغان، ئۇلارنى كەمستىشكەن، قىرغىن قىلغان. شۇڭا ئۇلار لياۋ خانلىقىنىڭ زۇلۇمىغا چىدىماي يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇللارنىڭ غەربىي لياۋ خانلىقىنى ھۆكۈمرانلىرىنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئۆزلىرىنى ھۆر-لۈككە ئېرىشتۈرۈشنى ئۈمىد قىلغان.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى. بارچۇق ئارت تېكىن تەرجىمىھالى» غا ئاساسلانغاندا، ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن مىلادى 1209 - يىلى شاۋكېمنى ئۆلتۈرگەن ۋە قارا قىتانلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلغان، شۇنداقلا يەنە چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بەيئەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. چىڭگىزخان بۇنىڭدىن مەمنۇن بولۇپ، ئىدىقۇتنى 5 - ئوغلۇم دەپ ئاتىغان ھەمدە قىزىنى ئىدىقۇتقا ياتلىق قىلغان. 1917 - يىلى شەرقىە يۈرۈش قىلغان موڭغۇل قوشۇنى يېقىنلىشىپ قالغاندا، كۈچلۈك قوۋمىنى باشلاپ چېكىنگەن. ئۇ يەتتىسۇدىكى قەشقەرگە قېچىپ بارغان. كۈچلۈك قەشقەردىن پايدا ئارقىلىق بەدەخشانغا قاچقاندا، موڭغۇل ئەسكەرلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ تۇتۇۋېلىپ، پايدىكى سارقۇم دېگەن جايدا ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان، شۇنىڭ بىلەن غەربىي لياۋ خانلىقى ئاخىرقى ھېسابتا گۈمران بولغان.

غەربىي لياۋ خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، غەربىي قىتانلار ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارغا ۋە باشقا يەرلىك خەلقلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، ھازىر شۇ جايلاردا ياشىغۇچى مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. لياۋ خانلىقى، بولۇپمۇ غەربىي لياۋ خانلىقى مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ تارىخى، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە غەربىي ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا قىتانلارنىڭ تارىخى ئۇستىدە، قىتانلار قۇرغان خانلىقلارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئۇستىدە، قىتان خانلىقىنىڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر ئۇستىدە داۋاملىق تەتقە-

قات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① شۆ زۇجېك: «تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش»
② بارتولد: «يەتتىسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى»
③ «ئوكيانۇس» («سىخەي»)
④ «شىنجاڭ تارىخ لۇغىتى»
⑤ جى زاڭئەن: «يالليۇغ تاشىنىنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىكى سەۋەبلەر»
⑥ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - قىسىم.
⑦ «كىدانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئۇلار قۇرغان خانلىقلار»

قىتانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئۇلار قۇرغان خانلىقلار توغرىسىدا

قىتانلار (بەزى ماتېرىياللاردا كىدان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەدىمكى دەۋردە، ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىدىكى لياۋخې دەريالىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قىتانلار زېمىنىدا 10 نەچچە ئوبلاست تەسىس قىلىنىپ، بۇ ئوبلاستلارنى قەبىلە سەردارلىرى باشقۇرغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، قەبىلە سەردارى يالليۇغ ئاباۋجى (يېلۈ ئاباۋجى) قىتان قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ۋە زېمىننى كېڭەيتىپ، قىتان (لياۋ) خانلىقى (مىلادى 916 - يىلدىن 1125 - يىلغىچە) نى قۇرغان. بۇ خانلىقنىڭ ئاخىرقى خانى تېيەنزۇ (مىلادىيە 1001 يىلدىن 1125 - يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) دەۋرىدە بەيئەت قىلغان خەلقلەرنىڭ قارشىلىقى كۈچەيگەنلىكى، ھۆكۈمرانلار سەنىپى ئىچىدە ھوقۇق مەنپەئەت تالىشىش زىددىيىتى كەسكىنلەشىلەنلىكى ئۈچۈن، جۈرجىت (مانجۇلارنىڭ ئەجدادى) لار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ لياۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قوزغاپ، تېيەنزۇ خاننى ئەسىر ئېلىپ، بۇ خانلىقنى گۈمران قىلغان. بۇ خانلىق يوقىتىلغان بولسىمۇ، لياۋ خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن يالليۇغ تاشىن بىر قىسىم قىتانلارنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا غەربىي لياۋ خانلىقى (قارا قىتان خانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، مىلادىيە 1125 - يىلدىن 1211 - يىلغىچە) نى قۇرغان①، 1211 - يىلى غەربىي لياۋ قوشۇنلىرى تالاس دەرياسى بويىدا خارەزىم شاھى مۇھەممەد تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، بۇ خانلىقنىڭ ئاساسلىق

ھۆكۈمرانلىرى ئەسىرگە چۈشكەن بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇلاردىن باراخ (ئەسلىدە غەربىي لياۋ خانلىقىدا ئەمەلدار بولغان) خارەزىم شاھىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن ھەمدە شارائىت يار بەرگەن چاغدا يەنى 1224 - يىلى كېرمانغىتا كېيىنكى قىتان خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق 1303 - يىلغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

(1)

قىتانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى مەلۇمات ئېلىمىز-نىڭ خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا زىكىر قىلىنغان. «ۋېينامە» دە: «قىتانلار بىلەن قاباشلار (莫库?) نى بىر قوۋم ئىچىدىكى ئىككى ئۇرۇق»، «قاباش» لار بولسا «جەنۇبىي قىسىمغا جايلاش-قان سىيانپىيلارنىڭ باشقا ئۇرۇقىدىن» دېيىلگەن. «تاڭنامە»، «بەش دەۋرىدىكى ئەسىنلىك» قاتارلىق كىتابلاردا، قىتانلار «سىيانپىيلارنىڭ ئەۋلادى» دېيىلگەن. «بەش دەۋرنىڭ كونا تارى-خى»، «كىتابلار جەۋھىرى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇ-ھىم مەزمۇنلىرى» قاتارلىق كىتابلاردا بولسا، قىتانلار «ھونلار-نىڭ ئەۋلادى» دېيىلگەن② . تارىخىي ماتېرىياللاردا قالدۇرۇلغان مەلۇماتتا يۇقىرىقىدەك ئوخشاشماسلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، يە-قىنقى زاماندىكى تارىخشۇناسلارمۇ قىتانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە تۈرلۈك كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. مەسىلەن، بەزىلەر ئۇلارنى سىيانپىيلارنىڭ ئەۋلادى دېسە، بەزىلەر ھونلار-نىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدۇ، يەنە بەزىلەر بولسا، تۈڭغۇسلاردىن كېلىپ چىققان دەيدۇ. يەنە بەزىلەر ئۇلارنى موڭغۇل ئاممىلىرى ئارىلاشقان خەلق③ دەيدۇ ۋەھاكازا. لېكىن تارىخىي ماتېرىياللار-نى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى ئورتاقلىق ۋە پەرق-لەرنى تېپىپ چىقىپ، ئەستايىدىل مۇھاكىمە يۈرگۈزسەك، بۇ

مەسلىنىڭ يىپ ئۇچىنى تېپىپ جىقىشقا ۋە بۇ مەسىلىدە يۇقىرى-دىكى ھەر خىل قاراشنىڭ ھېچقايسىسىنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي كىتابلارغا ئاساسلانغاندا، قىتانلارنىڭ ئەجدادى چۈۋېن جەمەتىنى ھونلار بىلەن سىياۋپىيلارنىڭ قوشۇلمىسىنىڭ مەھسۇلى، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن. سىياۋپىيلار - شەرقىي خۇ (غۇز) قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ بىر تارمىقى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەرقىي خۇ قەبىلە ئىتتىپاقى ھونلارنىڭ داڭلىق تەڭرىقۇتى باتۇر (مودۇ) تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، سىياۋپىيلار لياۋدۇڭ-دىن موڭغۇل دالىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا كۆچۈپ، ئۇغانلارغا قوشنا بولۇپ ماكانلاشقان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جىيەنۇۋ 28 - يىلى (مىلادىيە 48 - يىلى) ھونلار شىمال ۋە جەنۇب ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، شىمالىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قۇتئۇس (قۇتئۇش) خەن سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشىش يولىنى تۇتقان، جەنۇبىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قوغىشار بولسا خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. شىمالىي ھونلار خەن سۇلالىسى ۋە سىياۋپىي، دىڭلىڭ (دىل)، جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئارىغا ئېلىپ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن موڭغۇل دالىسىدىن يىراق غەربىي تامانغا كۆچۈپ كەتكەن. سىياۋپىيلار غەربكە ئىلگىرىلەپ ھونلارنىڭ يەر - زېمىنىنى ئىشغال قىلغان. ھونلاردىن 10 تۈمەن تۇتۇن (ئائىلە) موڭغۇل دالىسىدا قېپقالغان بولۇپ، كېيىنچە ئۇلار سىياۋپىيلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن. ئارىلىقتا بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، قېپقالغان ھونلاردىن قارئوتۇ* (葛乌菟) سىياۋپىيلار تەرىپىدىن قەبىلە سەردارى قىلىپ سايلانغان ۋە 12

---

* شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى شۇزۇڭ-جىڭنىڭ ئېيتىشىچە، «قەدىمكى دەۋرىدە» "葛" خېتى «قارا» دېگەن تەلەپپۇز قىلىنىدىكەن. "乌" "西" خېتى يېغىلىق دەۋرىدىكى چوڭ دۆلىتىدىكىلەرنىڭ ئىسمىدا «بولۇڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن، چوڭ دۆلىتىدىكىلەرنىڭ ئىل تەۋەلىكى مەسىلىسى تېخى تالاش - تارتىشتا ئىكەن.

قەبىلە ئۇرۇقتا باشچىلىق قىلغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ-
نىڭ ئەۋلادلىرى سىيانپىيلارنىڭ ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىدىكى كاتتا
كىشىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. قارئوتۇ قەبىلە سەردارى بول-
غان چاغلاردا، ئۇنىڭ قوۋمى يېنىشەن تېغى ئەتراپىدا كۆچمەن
چارۋىچىلىق قىلغان. ئۇنىڭ ئوغلى مونا دەۋرىدە ئۆز قوۋمىنى
باشلاپ يېنىشەن تېغى ئەتراپىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ، لىياۋشى
(辽西) دا ماكانلاشقان، بۇ ۋاقىت شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ
خوەندى خانى (لىيۇجى، مىلادىيە 147 - يىلىدىن 167 - يىلغىچە)
دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. مونادىن كېيىن تېەن شىگۇي سىيانپىي-
لارنىڭ قەبىلە سەردارى بولغان. ئۇ سىيانپىيلارنى شەرق، ئوتتۇ-
را، غەرب ئۈچ قىسىمغا بۆلگەن. چۈۋېن جەمەتىدىكىلەر شەرقىي
قىسىم سىيانپىيلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى بولۇپ، چۈۋېن جە-
مەتىنىڭ يېنىشەن تېغى ئەتراپىدىن لياۋشىغا كۆچۈشى بىر جەمەت-
تىنلا يۈتكىلىشى بولماستىن، سانى خېلى كۆپ بولغان ھون
قوۋمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلقنىڭ كۆچۈشى ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن، قىتانلارنىڭ ئەجدادى ھەم يادرو ئۇرۇقى
بولغان چۈۋېن جەمەتىنىڭ سىيانپىيلار بىلەن ھونلارنىڭ ئۇزۇن
مۇددەت ئارىلىشىپ ياشاپ، قان ئارىلىشىشى بىلەن شەكىللەنگەن-
لىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يەنى بەزى تارىخچىلار لياۋچىڭ ۋە كۇلۇندىكى قىتان قەبر-
لىرىدە، قىتان ئەرلىرى رەسىمى بېشىنىڭ چوققىسىدىكى چاچنى
ئالدۇرۇۋەتكەن، ئەتراپىدىكى چاچلىرىنى ئۆستۈرۈۋەتكەن ھالدا
سىزىلغانلىقىغا ئاساسەن، بۇ خىل ئادەت سىيانپىيلارنىڭ، شۇڭا
قىتانلارنى سىيانپىيلارنىڭ ئەۋلادى دېيىش مۇۋاپىق، دەپ قارايد-
ۇ، ھالبۇكى، چۈۋېن جەمەتى ئارىلاشما خەلق بولسىمۇ، ئۇلار
ئارىسىدا سىيانپىيلارنىڭ سانى كۆپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە سىيانپىي-
لار زېمىندا ئۇزاق ۋاقىت ماكانلاشقانىدى. ھەممىگە ئايانكى،
ئۆرپ - ئادەت ھەمىشە مۇھىتنىڭ تەسىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت-

لىك بولىدۇ. شۇڭا قىتانلاردا سىيانپىيلارغا ئوخشاش ئۆرپ - ئادەتنىڭ بولۇشىنى نورمال ئەھۋال دەپ قاراشقا بولىدۇ. ھەر- گىزمۇ بۇنىڭلىق بىلەن قىتانلاردا ھونلارنىڭ ۋە باشقا قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى بارلىقىنى چەتكە قېقىشقا بولمايدۇ. يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، قىتانلاردا ھونلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ساقلانغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى تارىخقا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەردىن ۋە كلاسسىك كىتابلاردىن ئەقىل كەلتۈرۈپ دەلىللەشكە بولىدۇ، «قىتانلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ھونلارغا ئاساسەن ئوخشايدۇ، ئۇلار قاۋۇل ياشلارنى ئەتىۋارلاپ، قېرىلارنى كەمسىتىدۇ، ئاتا - ئانىسى ئۆلگەندە يىغلاشنى نومۇس ھېسابلايدۇ»②. تارىخىي كىتابلاردا يەنە قىتانلارنىڭ ئۇرۇشلاردا ئاۋالقىدەكلا جەڭ ھارۋىلىرىدا ئۇرۇش قىلىش ئۈسۈلىنى قوللى- نىدىغانلىقى، ئۇۋچىلىق ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئىكەنلىكى، ئۇلار ئارىسىدا ئېپتىدائىي جەمئىيەتتىكى خەلقچىل تۈزۈم ۋە ئادەتلەر ساقلىنىپ قالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ خانى ئۆز ئالدىغا ھۆكۈم چىقارمايدىغانلىقى ئېيتىلغان. ئىلىمىز- نىڭ ئاتاقلىق تارىخچىسى سىماگۇاڭ يازغان «شاھانلىق يىلنامە- سى» نىڭ 165 - جىلدىدىمۇ: «(قىتانلار) باشقا قەبىلەرگە يۇرۇش قىلماقچى بولسا، ھەممىسى جەم بولۇپ كېڭەشكەن، بىر كىشىلا ھۆكۈم چىقارمىغان، ئۇۋچىلىق ياكى ئۇرۇش قىلىشقا ھەممەيلەن ئورتاق قاتناشقان» لىقى تىلغا ئېلىنغان. يۇقىرىقى- لار، قىتانلاردا سىيانپىيلارنىڭلا ئەمەس، بەلكى ھونلارنىڭمۇ ئۆرپ - ئادىتى ساقلىنىپ قالغانلىقىنى يېتەرلىك دەرىجىدە كۆر- سىتىپ بېرىدۇ.

(2)

قىتانلار چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە سىيانپىي (سايە-

جى) ۋە شەرقىي غۇز قەبىلىلىرى ئارىسىدا ياشىغان، بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى قىلغان. جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلىدىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ نامى تارىخنامىلەرگە قىتان دەپ خاتىرىلىنىدىغان بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى قىتانلار ياشىغان رايونلاردا 10 نەچچە ئوبلاست تەسىس قىلغان، ئوبلاستلارنى قىتانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە سەردارلىرى ئىدارە قىلغان. قىتانلار ئەسلىدە سەككىز قەبىلىدىن تەركىب تاپقان، كېيىنچە ئۇلار ئۆز ئىچىدىكى كۈچلۈك قەبىلىدىن سەردار سايلايدىغان بولغان ۋە ئۇنىڭغا يارەملىشىپ ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى يېلچىن دەپ ئاتىغان. سەككىز قەبىلە ئىچىدە دەلو قەبىلىسى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغاچقا، سەردارلارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ قەبىلىدىن سايلانغان. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، قىتانلار ياللۇغ يۇندىش دەۋرىدە، چارۋىچىلىقتىن باشقا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا، ئىقتىسادىي جەھەتتە خېلى رونىاق تېپىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ نەۋرىسى ياللۇغ ئاباۋجى (يېلۇ ئاباۋجى) سەركەردە بولغاندىن كېيىن، 902 - يىلدىن باشلاپ خېبېي ۋە سەنشى ئۆلكىلىرىگە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ دەسلەپكى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن ۋە 907 - يىلى قىتانلارنىڭ سەردارلىقىغا سايلانغان. شۇنىڭدىن كېيىن ياللۇغ ئاباۋجى ئالدى بىلەن سەككىز قەبىلىنى ۋە ئەتراپتىكى قوشنا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ھەمدە زېمىننى ئۆزلۇكسىز كېڭەيتىپ، 916 - يىلغا كەلگەندە فېئوداللىق دۆلەت - قىتان خانلىقى (كېيىنچە لياۋ خانلىقى دەپ ئاتالغان) نى قۇرغان. بۇ خانلىق مىلادىيىنىڭ 916 - يىلىدىن مىلادىيىنىڭ 1125 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن④.

قىتان خانلىقى تېەنزۇ (مىلادى 1101 - يىلدىن 1125 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە چۈشكۈنلىشىشكە يۈزلەنگەن بولۇپ، قىتان خانلىقىغا قارام خەلقلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرى ۋە ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىچىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرەشلىرى كۈچەيگەن، بۇ چاغدا، جۈرجىتلار (مانجۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى، خەنزۇچە نېيۇجېنلار دەپ ئاتىلىدۇ) تەدرىجىي قۇدرەت تېپىپ، قىتان خەلقىگە تەھدىت سېلىشقا باشلىغانىدى. ئۇلار شۇ مالىي سۇڭ خانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، قىتان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، 1125 - يىلى كۈزدە قىتانلارنىڭ خانى تېەنزۇنى ئەسىرگە ئالغان، شۇنىڭ بىلەن 200 نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن قىتان خانلىقى مۇنەرز بولغان⑤، نەتىجىدە قىتانلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى جۈرجىت، موڭغۇل، خەنزۇ ۋە باشقا خەلقلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن⑥. قىتانلارنىڭ بىر قىسمى قىتان خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن يالۇغ تاشىن (يېلۈ داشى) نىڭ باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ، نۇرغۇن جايلا - مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ، خانلىق سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. بۇگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى، يەنى شەرقتە ئۇيغۇرغول ئوبلاستى (ھازىرقى قۇمۇل رايونى) دىن غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا‌سى ۋە كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلىپ، غەربىي قىتان خانلىقى (بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا غەربىي لياۋ ياكى غەربىي قىتان ئىمپېرىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى قۇرغان. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قىتانلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدە يالۇغ تاشىن ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. «ئاتلىق ئوقيا ئېتىشقا ماھىر» يالۇغ تاشىنىڭ ئاتاقلىق ھەربىي ئالىم ۋە چىۋەر قوماندان ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بەزى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن

لانغاندا، ئۇ ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرى سۇنزى، ۋۇزى ۋە لى گۋاڭلارنىڭ ھەربىي ئىشلارغا دائىر دەسـ
تۇرلىرىنى ئوقۇغان بولۇشى مۇمكىن⑦. ياللۇغ تاشىن غەربكە كۆچۈش يولىنى تاللاشتا، جۇرجىتلار قۇرغان جىن خانلىقى ۋە جەنۇبىي سۇڭ خانلىقىنىڭ غەربتىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىنى، غەربتە تاڭغۇت ۋە باشقا بەزى ئەللەر بىلەن مۇناسـ
ۋىتىنىڭ خېلى ياخشى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا قىتان خاندانلىقـ
نىڭ ئۆز ۋاقتىدا غەربنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرغان خېلى كۆپ ساندىكى قوشۇنى ۋە ئۇلارنىڭ يىلقىسى كوتان قەلئەـ
سى ئەتراپىدا بارلىقىنى نەزەرگە ئالغان⑧ ھەمدە ئۇلارنىڭ ئادەم
ۋە ماددىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئالدى بىلەن غەربىي قىسىمدا كۈچ توپلاپ، شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە يەنە شەرققە يۈرۈش قىلىپ، قولدىن كەتكەن زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، قىتان خانلىقىنىڭ شان - شەۋكىتىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولغان. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» 30 - جىلدقا ئاساسلانغاندا، ياللۇغ تاشىن غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋال تەڭرى ۋە ئاتا - بوۋىلەـ
رىنىڭ روھىغا ئاتاپ، قارا كالا، ئاق ئات ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلغان. ياللۇغ تاشىن ئۆز قوۋمىنى باشلاپ ئالدى بىلەن ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى قاتۇن شەھىرىگە، ئاندىن غەربىي شىمالغا يۆتـ
كىلىپ يېنىسەي دەرياسى ۋادىسىدىكى قىرغىز رايونىغا بارغان، قىرغىزلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن غەربىي جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، بەشبالىققا يېتىپ كەلگەن. ئۇ بۇ يەردە قىتان خانلىقىنىڭ بۇرۇنقى 18 قەبىلىسىنىڭ سەردارلىرىنى بىغىپ قۇـ
رۇلتاي ئېچىپ، كېيىنكى ھەرىكەت پىلانىنى مۇزاكىرە قىلغان ۋە ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى بىرلەشتۇرۇش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلغان. كېلىشىمگە بىنائەن، ھەر قايسى قەبىلىلەر 10 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇقراق خىل ئەسكەر چىقىرىپ بەرگەن. ياللۇغ تاشىن ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ

هەربىي باشلىقلارنى تەيىنلىگەن ھەمدە ساۋۇتلۇق ھەربىي قىسىم-
لارنى قۇرغان، ئۇلارغا قورال - ياراغ تەييارلىغان. ئۇ بەشبالىق
رايونىدا بىر قانچە يىل تۇرغان. ئۇنىڭ پائالىيەت دائىرىسى
ھازىرقى ئىمىل دەريا‌سى بويلىرىغىچە يېتىپ بارغان ھەمدە شۇ
يەرگە يېقىن بىر جايغا شەھەر سالدۇرغان.⑨ تارىخچى جۇۋەينى
XII ئەسىرده بۇ شەھەرنىڭ خارابىسىنىڭ ساقلانغانلىقى ھەققىدە
مەلۇمات قالدۇرغان. كۆپلىگەن تارىخچىلار بۇ شەھەرنى ھازىرقى
دۇربىلجىن تەۋەسىدە، دەپ قارايدۇ. يالۇغ تاشىن مىلادىيە
1132 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ھەربىي، دىپلوماتىيە ئۇسۇلى
ئارقىلىق، شەرقتە توغلا دەريا‌سىدىن غەربتە ئىمىل دەريا‌سىغىچە
بولغان جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزۈپ، غەربىي
قىتتان دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان. يالۇغ تاشىن مىلادىيە
1132 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يېگىدىن بىنا قىلغان
شەھەر - ئىمىلدا خانلىق تەختىگە رەسمىي ئولتۇرغان. يەرلىك
خەلقلەر ئۇنى «گورخان» (« بۇيۇك خان» ، «خانلارنىڭ خانى»
دېگەن مەنىده) دەپ ئاتىغان. يالۇغ تاشىن خانلىق تەختىگە
چىقىپلا، شۇ يىلى جەنۇبقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا كىرىشكەن،
ئۇ ئالدى بىلەن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى ئۇرۇشمايلا ئۆزىگە بەيئەت
قىلدۇرغان، ئاندىن تيانشان (تەڭرىتاغ) دىن ئۆتۈپ، تارىم ئويە-
مانلىقىنىڭ شىمالىنى بويلاپ قاراخانىيلار زېمىنىغا يۇرۇش قىل-
غان. شەرقىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ ئارسلانخانى مەھمۇد ئىبنى
ھەسەن باشچىلىقىدىكى قوشۇن قەشقەر ئەتراپىدا ئۇلارغا ئالدىنى
توسۇپ زەربە بەرگەن. 1132 - يىلى ئىيۇل بېرىلغان بۇ ئۇ-
رۇشتا⑩، غەربىي قىتتان قوشۇنى قاخشاتقۇچ زەربىگە ئۇچراپ
چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. يالۇغ تاشىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى-
غا يۇرۇش قىلىش ۋاقتىدا، ئىلگىرى قىتتان خانلىقى زېمىنىدىن
كۆچۈپ كېلىپ قاراخانىيلارنىڭ چېگرا رايونىدا ئولتۇراقلاشقان
بىر تۈمەن ئالتە مىڭ تۇتۇن تۇرك - قىتتان ئاھالىسى ئۇنىڭ

قوشۇنىغا بەس - بەس بىلەن قوشۇلۇپ، قوشۇن سانىنى بىر ھەسسە كۆپەيتكەن. غەربىي قىتتان قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان شەرقىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ ئارسلانخانى مەھمۇد ئىبنى ھەسەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد تەخت ۋارىسى بولغان. تارىخچى جۇۋەينىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ ئىقتىدارسىز خاقان ئىكەن. ئۇنىڭ دەۋرىدە قارلۇقلار ۋە قاڭلىلار ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلمايدىغان، ھەتتا ئۇنىڭ مال - مۈلۈك، چارۋىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدىغان ئەھۋال يۈز بېرىپ تۇرغان. ئىبراھىم ئۇلارنىڭ دەككىسىنى بېرىشكە قۇربىتى يەتمەي، چېگرىغا يېقىن جايدا تۇرۇۋاتقان ياللۇغ تاشنىدىن ياردەم سورىغان. مۇشۇنداق پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرغان ياللۇغ تاشىن «توپىلاڭدىن توغاچ ئوغۇرلاپ»، 1134 - يىلنىڭ بېشىدا شەرقىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى - بالاساغۇننى ئىگىلەپ، ئۇنى قۇزغۇردۇ دەپ ئاتىغان.

ياللۇغ تاشىن 1134 - يىلى 3 - ئايدا قوشۇن باشلاپ شەرقتە يۈرۈش قىلىپ، كونا رەقىبى جۇرجىتلار قۇرغان جىن سۇلالىسىنى يوقىتىپ، لياۋ سۇلالىسىنىڭ سەلتەنىتىنى تىكلىمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ قوشۇن ئوتتۇرا يولغا كەلگەندە «ئات كاللىرىنىڭ تولىسى قىرىلىپ كېتىپ»، قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ياللۇغ تاشىن 1135 - يىلى جىن سۇلالىسىگە يەنە بىر قېتىم تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان، جىن سۇلالىسىنىڭ شىزۇڭ خانى غەربىي قىتانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش يارلىقى چۈشۈرگەن. جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى قوملۇقتىن ئۆتۈۋاتقاندا، ياللۇغ تاشىنىڭ مۇكۇنۇپ تۇرغان قوشۇنىنىڭ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ زەربە يېگەن. ئىككى تەرەپ ئۇچ كېچە - كۈندۈز قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ھېچقايسىسى ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەن، لېكىن جىن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاشلىق ۋە يەم - خەشەكى توگەپ كەتكەچكە، نۇرغۇن ئادەمى، ئات - ئۇلاقلىرى

رى ئاچلىقتىن، سوغۇقتىن ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، جىن سۇلالىسى قوشۇننىڭ مۇئاۋىن سەنگۇنى (سانغۇنى) قىتانلا-ردىن ئىدى. ئۇ ئاغا - ئىنىسى ۋە خوتۇننىڭ غەربىي قىتانلار تەرەپتە ئىكەنلىكىدىن ۋاقىپلىنىپ، قول ئاستىدىكى نەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن جىن قوشۇنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان.

1137 - يىلى يالۇغ تاشىن پەرغانە ئويمانلىقىغا يۇرۇش قىلىپ، ھېچقانچە توسقۇنلۇققا ئۇچرىمايلا ئۇنى ئىشغال قىلغان ۋە داۋاملىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ، خوجەندكىچە يېتىپ بارغان. ئۇ بۇ جايدا غەربىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ چوڭ خانى مەھمۇد ئىبنى مۇھەممەدنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. ئىبنى ئا-شىرنىڭ خاتىرىلىشىچە، ھىجىرىيە 531 - يىلى (مىلادى 1137 - يىلى 5 - 6 - ئايلار) ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولغان، بۇ قېتىمقى جەڭدە قاراخانىيلار قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، مەھمۇدخان سەمەرقەندكە قېچىپ كەتكەن. غەربىي قىسىم قاراخا-نىيلار مىلادىيە 1089 - يىلدىن باشلاپ سالجۇق خانلىقىغا بېقىندى بولۇپ قالغانىدى. مەھمۇدخان سەمەرقەندكە بارغاندىن كېيىن، شۇ چاغدىكى سالجۇق دۆلىتىنىڭ سۇلتانى سانجار (سىنجار) دىن ياردەم سورىغان. سۇلتان سانجار خۇراسان، سىجىستان، غەزنە، مازانداران قاتارلىق رايونلاردىن ئون تۆمەندىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر توپلاپ، قىتانلارغا قارشى يۇرۇش قىلغان، مىلادىيە 1141 - يىلى 7 - ئايدا، نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، ئامۇ دەياسىدىن ئۆتۈپ، يەتتىسۇ رايونىغا قاراپ ئىلگە-رىلىگەن. يالۇغ تاشىنمۇ جەڭ تەييارلىقىنى پۈختا قىلىپ، ئۇرۇش قىلىشقا ئەپلىك جايغا ئەسكەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدكى ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش ھىجىرىيە 536 - يىلى سەپەر ئېيىنىڭ 5 - كۈنى (مىلادىيە 1141 -

يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) كاتۆان بايلىقى (سەمەرقەندنىڭ شىمال تەرىپىدە، تاش كۆۋرۈك بىلەن يېڭى قورغان ئارىلىقىدا) بولغان. بۇ قېتىمقى جەڭدە سانجار ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى غەربىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. ئۇلاردىن ئۇچ تۆمەن كىشى ھالاك بولغان. سانجار ۋە مەھمۇد ئالاقزادىلىك بىلەن تېرمىزغا، ئاندىن خۇراسانغا قاچقان. يالىلۇغ تاشىن سەمەرقەندنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، لېكىن غەربىي قىسىم قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلىش شەرتى بىلەن ساقلاپ قالغان ھەمدە مەھمۇدخاننىڭ ئىنىسى ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەدكە تابغاچخان دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇشىنى نازارەت قىلىپ تۇرۇشقا نازارەتچى قويغان. يالىلۇغ تاشىن يەنە ئۆزىنىڭ بىر سەركەردىسىنى خارەزمگە يۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتكەن. خارەزىم شاھى غەربىي قىتانلارنىڭ شەرتىگە، يەنى گورخانغا سادىق بولۇش، ھەر يىلى ئۇچ تۆمەن دىنار تۆلەش ۋە باشقا سوۋغا - سالام يوللاش ھەققىدىكى شەرتكە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولغان. يالىلۇغ تاشىن سەمەرقەندتە 90 كۈن تۇرغان ۋە كېرمانىخقا بېرىپ ئۇ جايىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىپ ئاندىن بالاساغۇنغا قايتىپ كەلگەن.

يالىلۇغ تاشىن مىلادىيىنىڭ 1143 - يىلى ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى ئىلە كىچىك بولغاچقا، ئورنىغا خوتۇنى تابۇيان ۋاقتىلىق خان بولۇپ، «تەڭرى يارلىق قىلغان خاتۇن» دەپ ئاتالغان. ئىلەنىڭ سىڭلىسى پۇسۇۋەن خان بولۇپ تۇرغان چاغدا (1164 - 1177 - يىللىرى) ئوردىدا توپلاڭ يۈز بېرىپ، پۇسۇۋەن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلەنىڭ ئوغلى خان بولۇپ 34 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. چۈرۈق دەۋرىدە غەربىي قىتان ھاكىمىيىتى زەئىپلىشىشكە باشلىدى. ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. مەسىلەن، پۇسۇۋەن ئۆزىنىڭ ۋەزىرى يەنى قېيىنئاتىسى تەرىپە-

دىن ئۆلتۈرۈلدى. ۋەزىرلەر، ھەربىي ئەمەلدارلار گورخانغا بوي-
سۇنمايدىغان، ئۆز بېشىمچىلىق قىلمىدىغان بولۇالدى. ھۆكۈمرا-
لار ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ، زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتكەنلە-
كى ئۈچۈن، ھەربىي قىتانلارغا قارام رايونلار، مىللەتلەر ۋە
قەبىلىلەردە نارازىلىق كۈندىن - كۈنگە كۈچەيدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى پەرقمۇ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى (ئىسلام
دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغان) بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى
زىددىيەتنى بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى. مۇشۇنداق ۋەزە-
يەت ئاستىدا، ھەربىي لياۋ خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ ئالدى
بىلەن خوتەنده قوزغالغان. خارەزىم، ھەربىي قىسىم قاراخانىيلار-
مۇ ئارقا - ئارقىدىن ھەربىي قىتان خانلىقىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن.
ھەربىي قىتانلارنىڭ كۈچى ھەربىي قىسىمدا ئاجىزلىشىۋاتقان،
موڭغۇللار شەرقتە باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەھۋالدا، قۇجۇ ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى ھەربىي قىتان خانلىقى تەرىپىدىن ئەۋەتىل-
گەن ئەلچىنى بىر ئۆيگە سولاپ قويۇش ۋە ئۆينى ئۆرۈۋېتىش
توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. ئارقىدىن ھەربىي قىتان خانلىقە-
نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقى، چىڭگىزخانغا
بەيئەت قىلمىدىغانلىقىنى جاكارلىغان. شۇنىڭ بىلەن ھەربىي قە-
تان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ئىلگىرىكى شەرقىي
قىسىم قاراخانىيلارنىڭ زېمىن دائىرىسى - قەشقەر، خوتەن رايو-
نى بىلەنلا چەكلىنىدىغان بولۇپ قالغان. ھەربىي قىتان خانى
قارلۇقلارنىڭ سەرداری ئارقىلىق خوتەندىكى قوزغىلاڭنى باستۇر-
غان بولسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭ ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ تۇر-
غان.

XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقتە موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ
چىققاندىن كېيىن، چىڭگىزخان ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشايدە-
غان نايمانلارنى مەغلۇپ قىلغان. نايمان خانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈك
ئۆز قوۋمى بىلەن ھەربىي قىتان خانلىقىغا پاناقاپ كەلگەن. ئۇ

بىر مەزگىلدىن كېيىن، گورخان چۈرۈقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىدى. شۇڭلىپ، خاقان دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە بولۇۋالغان. كۆچلۈك غەربىي قىتتان خانلىقىدىكى قوزغىلاڭلاردىن، بولۇپمۇ گورخان بىلەن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا خەزىنىنىڭ پۇللىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش مەسىلىسىدە يۈز بەرگەن زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، چۈرۈقتىن تەختنى تارتىۋالغان، بارتولد بۇ ۋەقەنى 1212-يىلى يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ تەخمىن قىلغان [14]. كۆچلۈك ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشتىن ئىلگىرىرەك، يەنى مىلادىيە 1211 - يىلى يەتتىسۇنىڭ شىمالىي تەرىپىگە چىڭگىزخاننىڭ سەردارلىرىدىن قۇبلەي نويانىنىڭ قوشۇنى يېتىپ كەلگەن، بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قارلۇقلارنىڭ سەردارى ئارسلانخان (يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئارسلانخاننىڭ ئوغلى بولسا كېرەك) غەربىي قىتانلارنىڭ قايالىق شەھىرىدىكى نائىبىنى ئۆلتۈرۈشكە بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلدىغانلىقىنى جاكارلىغان. بوزار ئىسىملىك بىر مۇسۇلمان تەدرىجىي كۆچىيىپ، ئالمىلىق شەھرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى توغرۇل خان دەپ ئېلان قىلغان ھەمدە چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. كۆچلۈك موڭغۇللارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىنى بويسۇندۇرۇش يولىدا يۈرۈش قىلىپ، غەربىي ئىستېلا قىلىشقا چولىسى تەگمەيۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى چىڭىتىۋالغان. خارەزىم شاھىنى غەربىي قىتتان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن، ھەتتا ئۆز زېمىنى سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى جايلاردىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر قىلغان. كۆچلۈك يەنە ئۆز دائىرىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئوۋچىلىق قىلىپ يۈرگەن بوزارنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈرگەن ۋە ئالمىلىق شەھرىنى قورشىۋالغان. لېكىن 1217 - يىلى شەرقە يۈرۈش قىلغان موڭغۇل قوشۇنى يېقىنلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان، كۆچلۈك يەتتىسۇدىكى تاغلىق رايوندا

موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولۇ-
سىمۇ، پىلانى ئەملگە ئاشماي، قەشقەرگە قېچىپ بارغان. كۈچ-
لۈك قەشقەردىن پامىر ئارقىلىق بەدەخشانغا قاچقاندا، موڭغۇل
قوشۇنلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ توتۇۋېلىپ، پامىردىكى سارقۇم
دېگەن جايدا ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان ⑮، شۇنىڭ بىلەن غەربىي
قىتتان خانلىقى ئاخىرقى ھېسابتا موڭغۇللار تەرىپىدىن مۇنتەرز
قىلىنغان. ھازىرغىچە شىنجاڭنىڭ رايونىدىن غەربىي قىتانلارغا مەز-
سۇپ ئېنىق يادىكارلىق تېپىلمىدى. لېكىن بەزىلەر ئۇرۇمچى
ئەتراپىدىكى ئۇلانباي قەدىمىي شەھىرىنى قىتانلارغا ئائىت خارابە
ئىزى، ئۇنىڭدىن تېپىلغان بىر قىسىم ئېگىز ساپال ئىدىشلارنىمۇ
شۇلارنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قاراۋاتە-
دۇ ھەمدە شىنجاڭدىن تېپىلغان بىر دانە تاش نەقىنىمۇ لياۋ
سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە مەنسۇپ قەدىمىي قەبرىدىن
قېزىۋېلىنغان مىس نەقىنا ئوخشايدىغان جايلىرى بار، دەپ ھې-
سابلاۋاتىدۇ⑯. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە بۇ جەھەتتىكى
تەتقىقات خىزمەتلىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يۇقىرىقى مەسە-
لىلەر ئۈستىدە توغرا ئىلمىي يەكۈن چىقىرىلىدىغانلىقى شۈبھە-
سىز.

(4)

دوسسۇن «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دېگەن كىتابتا،
غەربتە ئىككى قىتان خانلىقى قۇرۇلغانلىقىنى، كېيىنكىسى ئالە-
دىنقەسىدىن يۇز يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت كېيىن قۇرۇلغانلىقە-
نى تىلغا ئالغان. تارىخچى جۇۋەينى يازغان «تارىخى جاھانكۈ-
شاي» «(دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى)» كىتابقا ئاساس-
لانغاندا، كېرمانىختا قۇرۇلغان كېيىنكى قىتان خانلىقىنى باراخ
قۇرغان. باراخ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ھەمىدبۇر قىتانلاردىن بولۇپ،

غەربىي قىتان ھاكىمىيىتىدە ئەمەلدار بولغان. 1210 - يىلى تالاس دەريا‌سى بويىدىكى جەڭدە قىتان قوشۇنى خارەزىم شاھى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، باراخ ئاغا - ئىنى ۋە غەربىي قىتانلار- نىڭ سەركەردىسى تايانگۇلار ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان. تايانگۇ ئۇلتۇرۇلگەن. باراخ بىلەن ھەمدبۇر خارەزىم شاھىنىڭ ئىشەن- چىسىگە ئېرىشىپ، كېيىنچە باراخ ھاجىپ، ھەمد بۇر ئەمىر بولغان. گاتۇدىن ئىراقتا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، باراخ ئۇنىڭ ئاساسلىق سەركەردىسى ۋە ئىسپاھاندىكى ئەسكەرلەرنىڭ باش قو- ماندانى بولغان. ئۇ كېيىنچە ئىراندىكى كېرمانىختا كېيىنكى قىتان خانلىقى (1224 ـ 1303) نى قۇرغان. باراخ كېرمانىختا ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، موڭغۇللار- نىڭ ھۇجۇمىدىن پاناقاپ كەلگەن گاتۇدىننى ئۆلتۈرگەن ھەمدە خەلىپە يېنىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، سۇلتان ئۇنۇانى بېرىشنى تەلەپ قە- لىدۇ. خەلىپە ئۇنىڭغا «قۇتلۇق سۇلتان» دېگەن ئۇنۋاننى بەر- گەن. باراخ 1235 - يىل 7 ـ 8 - ئايلاردا ئۆلگەن. ئوغلى رۇقنادىن تەخت ۋارىسى بولغان. كېيىن رۇقنادىن موڭغۇللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. خانلىق تەختى قۇتبىدىننىڭ قولىغا ئۆتكەن. 1258 - يىلى قۇتبىدىن ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى قاغاچ كىچىك بولغاچقا، ئۆگەي ئانىسى قۇتلۇق تۈركان ھاكىمىيەت باشقۇرغان. قاغاچ قورامىغا يەتكەندىن كېيىن، ئۆگەي ئانىسى بىلەن چىقىشالماي ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن. تۈركان ئۆلگەن- دىن كېيىن، ئوغلى سۇلتان جالالىدىن سۇرخاتمش تەخت ۋارى- سى بولۇپ 9 يىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. كېيىن ئاچىسى پادىشاھ خاتۇن ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. 1294 - يىلى پادىشاھ خاتۇنمۇ ئۆلتۈرۈلگەن. پېرسىيىدىكى خازانخان تەيىنلىگەن يېڭى ھۆكۈمران كېرمانىختا 8 يىل ھوقۇق تۇتقان⑰. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھۆكۈمران ئارانلا 2 يىل ھاكىمە-

يەت باشقۇرغان. شۇنىڭ بىلەن كېرمانبختا قۇرۇلغان كېيىنكى قىتتان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرقى ھېسابتا ئاياغلاشقان. غەربكە كۆچكەن قىتانلارغا كەلسەك، تارىخ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئۇلار ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، ھازىر شۇ جايلاردا ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. لېكىن قىتانلار قۇرغان ئىككى خانلىق، بولۇپمۇ ياللۇغ تاشىن قۇرغان غەربىي قىتان خانلىقى، مەيلى جۇڭگو تارىخى، جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخى ۋە ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا تارىخىدا بولسۇن، ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا بۇ خانلىقلارنىڭ پۈتكۈل تارىخى ۋە بۇ خانلىقلارنى قۇرۇشتا ئاساسلىق رول ئوينىغان تارىخىي شەخسلەر ئۈستىدە يەنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① جىلغ ئەي: «قىتانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە قايسى قۇۋمىغا تەۋەلىكى مەسىلىسى»، «تارىخىي ماقالىلەر ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1984 - يىل 2 - سان. 31 - بەت.

② شۇ زۇڭجىنىڭ: «تۈركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش» (1 - قىسىم)، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 - يىل 2 - سان، ئۇيغۇرچە، 192 - بەت.

③ بارتولد: «يەتتىسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە ئايلىق ئىچكى ژۇرنال)، 1984 - يىل 7 - 8 - سان، 30 - بەت.

④ «ئوكيانۇس» (كېچىكلىتىلگەن نۇسخا)، خەنزۇچە، 646 - بەتتىكى قىتانلار ھەققىدىكى ئىزاھقا قارالسۇن.

⑤ «ئوتتۇرا مەكتەپ تارىخ دەرسلىكىدىن كونسۇلتاتسىيە» خەنزۇچە، 67 - بەت.

⑥ يۇقىرىقى ئىزاھات بىلەن ئوخشاش.

⑦ فكوف: «قارا قىتان دۆلىتىنىڭ ھەربىي تەشكىلى»، «غەربىي شىمال

تارىخ - جۇغراپىيەسى» ، 1984 - يىل 1 - سان، گىلك شىمىن، لۇك تىزۇك تەرجىمىسى، 122 - بەت.
⑧ جى زۇگۈەن: «يالۇغ تاشىنىك غەربكە كۆچۈشىدىكى سەۋەبلەر» ، «غەربىي - شىمال تارىخ جۇغراپىيەسى» 1984 - يىل 4 - سان، 41 - بەت.
⑨ «شىنجاڭنىك قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسىم، ئۇيغۇرچە، 261 - بەت.
⑩ ژېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلارنىك سىياسىي تارىخىدىن تېزىس» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە) ، 1983 - يىل 4 - سان 35 - بەت.
⑪ يەتتىسۇ رايونىنىك كونكرېت جۇغراپىيىلىك ئورنى توغرىسىدا ئىككى خىل كۆز قاراش بار. بەزىلەر ئالا تاغدىن غەربكە ئېقىپ بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ئىلى دەريالىسى، كۆكسۇ، قاراتال، ئاقسۇ، باشقان، سارقان، لەپشى (لىپسى) قاتارلىق يەتتىسۇ رايونىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارىسا. يەنە بەزىلەر چىنجىلى، تىنتاك، چىمانتو، سىنكوتو، ئەرغەپتو قاتارلىق ئالا تاغنىك شىمالىدىن ئېقىپ چىقىپ ئالا كۆلگە قۇيۇلىدىغان ئېقىنلارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ ئىزاھلايدۇ (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىك پروفېسسورى داۋۇت سايىم تۇزگەن «غەربىي رايون مىللەتلەر تارىخىدىن ئىزاھلىق لۇغەت» نىڭ 447 - بېتىگە قارالسۇن).
⑫ گىلك شىمىن: «قاراخانىيلار تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ، 1982 - يىل 1 - سان، 78 - بەت.
⑬ 9 - ئىزاھ بىلەن ئوخشاش، 264 - بەتكە قارالسۇن.
⑭ بارتولد: «يەتتىسۇ تارىخىنىك ئوچېركى» ، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە ئايلىق ئىچكى ژۇرنال، 1984- يىل 7- 8- سان، 38 - بەت.
⑮ خۇلك شېڭجاڭ: «مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى پامىر» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ، 1982 - يىل 2 - سان، 131- بەت.
⑯ مۇ شۇنيىك، ۋاڭ مىڭجيې: «شىنجاڭ قەدىمكى زامان مىللەتلىرىنىك ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە ئايلىق ئىچكى ژۇرنال) ، 1985 - يىل 7 - 8 - سان،

65 ـ بەت.

⑰ ۋاڭ جىلەي: «كېيىنكى لياۋ خانلىقى توغرىسىدا»، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈنجى قېتىملىق ئىلمىي ماقالىلەر توپلىـ مى (ئۇيغۇرچە، 1ـ قىسىم)، 212ـ بەت.

قاڭقىللارنىڭ ئىپتىنىك مەنبەسى ۋە ئۇرۇپ - ئاسىيا تۇتۇرا ئاسىيا ئەتراپىدىكىلەر دائىر بىر قىسىم تارىخىي مەلۇماتلار

قاڭقىللار (ئېگىز هارۋىلىقلار، تېلىلار، چىلىلار) ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر ۋە سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى قوۋم. ئۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن قەبىلە، ئۇرۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، شەرقتە تۇغلا، ئورخۇن - سېلىنگا دەريالىرى بويلىرىدىن غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاسپىي دېڭىزى قىرغاقلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا سۇ - ئوتلاق قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. V ئەسىرلەردە كۆك تۇركلەر تەرىپىدىن بېقىندۇرۇلغان. ئەمما ئۇلار كۆك تۇركلەرنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئۇزاق مەزگىل كۈرەش قىلغان.

قاڭقىللارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار بىلەن سىر - تاردۇشلار بىر قەدەر كۆچلۈك ئىككى قەبىلە بولۇپ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم هالدا يەرلىك خانلىق قۇرغان. قاڭقىل قەبىلىلىرى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئۆز ئىچىدىن بىرمۇنچە مەھەللىۋى تارماقلار-غا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ شىمالىي چۆللۈك ئەتراپىدىكىلىرى خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە سىڭىشىپ كەتكەن؛ بەزىلىرى (شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپىدىكىلىرى) تۇركىي تىللىق قەبىلە - قوۋملارغا سىڭىشىپ كەتكەن.

مىلادى V ئەسىردە تېلىلارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسىدىن 100 مىڭدىن كۆپرەك كىشى سەردارى ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدا موڭغۇل يايلىقى ۋە ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق، غەربكە - هازىرقى

تۇرپان ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ، 487 - يىلى قاڭقىل خانلىقىنى بەرپا قىلغان. ئاپۇرغۇر ئۇزۇنى چوڭ قاغان - «كۆلۈگۈ (ئۇلۇغ) قاغان» دەپ ئاتىغان، 491 - يىلى جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، تەسىر دائىرىسىنى پىشامشان، كىنگىت، قۇجۇغا كېڭەيتكەن. بۇ خانلىق كېيىن 546 - يىلى تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

قاڭقىللار ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاساس قىلغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەدرىجى قۇدرەت تېپىپ، VII ئەسىردە ئۇرخۇن دەرياسى ۋادىسىدا ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان.

تارىخنامىلەردە، بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر يازما يادىكارلىقى - «24 تارىخ» (بەزىدە «25 تارىخ» دېيىلىدۇ) تا قاڭقىللار (ئېگىز ھارۇلىقلار، تېلىلار، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى شۇزۇڭجېڭ يۇقىرىقى ناملارنىڭ ھەممىسىنى دىل (تىل، دىن كەلگەن دەپ قارايدۇ) توغرىسىدا نۇرغۇن قىممەتلىك مەلۇمات قالدۇرۇلغان. تۆۋەندە «24 تارىخ» تىكى، جۈملىدىن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى (ئەسلى زاتى) ۋە ئۆرپ - ئادىتىگە دائىر بىر قىسىم بايانلارنى تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇندۇق.

«قاڭقىللار قەدىمكى قىزىل دى (دىھار) لارنىڭ قېيقالغان قوۋمى. ئۇلار دەسلەپتە دىللار دەپ ئاتالغان، شىماللىقلار چېلىلار دەپ قارىغان، خەنزۇلار بولسا قاڭقىللار، دىڭلىڭلار دەپ ھېسابلىغان. ئۇلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئەمما بەزىدە ئازراق پەرقلىنىدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھونلارنىڭ جەددى - جەمەتىدىن دېيىلىدۇ. دى، ئون ئوغۇز (يۇەنچې)، خۇلۇي (قۇلۇي)، جېپى، ئوغۇز (فۇگۇ)، ئېتىكىن ناملىق ئۇرۇقلىرى بار. خەلق ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

ھون تەڭرىقۇتىدىن ئىككى قىز تۇغۇلغانىكەن. ئۇلارنىڭ

تەقى - تۇرقى، چىرايى ناھايىتى چىرايلىق بولغاچقا، ئەلدىكە-
لەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنى ئىلاھ دەپ قارايدىكەن. تەڭرىقۇت
مۇنداق دەپتۇ: «مېنىڭ مۇشۇنداق قىزلىرىم تۇرسا، ئۇلارنى
قانداقسىگە ئادەملەرگە ياتلىق قىلاي؟ ئۇنى مەن تەڭرىگە بېرە-
مەن.» شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆز ئېلىنىڭ شىمالىدىكى ئادەمسىز
يەرگە بىر ئېگىز سۇپا ياستىپ، ئىككى قىزنىنى سۇپا ئۈستىگە
ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ: «ئۇلارنى تەڭرىقۇت ئۆزى كۆچۈرۈپ
كەتسۇن» دەپتۇ. ئۇچ يىل ئۆتكەندە قىزلارنىڭ ئانىسى ئۇلارنى
ئەكەلمەكچى بولغاندا، تەڭرىقۇت: «بولمايدۇ، تەڭرى بىلەن ئا-
دەم ئوتتۇرىسىدىكى يول تېخى راۋانلاشمىدى» دەپتۇ. يەنە بىر
يىل ئۆتكەندە بىر قېرى بۆرە كېلىپ كېچە - كۈندۈز ئېگىز سۇپا
ئەتراپىنى ئايلىنىپ ھۇۋلاپتۇ - دە، ئېگىز سۇپىنىڭ ئاستىنى
كولاپ ئۆڭكۇر قىلىپ ئۇزاققىچە شۇ يەردىن كەتمەپتۇ. ئۇ قىز-
لارنىڭ كىچىكى: «ئاتام مېنى مۇشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قو-
يۇپ، تەڭرىگە بەرمەكچى بولغان، ئەمما ئەمدىلىكتە بۆرە كەلدى،
ئېھتىمال ئۇ تەڭرى ئەۋەتكەن ئىلاھ بولسا كېرەك» دەپتۇ. ئۇنىڭ
ئاچىسى ھەيران بولۇپ: «ئۇ بىر ھايۋان تۇرسا ئۇنىڭ بىلەن
جۈپلەشسەك ئاتا - ئانىمىزغا نومۇس بولمامدۇ؟» دەپتۇ.
سىڭلىسى گەپكە قولاق سالماي، سۇپىدىن چۈشۈپ بۆرىدىن ئۇ-
غۇل تۇغۇپتۇ. كېيىن ئۇنىڭ نەسلى كۆپىيىپ ئەل بولۇپتۇ.
شۇڭا ئۇلار بوينىنى سوزۇپ ناخشا - قوشاق توۋلاشنى ياخشى
كۆرىدىكەن. ئاۋازىمۇ بۆرىنىڭ ھۇۋلىشىغا ئوخشاپتۇ.

ئۇلارنىڭ ئاستانىسىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان چوڭ سەردا-
رى يوق، ھەر قايسىسى قوۋملارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقىلى بار.
ئۇلارنىڭ مىجەزى قوپال، قەبىھ، بىر قوۋمدىكىلەرنىڭ ھەممىسى
قەبىلىداش، ئۇلار بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىينىچىلىققا ئۇچرىغاندا،
ئۆز بولۇپ بىر - بىرىگە خەيرىخاھلىق قىلىدۇ. جەڭلەردە رىئايە
قىلىدىغان قائىدە - قانۇنى يوق، ھەر قايسى ئۆز ئالدىغا ھۇجۇمغا

ئۆتمدۇ. بىردەم ئالغا ئاتلانسا، بىردەم جەڭدىن چىقىۋالمدۇ، جەڭدە ئۇزاققىچە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتى بويىچە، ئۇلار خالىغانچە ئولتۇرمدۇ، ئۇلارنىڭ بۇنى ئېغىر ئالمدىغان، ئۆزىنى چەتكە تارتمدىغان يېرى يوق. ئۇلار بىر ئات، بىر كالا بېرىپ ئۆيلۇنۇشنى شەرەپ دەپ بىلمدۇ. تويلىشىش بېكىتىلگەندىن كېيىن ھەر ئىككى تەرەپ ھارۋا تەييارلاپ ئاتلارنى ئېغىلغا سولاپ، قىز تەرەپتىكىلەرنى ياخشى ئاتلارنى خالىغانچە تاللۇۋلىشقا چاقىرمدۇ. ئاتنى ئىگەرلىمەيلا مىنمدۇ، ئاتنى ئېغىلدىن ئېلىپ چىققاندا، ئاتنىڭ ئىگىسى ئېغىلنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ئاتنى شاپىلاقلاپ ئۇركۈتمدۇ، ئات مىنگەن كىشى يىقىلىمسا ئۇ ئاتنى ئالمدۇ، يىقىلىپ كەتسە ئۇ ئاتنى ئالماي باشقا ئاتنى ئالمدۇ، شۇ تەرىقىدە بېكىتىلگەن سان توشقىچە ئاتنى ئالمدۇ. ئادەتتە ئۇلارنىڭ ئاشلىقى بولمايدۇ. ئۇلار ھاراق - شاراپ ئىشلەپچىقارمايدۇ. قىز كۆچۈرىدىغان كۈنى ئەر - ئاياللار قىمىز، پىشۇرۇلغان گۆشلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ، ئاندىن ئەر - ئاياللار ئايرىۋېتىلمدۇ. خوجايىن (ساھىبخان) مېھمانلارنى كۈتۈۋالمدۇ، ئۇلار تەبىقە دەرىجىسىگە قارىماي رېتى بويىچە ئورۇن ئالمدۇ، ئۇلار چېدىرنىڭ ئالدىدا قالايمىقان ئۆم بولۇپ ئولتۇرۇپ، كۈن بويى يەپ ئىچمدۇ، يەنە مېھمانلارنى قوندۇرۇپ قالمدۇ. ئىككىنچى كۈنى قىزنى ئېلىپ كېتمدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەر تەرەپتىكىلەرمۇ قىز ئائىلىسى يىلقىلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ياخشى ئاتلارنى ئېلىپ كېتمدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئاكا - ئىنىلىرى ئۇ ئاتلارنى بېرىشكە كۆزى قىيمىسمۇ، ھېچكىم بىر نەرسە دېمەيدۇ. ئۇلار تۇل قېلىشنى ئانچە ياخشى كۆرمەيدۇ، ئەمما تۇل ئاياللارنى بىچارە دەپ ئۇلارغا ئېتىبار بېرمدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مال - چارۋىلىرىنى ئەن - تامغىلىرىغا قاراپ پەرقلەندۈرمدۇ. ئۇلار ئاتلارنى ئېغىلدىن دالىغا قويۇۋەتسىمۇ، ئاتلار پاتپاراق بولۇپ كەتمەيدۇ. ئادەتتە تازىلىققا دىققەت قىلمايدۇ،

گۈلدۈرمامىنى ياخشى كۆرىدۇ. ھەر قېتىم گۈلدۈرماما گۈلدۈر-
لىگەندە قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈپ ئاسمانغا ئوقيا ئاتىدۇ ۋە بۇ
يەرنى تاشلاپ باشقا جايغا يۆتكىلىدۇ. ئىككىنچى يىلى كۈزدە
ئاتلار سەيرىگەندە يەنە ئارقا - ئارقىدىن گۈلدۈرماما گۈلدۈرلىگەن
جايغا كېلىدۇ. ئۇ يەرگە قارا قوچقارنى كۆمۈپ ئوت ياقىدۇ.
قىلىچلىرىنى قېنىدىن چىقىرىشىدۇ، ئايال پىرىخون ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكتىكىلەرنىڭ يىرگىنچلىك داغ - دۇغلىرىنى چىقىرىش
مۇراسىمىدىكىگە ئوخشاش دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ، كۆپچە-
لىك سەپكە تىزىلىپ ئات چاپتۇرۇپ يۈز قېتىم ئايلانغاندىن
كېيىن توختايدۇ. ھەربىر كىشى بىر باغلامدىن سۆگەت چۇنقىنى
ئېلىپ كېلىپ ئۇ يەرگە قاداپ، ئۇلارنى سۈت - قىمىز بىلەن
يۇيىدۇ. ئاياللار قوي ئۇستىخانلىرىنى تۆلۈمغا سېلىپ بېشىدا
كۆتۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ چېچى، چېكە - چاچلىرى ئېرماش - چىر-
ماش چېگلىشىپ كەتكەن بولۇپ، دەرپەردىلىك ھارۋىنىڭ پەردە-
سىگە ئوخشايدۇ، ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىشتا گۆر كولاپ سۇپا
ياسايدۇ، جەسەتنى گۆرده ئولتۇرغۇزۇپ ئىككى قولىنى كېرىپ
ساداق تارتقۇزۇپ، خەنجەر ئېسىپ قويىدۇ ھەمدە بېلىگە نەيزە
قىستۇرۇلىدۇ، ھالىتى تىرىك چاغدىكىدىن پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن
ئۇستىنى ئوچۇق قويۇپ كۆممەيدۇ. چاقماق چاققاندا ئۆلگەنلەر
ياكى كېسەل بولغانلارغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىنىدۇ. ئامانلىق
بولسا ئىلاھلارغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزىدۇ. يۇڭى - تۈكلە-
رى ھەرخىل مال - چارۋىلارنى ئۆلتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ سۆ-
گىكىلىرىنى كۆيدۈرۈش ئارقىلىق نەزىر - چىراغ قىلىدۇ. ئات
چاپتۇرۇپ كۆپ بولغاندا، نەچچە يۈز قېتىم ئايلىنىدۇ. ئەر -
ئايال، چوڭ - كىچىكلەرنىڭ ھەممىسى بىر يەرگە جەم بولىدۇ.
خاتىرجەم ھېيىت - ئايەم كۈنلىرىدە كىشىلەر ناخشا - قوشاق
ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ بەزمە قىلىدۇ. ئادەم ئۆلگەن ئۆيدىكى-
لەر ھەسرەت بىلەن ئۇنلۇك يىغلىشىدۇ. ئۇلار سۇ - ئوتلاقنى

بويلاپ كۆچىدۇ، تېرىدىن كىيىم - كېچەك كىيىدۇ، گۆش يەيدۇ، جۇرجانلارغا ئوخشاش كالا، قوي قاتارلىق چارۋىلارنى باقىدۇ. ئۇلارنىڭ هارۋىلىرىنىڭ چاقى چوڭ، شادىسى ئەڭ كۆپ بولىدۇ.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي رولى

دۇنيا تارىخىدا مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىدە ئۇيغۇرلار بەلگىلىك رول ئوينىغان. موڭغۇللار ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىستېلاسى داۋامىدا ئۇيغۇرلاردىن چىققان مەسلىھەتچى، ئۇستاز، مۇھۇرچى، مىرزا قاتارلىق قەلەم ئەھلىدارلىرىغا تايىنىپلا قالماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي كۈچىگىمۇ تايانغان، خەنزۇچە، موڭغۇلچە يېزىلغان تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق بىر تۇمەن ئۇيغۇر قوشۇنىنى باشلاپ خارەزمگە ۋە ئىراننىڭ نىشاپۇر شەھىرىگە قىلىنغان ھۇجۇمغا ئىشتىراك قىلغان.

XII ئەسىردە ئۆتكەن پارس تارىخچىسى راشىددىننىڭ خاتىرىلىشىچە، ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن قوشۇن موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە ئىراننىڭ خۇراسان رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان جەڭگە قاتناشقان. 1227 - يىلى چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن ئەۋرىسى ئوغۇتاي تەخت ۋارىسى بولغان دەۋر (1229 - يىلدىن 1241 - يىلغىچە) دە، نېستورىيان دىنىدىكى ئۇيغۇر كورکوز موڭغۇللارنىڭ ئىراندىكى يەرلىك مەمۇرىي باش ئەمەلدارى بولغان، ئۇنىڭ ئوغلى بولسا ئىراق ۋە ئەزەربەيجاننى باشقۇرغان. فرانسىيە پادىشاھى موڭغۇللارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن ۋىلھېلىم. ج. رۇبرۇكنىڭ 1253 - يىلى يازغان خاتىرىسىدە نېستورىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن ئۇيغۇرنىڭ ئىراندىكى «مۇسۇلمان شەھەرلىرى» دە ئولتۇراقلاشقانلىقى قەيت قىلىنغان. راشىددىن يەنە 1000 دىن ئارتۇق ئۇيغۇرنىڭ ئۆز يۇرتىدىن ئىرانغا

كېلىپ پوچتا ئالاقە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى بايان قىلغان، سۈرىيەدىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، موڭغۇللارنىڭ ھولاكۇخانى قۇرغان ئىلخانىيلار دۆلىتىدە نېستورىيان دىنىدىكى مارىيابالاخ ۋە رابىان سائۇما ئىسىملىك ئىككى ئۇيغۇر ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. 1281 - يىلى مارىيابالاخ نېستورىيان دىنىنىڭ چوڭ ئېپىسكوپلۇقىغا (باش ئۆلىمالىقىغا) تەينىلەنگەن، سائۇما ئۇنىڭ مىرزا بېگى بولغان. 1287 - يىلىدىن 1288 - يىلىغىچە، سائۇما ئىلخانىيلار دۆلىتىنىڭ باش دىپلوماتىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ، ياۋروپادىكى دۆلەتلەرگە، جۈملىدىن كونىستانتىپول، ئىستامبول، نافلىس، رىم، پارىژ، پورتۇ قاتارلىق شەھەرلەرگە بارغان. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئاندىرو II ، فرانسىيە پادىشاھى فىلىپ IV ، ئەنگلىيە پادىشاھى ئىدۋاد II ۋە رىم پادىشاھى نېكولاي II قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىمۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە تەۋە بەزى رايونلار، بولۇپمۇ ئىلخانىيلار خانلىقىدا خېلى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ئىلخانىيلار خانلىقى ئۇيغۇر يېزىقىنى پارس يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا دۆلەتنىڭ خەت - چەك ئالاقىسىدە ئىشلەتكەن، ئازغۇن ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقىدا يېزىلغان دىپلوماتىيە خېتىنى (1289 - يىلىدىن 1290 - يىل ئارىلىقىدا) ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق فرانسىيە خان ئوردىسىغا تاپشۇرغان. بۇ خەت ھازىر فرانسىيىنىڭ ئارخىپخانىسىدا ساقلانماقتا. پېرسىيە تارىخچىسى يازغان «تارىخي جاھان كۈشاي» («دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى») دېگەن كىتابتىمۇ، ئەينى چاغدا ئىرانىنىڭ شېئىر، داستانلىرى، ئىلىم - پەن، سەنئەتكە دائىر ئەسەرلىرى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقى زىكر قىلىنغان. تارىخچى راشىددىن يەنە، ئىلخان خازانخان دەۋرىدە پۇقرالارنىڭ بەش ياشتىن باشلاپلا

ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىشى لازىملىقى ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈلـ
گەنلىكىنى بايان قىلغان. دېمەك، ئۇيغۇرلار موڭغۇل ئىمپېرىيـ
سىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىگە سىياسىي، ھەرـ
بىي، دىپلوماتىيە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن خېلى زور ھەسسە
قوشقان.

ئاخىرىدا شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، موڭغۇللارـ
نىڭ دۇنياۋى خاراكتېرلىق ئىستېلاسى ئۇرۇش ئاپىتىگە ئۇچرىـ
غان بارلىق مىللەت - خەلقلەرگە زور بالايى - ئاپەت، بۇزغۇنچىـ
لىقلارنى كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئىمپېرىيە دائىرىسىدىكى خەلقـ
لەرنىڭ ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش، سودىنى راۋاجلاندۇرۇش،
مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە خېلى زور ئىجابىي
رول ئوينىغان.

ساكلار ۋە ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتقا كۆرسەتكەن تەسىرى

ساكلار (سەكلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غەربىي يۇرت (بۈگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى هازىرقى جۇمھۇرىيەتلەر) تارىخىغا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا 'خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن قەدىمكى خەلق. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىلقا ناھىيىسىدىن ساكلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ئائىت قەدىمكى مىس كان ئىزىنىڭ، باشقا جايلاردىن بىر تۈركۈم مىس قورال، مىس ھەيكەل، قورچاقلارنىڭ تېپىلىشى يۇقىرىدىكى نۇقتىنى ماددىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا ساكلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش شىنجاڭ تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ساكلارنىڭ پائالىيىتىگە دائىر مەلۇماتلارنى، ئاساسەن، ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرى، ئىران ۋە يۇنان مەنبەلىرىدىن تېپىشقا بولىدۇ، مەسىلەن، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. ئۇيغۇرلار بابى» دا: «ئۇيسۇن (ئاسىيانى) ئېلى... شەرقتە ھون، غەربىي شىمالدا كانگا (كاڭجۇ)، غەربتە پەرغانە (داۋەن) جەنۇبتا شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئۇ، ئەسلىدە ساكلارنىڭ يېرى ئىدى. ئۇلۇغ توخرىلار (يۇرچىلەر، يۇرتچىلار) غەربتە ساك كاناگى (خانى) نى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ساك كاناگى كۆكئارت (پامىر) تىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلۇغ توخرىلار يۆتكىلىپ، غەربتە باكتېرىيە (داشا) گە بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيسۇن كۇنبەسى ئۇلارنىڭ زېمىنىدە ماكان تۇتتى. شۇڭا ئۇيسۇن ئېلىدە ساك قوۋمىمۇ، ئۇلۇغ توخرىلار قوۋمىمۇ ساقلىنىپ قالدى» دېيىلە-

گەن. يەنە «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى. كاپچا (كەشـ
مىر) ئېلى بابى» دا: «بۇرۇن ھونلار ئۇلۇغ توخرىلارنى مەغلۇپ
قىلغان. ئۇلۇغ توخرىلار غەربكە بېرىپ باكتىرىيىدە دەۋران سۈر-
دى. ساك كاناگى جەنۇبتا ـ كاپچادا دەۋران سۇرگەندىن باشلاپ
ساك قوۋمى بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۇلار بىر نەچچە ئەل قۇردى.
سۇللۇغ (قەشقەر) نىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئېركەشتام، جۇەندۇ
(بۇگۇنكى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسىدە) ئەللىرىنىڭ خەلقى ئەسلـ
دە ساك قوۋمىدىن ئىدى» دېيىلگەن.

بىز يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردىن ساك قوۋمىنىڭ خەن سۇلالـ
سى دەۋرىدە، ئاساسەن، ئۇيسۇن دۆلىتىگە تەۋە بولغان ھازىرقى
موڭغۇلكۇرە، تېكەس، كۇنەس، توققۇزتارا، نىلقا قاتارلىق جاي-
لار بىلەن قەدىمكى ئېركەشتام، جۇەندۇ دۆلەتلىرىگە تەۋە بولغان
پامىر ۋە تاشقورغان ئەتراپىدىكى جايلاردا ماكانلاشقانلىقىنى چۈ-
شىنەلەيمىز.

قەدىمكى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پادىشاھى دارىئۇس
(دارا، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 521 ـ 486 ـ يىللار) قاتارلىقلا-
رىنىڭ قەبرىگاھى جايلاشقان ھازىرقى ئىراننىڭ شىراز ئۆلكىسـ
نىڭ نەخشى رۇستەم دېگەن يېرىدىكى دارىئۇسنىڭ قەبرە تېشىغا
ساكلارنىڭ ئۈچ قىسىمغا، يەنى ساكا خائۇماۋارگالار (ئۆزلىرى
چوقۇنىدىغان ئۆسۈملۈك يوپۇرمىقىنى بىللە ئېلىپ يۈرىدىغان
ساكلار مەنسىدە)، ئىككىنچى، ساكا تىگراخائۇدالار (ئۇچلۇق
قالپاقلىق ساكلار مەنسىدە) قاتارلىق ئۈچ قىسمغا بۆلۈنگەنلىكى
خاتىرىلەنگەن. ۋاڭ جىلەي يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» دە-
گەن كىتابتا ساكا تىگراخائۇدالار قىرغىزستان، جەنۇبىي قازا-
قىستان يايلاقلىرى، پامىر، ئالاي تاغلىرىنىڭ شىمالى، جۇملـ
دىن تاشكەنت، تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى
ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى چۆ، تالاس دەريالىرى ۋادىلىرىغىچە بولغان
جايلارغا تارقالغانلىقى ئېيتىلغان. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر

ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى شۆ ز ۋۇجېڭ تۈركلەر ساكلارنىڭ ماسساگېت قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئۇلار ئەسلىدە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىي - شىمالى ۋە ئارال دېڭىز-نىڭ غەربىگە ماكانلاشقان، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردە ئالېكساندېر ماكېدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) شەرققە يۈ-رۈش قىلغاندا شەرققە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىغا كەلگەن. پارسلار ساكا تېگراخائۇدا دەپ ئاتىغان قوۋملار بىلەن بۆرىنى تۇتېم قىلغان تېلې (دىل) قەبىلىلىرى ئارىسىدىن تۈركلەرنىڭ يادرو ئۇرۇقى ياكى خان جەمەت ئۇرۇقى - ئاشىنا ئۇرۇقى بارلىققا كەلگەن، دەپ قارايدۇ. بۇ نۇقتىنى يەنمۇ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىراننىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان كېرمانشاھنىڭ شەر-قىدىكى بىخىستۇن قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان بە-خىستۇن ئابىدىسىدە: ساكلارنىڭ دۆلىتى «دېڭىزنىڭ ئۇ تەرىپە-دە، ئۇ يەردىكىلەر ئۇچلۇق قالپاق كىيىدۇ» دېگەن خاتىرىلەر بار. يۇنان تارىخچىسى ھېرودود ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق ئەسىرى - «تارىخ» تا: «پارسلار بارلىق سېكتېئانلارنى ساكلار دەپ ئاتايدۇ، . . . سېكتېئانلارغا تەۋە ساكلار بىر خىل ئېگىز قالپاق كىيىدۇ، قالپىقى ھەم تىك، ھەم قاتتىق، ئۇستى تەرىپى ئۇچلۇق كېلىدۇ . . . ئۆز ئېلىدە ياسالغان ئوقيا ۋە خەنجەردىن باشقا، ئۆزلىرى سانگارىس دەپ ئاتايدىغان جەڭ پالتىسى ئېسىۋا-لىدۇ» دەپ مەلۇمات قالدۇرغان. بىز بۇ خاتىرىلەردىن قەدىمكى پارسلارنىڭ ئىران ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا تەۋە جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قوۋملارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ساكلار دەپ ئاتىغانلىقىنى، يۇنانلىقلار ئېيتقان سېكتېئانلار، ئەمەلىيەتتە، ساكلار ئىكەنلىكىنى، ئۇچلۇق قالپاق كىيىش - شەرقىي ساكلارنىڭ، يەنى تېگراخائۇدالارنىڭ كىيىم

- كېچەك جەھەتتىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى ئىكەنلىكىنى چۈ-شىنەلەيمىز. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەفراسىياپ قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان ئۇزۇن چاپان، ئۇتۇك، ئۇچلۇق قالپاق كىيگەن ئەرنىڭ ھەيكىلى، 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كۇنەس ناھىيىسىدىكى 71 - تۇمەن - مەيدان ئىشچىلىرى قۇرۇلۇش قىلىش داۋامىدا تېپىۋالغان مىستىن ياسالغان ئۇچلۇق قالپاقلىق لەشكەرنىڭ ھەيكىلى قاتارلىقلار ئىلگىرى بۇ جايلاردا ساكلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى ۋاڭ بىڭخۇانىڭ ئېيتىشىچە، كۆنەستىن تېپىلغان مىستىن ياسالغان لەشكەر ھەي-كىلى قەددى - قامەتلىك، بېشىغا ئۇچلۇق ئېگىز قالپاق كىيە-گەن، ئىككى قولىدا شەمشەر تۇتۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنىدىكەن. بۇ قىممەتلىك تارىخىي يادىكارلىقنىڭ تېپىلىشى ئەينى چاغدىكى ساكلارنىڭ رەڭگى - روھى ۋە كىيىنىش ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە، شىنجاڭ ئارخېئولوگلىرى، يە-قىنقى يىللاردىن بۇيان، ساكلار مەدەنىيىتىگە ئائىت بىر مۇنچە ئاسار ئەتىقە ۋە خارابە ئىزلىرىنى، يەنى نىلقا ناھىيە بازىرىغا يېقىن جايدىكى نۇراساي تېغىدىن قەدىمكى مىس كان ئىزىنى، كۇنەس، موڭغۇلكۇرەلەردىن ئۇستىگە ھايۇان سۈرىتى چۈشۈرۈل-گەن مىس تەخسە، مىس داڭقان، مىس چىراغ، يۇمىلاق مىس ھالقا قاتارلىقلارنى تاپتى ۋە بۇلارنى تەتقىق قىلىپ دەسلەپكى ئۇنۇمگە ئېرىشتى. بىز يۇقىرىدىكى مادديي بۇيۇملاردىن ساكلار ياشىغان مەزگىلدە شىنجاڭدا مىس تاۋلاش ۋە مىس قورال ياساش تېخنىكىسىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالا-لايمىز.

چەت ئەل تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، غەربكە كۆچكەن ساكلارنىڭ بىر قىسمى شەرقىي قىسمىغا - سىستان (ئەسلىدە ساكىستان، يەنى ساكلار زېمىنى دەپ ئاتال-

غان) قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن. يەنە بىر قىسمى بولـ
سا، ئۇيسۇنلار ئىلى دەرياسى بويلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاش-
قاندىن كېيىن تەدرىجىي ئۇلارغا سىڭىپ كەتكەن، «خەننامە»
دىكى «ئۇيسۇنلار ئارىسىدا ساك قوۋمىدىكىلەرمۇ بار» دېگەن
خاتىرە يۇقىرىدىكى قاراشنى دەللىلەپ بېرىدۇ. ئەنگلىيىلىك تا-
رىخشۇناس راخۇلا ساكلار پادىشاھ ياكى سەردارىنى مەغپۇر دەپ
ئاتىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. بۇ سۆز ئۇيغۇرلارنىڭ چاغاتاي
يېزىقىدىكى يېقىنقى زامان يازما يادىكارلىقلىرىدا، يەنى ئاتاقلىق
ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخي ئەمىنىيە»
دېگەن كىتابىدا كۆپ قوللىنىلغان.

40 ـ 50 ـ يىللاردا خوتەن، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردىن
بىر مۇنچە قەدىمكى ئۇدۇن (خوتەن) يازما يادىكارلىقلىرى تېپىلـ
غان، بەزى ئالىملار «قۇستانا (خوتەن) خانلىقىنى ساكلار قۇر-
غان» دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ قاراشلارنى يازما
يادىكارلىق، تېپىلغان ۋە تېپىلغۇسى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرە-
يياللار ئاساسىدا دەللىلەپ، تەنقىد قىلىپ، توغرا، ئىلمىي يە-
كۈن چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

قىسقىسى، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللاردىن قەدىمكى دەۋردە ساك
قوۋمى شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخي تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر
كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» (خەنزۇچە).

②ۋاڭ بىڭخۇا: «قەدىمكى دەۋردىكى ساكلارنىڭ شىنجاڭدىكى تارىخي ئىزلىرى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 2 ـ سان)

③ ۋاڭ مىڭجيې: «ئىلى دەريا ۋادىسىدا ياشىغان ساكلارنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 ـ يىل 2 ـ سان، شۇ سانىدىكى رەڭلىك قىستۇرما رەسىملەر).

④ «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى»، ئۈيغۇن قوۋمى ماددىسى، 1985 - يىل 2 - سان.
⑤شۆ زۇڭجېڭ: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 1 - سان).
⑥«ئوكيانۇس» («سۆزلەر كانى»)، ساك قوۋمى ماددىسى.

ياپبانلار ۋە ياپبان بەگلىكى توغرىسىدا

ياپبان (زابىندىرا) ھەم ئېلىمىزنىڭ ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە ياشىغان قەدىمكى خەلقنىڭ نامى، ھەم شۇ دەۋردە غەربىي يۇرت (ھازىرقى شىنجاڭ ۋە بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى) دە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بەگلىكنىڭ نامى. ياپبانلار ئەينى دەۋردە غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ تەرەققىياتىغا، شۇنداقلا ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدە ياپبانلار توغرىسىدا مەلۇمات بار. «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. ياپبانلار بابى» دا «(ياپبانلار) ئەسلىدە شىمالىي تەڭرىقۇت جىنخۇي قەبىلىسىدىن ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ چەۋەندازلار سەركەردىسى دۇ شىيەن ئۇلارنى سۇرۇپ چىقارغاندا، شىمالىي تەڭرىقۇت تېغىدىن * ئۆتۈپ، غەربتىكى كانگىيە (سەمەرقەند) گە كەتتى، ئاجىز - ئورۇقلىرى كۇسەننىڭ شىمالىدا قالدى»، ياپبان بەگلىكى «ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۇلارنىڭ ئارىلىقى 10 مىڭ 930 چاقىرىم كېلىدۇ... زېمىنىنىڭ كەڭلىكى نەچچە مىڭ چاقىرىم، ئاھالىسى 200 نەچچە مىڭ، لياڭگۇلۇقلار ئۇلارنىڭ خانىنى «تەڭرىقۇت خان» دەپ ئاتايتتى . . . جەنۇبىي چېگرىسىدا يالقۇنتاغ بار، تاغ ئېتراپىدىكى تاشلار كۆيۈپ ئېرىپ كەتكەن بولۇپ، ئون نەچچە چاقىرىم يەرگىچە ئېقىپ كېلىپ قېتىپ قالغان، بۇ گۈڭگۈرت بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئېلىپ دورا ياسايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بىز بۇ مەلۇماتتىن ياپبانلارنىڭ

* جىنخۇي تېغى ـ ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى).

ئەسلى شىمالىي ھونلارنىڭ قوۋمى ئىكەنلىكىنى، شىمالىي ھونلار ئىچكى زىددىيەت، تەبئىي ئاپەت، خەن سۇلالىسى قوشۇنى ۋە بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەرنىڭ زەربىسىدىن غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغاندا، ئۇلارنىڭ ياشانغانلىرى، ئاجىزلىرى بىللە ما-ئالماي كۆسەننىڭ شىمالىدا قېلىپ، ياپبان بەگلىكىنى قۇرغانلە-قىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

ياپبان بەگلىكى قۇرۇلغان چاغدا جۇرجانلار ئۇنىڭ ئۇچۇن زور تەھدىت ئىدى. جۇرجانلار IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا موڭ-غۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان، ئۇلارنىڭ باش-لىقى شالۇن جۇرجان قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، سىلىنگا دەريا‌سى بويلە-رىدىكى ئېگىز قاتقىل قەبىلىلىرى بىلەن ئىگىن دەريا‌سى ئەترا-پىدىكى ھونلارنىڭ قېپقالغان قوۋمىنى (بايگىلارنى) بويسۇندۇ-رۇپ، تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان. شالۇن ئالتاي تېغىدىن ئۆتۈپ، ئوغۇز ۋە كېيىنكى قاتقىلنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇيسۇن زېمىنىغا بېسىپ كىرگەن. ئۇ ئۆزىنى چىنوبا قاغان («دەسلەپكى پادىشاھ» مەنىسىدە - ئا) دەپ ئاتىغان. «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. جۇرجان-لار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ئۇ بەرپا قىلغان جۇرجان خانلىقىنىڭ زېمىنى غەربتە كىنگىت (قاراشەھەر)، شەرقتە چاۋشىيەن، شىمالىدا قۇملۇق، چۆلىدە كۆلى، جەنۇبتا چوڭ قۇملۇققىچە كېڭەيگەن، ئۇنىڭ ئوردىگاھى كۆپىنچە دۇنخۇاڭ، جاڭيېنىڭ شىمالىدا قۇرۇلغان، كىچىك دۆلەتلەر جۇرجانلارنىڭ تالان - تاراج قىلىشىدىن قورقۇپ، بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغان. ئەينى چاغدىكى جۇرجانلار قۇرغان جۇرجان خانلىقىغا سىلىشتۇر-غاندا، ياپبان بەگلىكىنىڭ كىچىك، ئاجىز بەگلىك ئىكەنلىكى ئېنىق، شۇڭا ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان «كىچىك دۆلەتلەر» قاتارىدا جۇرجانلاردىن ئەيمىنىشى تەبئىي ئىدى. تارىخنامىلەردە داتان جۇرجانلارغا قاغان بولغان چاغدا، ياپبان خانى سوۋغا -

سالام ئېلىپ جۇرجان خانلىقىغا بارغاندىن كېيىن، جۇرجانلار-
نىڭ يۈزىنى، كىيىم - كېچەكنى يۈمايدىغانلىقى، تاماق يەپ
بولغاندا قاچا - قۇچىلىرىنى ئايالالار تىلى بىلەن يالاپ يۇيىدىغانلى-
قىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ پايپانلارنىڭ تازلىققا رىئايە قىلىش ئادىتىگە
زىت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغاچقا، ئاچچىقلانغان ھالدا «مەن
نېمىشقا ئىتلار بەگلىكىگە بارىمەن» دەپ خانلىقىغا قايتىپ كەت-
كەنلىكى، داتان ئارقىدىن ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ يېتەلمىگەنلە-
كى ئېيتىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن پايپان بەگلىكى بىلەن جۇرجان
خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يامانلاشقان. شىمالىي ۋېي سۇلا-
لىسى تەيپىڭ جېنجۇننىڭ 9 - يىلى (مىلادى 488 - يىلى)
پايپانلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇرجانلارغا
بىرلىشىپ زەربە بېرىشنى تەلەپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئىككى
تەرەپ ھەربىي ئىتتىپاق تۈزگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ
تەيۇۋ خانى خۇەينەن ۋاڭنى توبا باشچىلىقىدا قوشۇن چىقىرىپ
شەرق تەرەپتىن، پايپانلار قوشۇنى غەرب تەرەپتىن جۇرجانلارغا
زەربە بەرگەن. «ۋېي سۇلالىسىنىڭ تارىخى. پايپانلار ھەققىدە
قىسسە» دە، يۇقىرىدىكى ۋەقەدىن كېيىن (پايپان بەگلىكىنىڭ)
ئولپان ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ تۇرغانلىقى ئېيتىلغان. ئەپسۇسكى،
يۇقىرىدىكى مەلۇماتتا پايپان بەگلىكىنىڭ قاچانغىچە ئەلچى، ئول-
پان ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە دېيىلمىگەن.

بەزى تارىخچىلار پايپانلارنى شەرقىي جىن ۋە غەربىي جىن
سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆەيخۇلارنىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن،
دەپ قارايدۇ. كۆەيخۇلار قەدىمكى بىر قوۋمنىڭ نامى بولۇپ،
ئۇلارنىڭ نامى جىن سۇلالىسىنىڭ تەيكائجۇڭ يىللىرى
(280 ـ 289) دىكى ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن تارىخىي ماتېرىيالال-
ردا تۇنجى قېتىم چېلىنىدۇ. تارىخ ساھەسىدىكىلەر كۆەيخۇلارنى
غەربكە كۆچكەن شىمالىي ھونلارنىڭ بىر تارمىقى، ئۇلار ئىسسىق-
كۆل بويلىرىدا ماكانلاشقان، دەپ ھېسابلايدۇ. تارىخچى چې سە-

خي بولسا ياپيان بەگلىكى كەم دېگەندە 70 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، كېيىن سىيانپىيلارنىڭ بېسىمى بىلەن كانگىيىگە كۆچۈپ كەتكەن، دەيدۇ. يەنە بەزىلەر ياپيان بەگلىكىنى كېيىنكى چاغلاردا جۇرجانلار ئۆزىگە قوشۇۋالغان، دەپ قارايدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى»، ياپيان، كۆيغۇ ماددىسى، 17 - بەت.
2. «ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ياۋروپادىكى پائالىيىتى»، «تارىخ تەتقىقاتى» 1977 - يىل 3 - سان.
3. يۇ تەيشەن: «جۇرجانلارنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 4 - سان.
4. «ئوكيانۇس»، ياپانلار ماددىسى.

غەربىي قىتانلار ۋە يالليۇغ تاشىن

قىتانلار قەدىمكى دەۋردە ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايو-نىدىكى لياۋشۇي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سىرامۇلۇن دەرياسى (قەدىمكى چاغلاردا خۇاڭشۇي دەرياسى دەپ ئاتالغان) بويلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمىي خەلق-لەرنىڭ بىرى. X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇلارنىڭ قەبىلە سەر-دارى يالليۇغ ئاباۋجى (يېلۈ ئاباۋجى) قىتان قەبىلىلىرىنى بىر-لىككە كەلتۈرگەن ۋە قوشنا قەبىلە، خەلقلەرنى بويسۇندۇرۇپ لياۋ (قىتان) خانلىقى (مىلادى 916 - يىلىدىن 1125 - يىلىغە-چە) نى قۇرغان. بۇ خانلىقنىڭ تېرىتورىيىسى شەرقتە ھازىرقى جىلىن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمى، غەربتە ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلىيە ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمى، جەنۇبتا ھازىرقى خەبەي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، شىمالدا ئامۇر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرى ئىچىگە كىرەتتى. ئۇ ئاساسەن ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلىيە ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمى، جىلىن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە لياۋخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىدىكى كەڭ رايونلارنى ئىگىلىگەن. ئۇ 1125 - يىلى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

قىتانلار ئاساسلىقى ئوۋچىلىق، بېلىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار ئاساسلىقى ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋردىن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرگە ئۆتكەن. ئۇلار ئاساسلىقى ئات، كالا، قوي-ئېچكىلەرنى بېقىپ، ئۇلارنىڭ سۈت ۋە گۆشىنى يېگەن، تېرىسىدىن كىيىم-كېچەك ياسىغان. ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىقنىمۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغۇزغان. ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىقتا ئىشلىتىدىغان قورال-ياراغلىرىنى ئۆزى ياسىغان. ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىقتا ئىشلىتىدىغان ئوۋ قورال-ياراغلىرى ئىچىدە ئوق-يا ۋە نەيزە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. ئۇلار ئوۋ ئوقى ۋە نەيزە ئۇچىنى ياساشتا ئاساسەن تاش ۋە سۆڭەكتىن پايدىلانغان. ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىقتا ئىشلىتىدىغان ئوۋ قورال-ياراغلىرىنى ئۆزى ياسىغان. ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىقتا ئىشلىتىدىغان ئوۋ قورال-ياراغلىرى ئىچىدە ئوق-يا ۋە نەيزە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. ئۇلار ئوۋ ئوقى ۋە نەيزە ئۇچىنى ياساشتا ئاساسەن تاش ۋە سۆڭەكتىن پايدىلانغان. ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىقتا ئىشلىتىدىغان ئوۋ قورال-ياراغلىرىنى ئۆزى ياسىغان. ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىقتا ئىشلىتىدىغان ئوۋ قورال-ياراغلىرى ئىچىدە ئوق-يا ۋە نەيزە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. ئۇلار ئوۋ ئوقى ۋە نەيزە ئۇچىنى ياساشتا ئاساسەن تاش ۋە سۆڭەكتىن پايدىلانغان.

گەن.

يالۇغ تاشىن ئۆز قوۋمىنى باشلاپ، ئالدى بىلەن ئورخۇن دەريا‌سى ساھىلىدىكى قاتۇن شەھىرىگە، ئاندىن غەربىي شىمالغا يۆتكىلىپ، يېنىسەي دەريا‌سى ۋادىسىدىكى قىرغىز رايونىغا بار‌غان. قىرغىزلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، غەربىي جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، بەشبالىق (بۈگۈنكى جىمىسار بويلىرى) غا بار‌غان. يالۇغ تاشىن بۇ جايدا قەبىلە سەردارلىرىنى يىغىپ، قۇرۇلتاي چاقىرىپ، كېيىنكى ھەرىكەت پىلانىنى مۇزاكىرە قىلىغان ۋە قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئادەم كۆچى، ماددىي كۆچ جەھەتتىكى ياردەمىگە ئېرىشكەن. ئۇ بەشبالىقتا بىر نەچچە يىل تۇرۇپ، قوشۇننىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئارقا سەپنى كۈچەيتىپ، پائالىيەت دائىرىسىنى ئىمىل دەريا‌سى بويلىرىغىچە كېڭەيتكەن ھەمدە ئۇ يەردە ئىمىل شەھىرىنى بىنا قىلدۇرغان. يالۇغ تاشىن مىلادى 1132 - يىلىغىچە شەرقتە تۇلا دەريا‌سىدىن غەربتە ئىمىل دەريا‌سىغىچە بولغان جايلارنى كونترول قىلىپ، غەربىي قىتتان خانلىقىنى قۇرۇشقا ئاساس يارىتقان. ئۇ يېڭىدىن بىنا قىلىنغان شەھەر ئىمىلدا مىلادى 1132 - يىل 2 ئاينىڭ 5 - كۈنى خانلىق تەختىگە چىققان، يەرلىك خەلق ئۇنى «گورخان» («خانلارنىڭ خانى» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغان. ئۇ خانلىق تەختىگە چىقىپلا، جەنۇبتا زېمىنىنى كېڭەيتىشكە باشلىغان. ئۇ ئالدى بىلەن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى ئۇرۇشماي تۇرۇپ ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇرۇۋالغان، ئاندىن تەڭرىتاغ (تيانشان) دىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بويلاپ قاراخانىيلارنىڭ زېمىنىغا يۈرۈش قىلغان. شەرقىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ ئارسلانخانى مەھمۇد ئىبنى ھەسەن باشچىلىقىدىكى قوشۇن قەشقەر ئەتراپىدا ئۇلارغا قاتتىق زەربە بەرگەن. 1132 - يىلىدىكى بۇ ئۇرۇشتا غەربىي قىتتان قوشۇنى چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. مەھمۇد ئىبنى ئەھمەد تەخت ۋارىسى بولغان.

قارلۇقلار قاتقاللارغا تاقابىل تۇرۇشقا ماجالى يەتمىگەن ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد قاراخانىيلارنىڭ چېگرىسىغا يېقىن يەردە تۇرۇۋاتقان يالالۇغ تاشنىدىن ياردەم سورىغان. پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان يالالۇغ تاشنى «ياردەم بېرىش» نىقابى بىلەن قوشۇن كىرگۈزۈپ، 1134 - يىلىنىڭ بېشىدا شەرقىي قىسىم قاراخانىيلا-رنىڭ پايتەختى بالاساغۇننى بېسىۋېلىپ، ئۇنى غەربىي قىتتان خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىۋالغان ھەمدە بۇ شەھەرنىڭ نامىنى قۇز ئوردۇ دەپ ئۆزگەرتكەن. يالالۇغ تاشنى يەنە ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەدنىڭ چوڭ خاقانلىق ئۇنۋانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇ-نىڭغا «ئىلىك ئى تۇركمېن» (تۇركمەنلەرنىڭ خانى) دېگەن كىچىك ئۇنۋانىنى ۋە قەشقەر، خوتەن رايونىنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەرلەرگە قەرەللىك ھالدا قىتتان ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، نازارەتنى كۈچەيتكەن.

يالالۇغ تاشنى 1137 - يىلى پەرغانىنى چىقىمسىزلا ئىشغال قىلغان ۋە داۋاملىق غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن. ئۇ خوجەنتتە غەربىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك خاقانى مەھمۇد ئىبنى مۇھەممەدنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەن. تارىخچى ئىبنى ئاسىر-نىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ھىجرىيە 531 - يىلى (مىلادى 1137 - يىلى 5 ـ 6 - ئايلار) ئىككى تەرەپ قاتتىق جەڭ قىلغان. شۇ قېتىملىق جەڭدە قاراخانىيلار قوشۇنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، مەھمۇدخان سەمەرقەندكە قېچىپ كەتكەن. يالالۇغ تاشنى داۋام-لىق ئىلگىرىلەپ، مىلادى 1141 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا خېلى چىقىم بىلەن سەمەرقەندنى ئىشغال قىلغان. مەھمۇدخان دەسلەپ تېر-مىزغا، كېيىن خۇراسانغا قېچىپ كەتكەن. يالالۇغ تاشنى سەمەر-قەنتنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، غەربىي قىسىم قاراخانىيلارنى بەيئەت قىلىش شەرتى بىلەن ساقلاپ قالغان ھەمدە مەھمۇدخانلىقىنىڭ ئىنىسى ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەدكە تابغاچخان دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىپ، ھاكىمىيەت باشقۇرۇشقا قويغان. ئۇنىڭ يېنىدا نازارەتچى

تۇرغۇزغان. يالىلۇغ تاشىن يەنە ئۆزىنىڭ بىر سەركەردىسىنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن خارەزمغا ئەۋەتكەن. بۇ قوشۇن خارەزىم شاھىنى گورخانغا سادىق بولۇش، ئولپان - سىلىق تاپشۇرۇش ھەققىدىكى شەرتكە كۆندۈرۈپ قايتىپ كەتكەن. يالىلۇغ تاشىن سەمەرقەند ۋە كېرمانختا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، بالاسا-غۇنغا قايتقان.

يالىلۇغ تاشىن مىلادى 1143 - يىلى ئۆلگەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، غەربىي قىتان خانلىقى ئاستا - ئاستا زاۋاللىققا يۈز-لەنگەن.

جۇرجانلار ۋە ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتقا كۆرسەتكەن تەسىرى

جۇرجانلار (ئاۋار تۈركلىرى) ئەسلىدە ئېلىمىزنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە، يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخۇن دەرياسى بىلەن تولا دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان خەلق ئىدى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار، مەسىلەن، «ۋېينامە» 103 - جىلد «جۇرجانلار تەزكىرىسى» دە: «جۇرجانلار شەرقىي غۇز (خۇ) لارغا تەۋە مياۋ* لارنىڭ ئەۋلادلىرى» دېيىلگەن. جۇرجانلارنىڭ نامى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «رۇرۇ» (蠕蠕) «رۇي رۇي» دەپ يېزىلغان. ياپونىيەلىك تارىخشۇناس بەينياۋكۇ-جى بۇ نامىلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بۇ خەنزۇچە خەتلەرنىڭ ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋردە «ژوژېن» ياكى «ژوژو» دەپ ئوقۇلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان.

جۇرجانلار مىلادى V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەنى ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە سەردارى شالۇن دەۋرىدە تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان. ئۇلار ئالدى بىلەن سېلىنگا دەرياسى بويلىرىدىكى ئېگىز قاتقىل قەبىلىلىرىنى ۋە ئېگىس دەرياسى ئەتراپىدىكى ھونلارنىڭ يات قوۋمىنى بويسۇندۇرغان ھەمدە ئۆزلۈكسىز كېڭەيمەچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، غەربتە كىنگىت، شەرقتە چاۋشيەن، شىمالدا موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالى، جەنۇبتا موڭغۇل دالىسىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئىشغال قىلغان. مىلادى 402 - يىلى شالۇن ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ، جۇرجان خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەتراپىدىكى رايونلارغا

* «ۋېكيانۇس» تا: مياۋ قەدىمكى خەلق (مىللەت) نامى. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئۇلار شۇن دەۋرىدە ھازىرقى گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىغا كۆچۈرۈلگەن، دەپ كۆرسىتىلگەن.

هۇجۇم قىلىپ، شەرقتە سەنشى، شەنشىنىڭ شىمالىدىكى جايلار-
نى، غەربتە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى جۇملىدىن ئۇيـ
غۇرلارنىڭ قەدىمىي ماكانى بولغان ئىلى دەرياسى ۋادىسىنى ئىش-
غال قىلغان. جۇرجان خانلىقى ھازىرقى دۇنخۇاڭ ۋە جاڭيې
(گەنسۇ ئۆلكىسىدە) نىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا بارگاھ تەسىس
قىلغان. جۇرجانلار غەربىي لياڭ خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن
بولغان لى باۋنىڭ ئاغا ئىنىسى تاڭ چې، تاڭ خېلاردىن پايدىلـ
نىپ، ئۇيغۇرغول (قۇمۇل) رايونىنى ئىدارە قىلغان. جۇرجان
ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنى ئۇيغۇرغولغا خان قىلىپ تەينىلىگەن.
جۇرجانلار ئۇيغۇرغولنى تايانچ بازا قىلىپ، قۇجۇ (تۇرپان) رايو-
نىنى تالىشىپ ئېگىز قاتقاللار بىلەن كەسكىن جەڭ قىلغان ۋە
مىلادى 460 - يىلى، يەنى جۇرجانلارنىڭ ۋېنچىڭ خانى توباجۇڭ
دەۋرىگە كەلگەندە تۇرپان رايونىنى ئىشغال قىلغان. لېكىن ئېگىز
قاتقاللار جۇرجانلارغا قارشى كۈرەشنى توختاتمىغان. ئۇلار كىنـ
گىتىنىڭ شەرقى ۋە شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلار-
غا كۆچۈپ بېرىپ داۋاملىق قارشىلىق كۆرسەتكەن. جۇرجانلار
تۇرپانلىق كەنباچۇنى تۇرپانغا قورچاق خان قىلغان بولسىمۇ،
كەنباچۇ ئېگىز قاتقاللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. بۇنداق
تۇيۇقسىز ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇرغان.

«ۋېينامە. تاڭ خې تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، جۇر-
جانلارنىڭ ئۇيغۇرغولدىكى قورچاق خانى تاڭ چى جۇرجانلارنىڭ
زورلۇق - زومبۇلۇقى ۋە خورلىشىغا تاقەت قىلالماي، ۋېي خانلە-
قىغا بەيئەت قىلماقچى بولۇپ ئەلچى ئەۋەتكەن. بۇ ئىشتىن ۋاقىپ-
لانغان جۇرجان ھۆكۈمرانلىرى قوشۇن ئەۋەتكەن. تاڭ چى قورال-
لىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىر جەڭدە مەغلۇپ
بولۇپ، ئۆلگەن. مىلادىيىنىڭ 439 - يىلى شىمالىيۋېي خانلىقى
شىمالىي لياڭ خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن، شىمالىي
لياڭ خانلىقىدىكى ھۆكۈمران جەمەت - قۇتقۇ ئۇرۇقى (ھون

قوۋمىدىن) دىكىلەرنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچكەن. ئۇلار قۇجۇغا كېلىپ ھاكىمىيەت قۇرغان. بۇ ھاكىمىيەت يېپەك يولىنى قامال قىلىۋالغان ۋە جەنۇبتىكى سۇڭ خانلىقىغا بەيئەت قىلغان. بۇ ھال جۇرجان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زىتىغا تەگكەن. شۇڭا مىلادىيىنىڭ 460 - يىلى جۇرجان قوشۇنلىرى قۇجۇغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەگلىكىنى قورشىۋالغان.

جۇرجان خانلىقى بۆكخۇدۇ قاغان دەۋرىگە كەلگەندە زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەن. ئەسلىدە جۇرجانلارغا بېقىندى بولۇپ كەلگەن تېلىلار قەبىلىلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئىسيان كۆتۈرگەن. تېلىلارنىڭ ئاساسلىق بىر تەركىبى قىسمى - ئېگىز قاتقىللار مىلادىيىنىڭ 487 - يىلى ئاۋۇزلۇ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى چۆڭچىنىڭ باشلامچىلىقىدا غەربتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئالدىنقى قاتقىل بەگلىكىنىڭ غەربىي شىمالىغا بارغان. ئاۋۇزلۇ ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغان، بەگلىكىدىكىلەر ئۇنى «كۆرلۇق بەگ» (ئۇلۇغ خان) دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ ئىدارە قىلغان، ئاۋۇزلۇ شىمالىنى، چۆڭچى جەنۇبنى باشقۇرغان.

ئاۋۇزلۇ قۇرغان ھاكىمىيەت شەرقتە جۇرجانلارنىڭ، غەربتە ئىفتالىتلارنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلگەن. ئىفتالىتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئېگىز قاتقىللار مەغلۇپ بولۇپ، چۆڭچى ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئوغلى مىتۇ ئەسىرگە ئېلىنغان، ئاۋۇزلۇمۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. ئەمما ئىفتالىتلار جۇرجانلار بىلەن زېمىن تالىشىش ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىپ، مىتۇنى يۆلەپ تەختكە چىقارغان. مىلادى 508 - يىلى مىتۇ ئىفتالىتلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، جۇرجانلار بىلەن ئۇرۇشقان بولسىمۇ مەغلۇپ بولغان. جۇرجان قوشۇنلىرى ئۇرغولنىڭ شىمالىدىكى تاغنى ئېگىلگەن. ئەمما جۇرجان قوشۇنى ۋېي خانلىقى قوشۇنىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ چېكىنگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئېگىز قاتقىللار جۇرجانلارغا زەربە بېرىپ، ئۇرۇر-

غولدا ئۇتاخان خاننى ئۆلتۈرگەن، لېكىن ئېگىز قاڭقىللار جۇر-جانلارغا قارشى كۈرەشتە ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەلمە-گەن. سىماگۇاڭ يازغان «ئەلنى ئىداره قىلىش ئۆرنەكلىرى» نىڭ 148 - جىلدىغا ئاساسلانغاندا، جۇرجانلار ئۆزلىرىنىڭ تۈرۈ قاغانى چىنۇ دەۋرىده ئېگىز قاڭقىللاردىن ئىنتىقام ئالغان. مىلا-دىيىنىڭ 516 - يىلى ئېگىز قاڭقىللارنى مەغلۇپ قىلىپ مىتۈنى ئەسىر ئالغان. شۇنىڭ بىلەن ئېگىز قاڭقىللارنىڭ كۆپ قىسمى ئەتراپتىكى جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئەمما بۇ ئۇرۇشلار جۇرجان خانلىقىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىده ئاجىزلاتقان. ئۇلارنىڭ قۇل قىلىشقا ئۇچرىغان خەلقلىرىنىڭ كۈرەشلىرى داۋاملىشىپ تۇرغان. مىلادىيىنىڭ 552 - يىلى، ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىدا جۇرجانلارغا «تۆمۇرچى قۇل» بولۇپ كەلگەن تۈركلەر قەبىله سەردارى تۇمەن (ئون مىڭ كىشىنىڭ باشلىقى مەنىسىده) نىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈر-گەن، تۇمەن جۇرجان قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان، جۇرجان خانى ئاناگاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولغان. تۇمەن ئۆزىنى ئىلىگ قاغان دەپ ئاتىغان. ئاناگايدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى يەنرۇجىن، تاغىسى دىڭشۇزى قاتارلىقلار تۈرك خانلىقى بىلەن بىر مەزگىلگىچە قارشىلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىشىگ قاغان ۋە مۇقان قاغان دەۋرلىرى-ده تەلتۈكۈس يوقىتىلغان. جۇرجانلارنىڭ قوۋمى تارىخىي تەرەق-قىيات جەريانىدا تۈرك ۋە باشقا خەلقلەرگە تەدرىجىي قوشۇلۇپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن چاۋشيەندىن قاراشەھەرگىچە بولغان كەڭ زېمىندا بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن جۇرجانلار تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغان. ئۇلارنىڭ ئىزىنى باسقان تۈرك خانلىقى خانلىق تەخت-نى ئۆتۈكەنگە يۆتكەپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغانغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى قوۋم - ئېفتالىتلار

غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى خەلق، قەبىلە، قوۋم، مىللەتلەر ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دائىم كۆچۈپ تۇرغان. ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىرى بىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. ئەنە شۇلارنىڭ بىرى بولغان ئېفتالىتلار ھازىر تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قەدىمكى زامانداغى غەربىي يۇرتتا خالىق قۇرۇپ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن.

ئېفتالىتلار خەنزۇچە تارىخنامىلەردە خۇا(滑) دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ئەسلى زاتى ھەققىدىكى كۆز قاراشلارمۇ بىر دەك ئەمەس، بەزىلەر ئۇلارنى «قاڭگىللارنىڭ باشقا ئۇرۇقىدىن» دېسە، بەزىلەر «توخرىلار ئۇرۇقىدىن» دەپ قارايدۇ، يەنە بەزىلەر بولسا «ھونلار بىلەن توخرىلارنىڭ قان ئارىلىشىشىدىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن» دەپ قارايدۇ. ئۇلار دەسلەپتە ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىدىن تەكرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە بولغان رايونلاردا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ھونلار كۆچەيگەندە ھونلارغا بېقىنغان. مىلادى 126 - يىلى ئېفتالىتلار قەبىلە سەردارى باخۇانىڭ باشچىلىقىدا شىمالىي ھونلارنىڭ قۇيان خانى بىلەن ئۇرۇش قىلغان، باخۇا بۇ ئۇرۇشتا تۆھپە يارىتىپ ئالقانلىقى ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا بەگ دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن. ئېفتالىتلار مىلادى IV ئەسىرگىچە جۇرجانلارغا بېقىنغان. جۇرجانلارنىڭ زۇلمى ۋە تالان - تاراج قىلىشى تۈپەيلىدىن، مىلادى V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېفتالىتلارنىڭ كۆپ قىسمى كىنگىت (قاراشەھەر) نىڭ شىمالىدىن چىقىپ ئىسسىقكۆلگە، سىر دەريا-

سىدىن ئۆتۈپ سوغدىيانا‌غا بارغان، بۇ جايلاردا تەدرىجىي قۇدرەت تېپىپ دۆلەت (خانلىق) قۇرغان. يېقىنقى يىللاردا ئارخېئولوگ-لار بۇخارا ئەتراپىدىن ئېفتالىتلار قۇرغان دۆلەتنىڭ پايتەختىنى تاپتى. ئېفتالىت دۆلىتى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى تارىخىي خاتىرىلەردە تولۇق خاتىرىلەنمىگەن. ھىندىستاندىن تېپىلغان ئېفتالىت دۆلىتىنىڭ پۇلىغا ئاساسەن، ئۇلارنىڭ بىر خانىنىڭ ئىسمى (تورمانىنىڭ ئوغلى) مىخىراكۇلا، يەنە بىر خانىنىڭ ئىسمى ئاخشۇنۋار ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ. ياپونىيىلىك شا-يىشيۇڭ ئەپەندى ئېفتالىتلار توخارىستانىنى تايانچ بازا قىلغاندا راسا كۆچەيگەن، ئۇلارنىڭ چىرايلى ھونلارغا ئانچە ئوخشىمايدۇ، ئاق ھونلارغا ئوخشايدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئېفتالىتلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تەدرىجىي قۇدرەت تېپىشى پېرسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن تەھدىت ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن. ئېفتالىت-لار دەسلەپتە پېرسىيە شاھى بەھرام بىلەن توقۇنۇشقان. بەھرام I (مانى دىنىنىڭ ئىجادچىسى — مانىنى ئۆلتۈرگەن) تەدبىر-لىك پادىشاھ بولغاچقا، ئېفتالىتلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، ئۇزى يالغاندىن ئەزەربەيجان تەرەپكە ئوۋغا كەتكەندەك شەپە بېرىپ قو-يۇپ، ئەمەلىيەتتە شەرقتىكى چېگرىسىغا مەخپىي قوشۇن تويلە-غان. ئۇ ئېفتالىتلار بىلەن موۋ رايونىدىكى كۆرسىبخاندا ئۇ-رۇش قىلغان. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا بەھرامنىڭ قوشۇنى غەلىبە قازانغان، ئېفتالىت خانى ئۆلتۈرۈلگەن. بەھرامنىڭ قوشۇنى ئېفتالىت خانىنىڭ خوتۇنى ۋە نۇرغۇن مال - دۇنياسىنى ئولجا ئالغان ھەمدە ئېفتالىتلارنى ئامۇ دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان. ئۇرۇشتىن كېيىن ئېفتالىتلارنىڭ تەلىپى بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا پېرسىيىنىڭ پايدىسىغا سۇلھ تۈزۈلگەن.

مىلادىيىنىڭ 438 - يىلى بەھرام ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ

ئوغلى يېستىزد (بەزى ماتېرىياللاردا يەزدىگىرد دېيىلگەن) مىلادىيىنىڭ 438 - يىلىدىن 457 - يىلىغىچە تەخت ۋارىسى بولغان. ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلىدىمۇ ئېفتالېتلار بەلەن دائىم ئۇرۇش قىلىپ تۇرغان. ھەر ئىككى تەرەپ بەزىدە غەلىبە قىلسا، بەزىدە مەغلۇپ بولغان. يېستىزدنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى پروئۇز، كىچىكىنىڭ خورمۇز ئىدى. قائىدە بويىچە پروئۇز تەخت ۋارىسىبولۇشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، لېكىن ئاتىسى خورمۇزنى ياخشى كۆرگەچكە، پروئۇزنى چەت ئۆلكىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىۋەتكەن. مىلادىيىنىڭ 457 - يىلى يېستىزد ئۆلگەندىن كېيىن خورمۇز تەختكە چىققان. پروئۇز بۇنىڭدىن غەزەبلىنىپ ئېفتالېتلارغا بەيئەت قىلغان ۋە ئېفتالېتلارنىڭ خانى ئاخشۇنۋاردىن ئۇچ تۇمەن كىشىلىك قوشۇن يارەدەم ئېلىپ، مىلادىيىنىڭ 459 - يىلى دۆلىتىگە قايتىپ ئۆكسىسدىن خانلىق تەختىنى تارتىۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئېفتالېتلار بىلەن پېرسىيە ۋاقتىنچە ئىناق ئۆتكەن. دەل مۇشۇ چاغدا ئېفتالېتلار قوشۇن توپلاپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ پېشاۋۇرنى مەركەز قىلىپ توخرىلار دۆلىتى ۋە باشقا كۇشانخان جەمەتلىرىنى يوقاتقان. مىكگوۋرېن ئەپەندى ئېفتالېتلار توخرىلارنى يوقاتقان ۋاقىت تەخمىنەن مىلادىيىنىڭ 465 - يىلى دېسە، خاتانى لىيوتكى مىلادىيىنىڭ 470 - 480 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، دەپ قارايدۇ.

پروئۇز ئېفتالېتلارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقىغا چىدىماي، مىلادىيىنىڭ 489 - يىلى باكتىرىيىدە ئاخشۇنۋارنىڭ ئوغلى بەلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان. ئۇ نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش، يەر - زېمىن بېرىش بەدىلىگە ئەسىرلىكتىن قۇتۇلغان. كېيىن پروئۇز ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىدىن يارەدەم ئېلىپ، ئېفتالېتلار بىلەن 2 - قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، يەنە ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان ۋە 30

خېچىرلىق ئالتۇن - كۆمۈش بېرىشكە ۋەدە بەرگەن. بۇنى تۆلەپ بولغىچە ئوغلى كاۋادىخ (بەزى ماتېرىياللاردا كارادىخ دېيىلگەن) نى تۇرغاق (بارىمتاي) قىلىپ تۇرغۇزۇش شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىلگەن. پروئۇز شەرتنى ئادا قىلىش ئۈچۈن خەلقنى تېخىمۇ قاتتىق تالان - تاراج قىلغان. ئۇ مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمەي، گورگان شەھىرىنى بازا قىلىپ ئۇرۇش تەييارلىقىنى كۆچەيتىپ، يەنە ھۇجۇمغا ئۆتكەن، ئۇ ئىلگىرىلەپ موۋ رايونىغىچە بېسىپ كىرگەن. ئېفتالىتلار قوشۇنى ئۇلارنى ئالداپ ئۆزلىرىنىڭ مۇھاسىرە چەمبىرىكى دائىرىسىگە كىرگۈزگەندىن كېيىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتقان. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا پروئۇزمۇ جېنىدىن جۇدا بولغان.

پروئۇز ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ژولوگاسېس (484 - 488 - يىلىغچە تەختتە ئولتۇرغان) ئېفتالىتلارغا بېقىنىپ، ئۇلارغا ئولپان تاپشۇرغان، كېيىنچە ئۇ ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن ئولپان تاپشۇرالمىغاچقا، ئېفتالىتلار پروئۇزنىڭ ئوغلى كاۋادىخنى قويۇپ بېرىپ ئۇنى تەختكە چىقارغان. كاۋادىخ مىلادىيىنىڭ 488 - 531 - يىلىغچە يەنى 43 يىل پېرسىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 503 - 513 - يىلىغچە ئېفتالىتلار بىلەن پېرسىيە ئوتتۇرىسىدا كۆپ قېتىم ئۇرۇش بولغان بولسىمۇ، ھېچقايسىسى ھەل قىلغۇچ غەلىبە قازىنالمىغان، شۇڭا ئىككى تەرەپ مادارا قىلىشىپ، 25 يىلغىچە خېلى ئىناق ئۆتكەن. مۇشۇ مەزگىلدە ئېفتالىتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى قاراشەھەرنىڭ غەربىي - شىمالىدىن بالقاش كۆلى، چۇ دەريالىرى، تالاس دەريالىرى، سىر دەريالىرى ۋادىلىرىغىچە بولغان رايونلارغىچە كېڭەيگەن. «سۇڭ يۈننىڭ سەپەر خاتىرىسى» دە، ئېفتالىتلارنىڭ كانگىيە (سەمەرقەند)، ئۇدۇن، شۇبۇل، پارفىيە ۋە 30 دىن ئارتۇق كىچىك بەگلىكنى بېقىندۇرغانلىقى ئېيتىلغان. بۇنىڭدىن ئېفتالىتلارنىڭ تازا كۈچەيگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش-

قا بولىدۇ. كېيىن تۈركلەر قۇدرەت تېپىپ ئېفتالېتلار بىلەن قارشىلاشقان ۋە ئۇرۇشقان، مىلادىيىنىڭ 554 - يىلى تۈركلەر جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ئېفتالېتلارنىڭ كونا رە- قىبى پېرسىيىگە قىز بېرىپ قۇدىلاشقان ھەمدە ھەربىي ئىتتىپاق تۈزگەن. كېيىن ئېفتالېت دۆلىتى تورکلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. بەزى ماتېرىياللاردا ئېيتىلىشىچە، ئېفتالېت دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئېفتالېتلارنىڭ بىر تۈركۈمى ھازىر- قى ئافغانىستان ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدىغان قەدىمكى جاي — دەھبىتتىن قېچىپ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ سۇلى ئەتراپىغا كېلىپ ماكانلاشقان ۋە خەتنىچىلىكنى ۋاستە قىلىپ كۆچمەن تۈرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغان، بەزىلەر باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن. شۇلاردىن سىيىت ئۇيغۇل پەتتالى غازى (مىرات بەخشى ئاتا) يەتتە ئائىلىلىكنى باشلاپ ھېجرىيە 350 - يىللىرى (مىلادىيىنىڭ 960- يىللىرى) ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ خاز- ئىبرىق يېزىسىدىكى پاينىاپ دېگەن يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى ھەر قايسى جايلارغا تارقال- غان، ھازىر ئۇلاردىن 3000 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىكەن. لېكىن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئېفتالېت دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ پائالىيىتىگە دائىر ئەھۋال- لار تارىخنامىلەردە ناھايىتى ئاز خاتىرىلەنگەچكە، ئۇلارنىڭ كې- يىنكى تارىخى، تىلى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كېتىشى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۇستىدە دا- ۋاملىق ئەتراپلىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «لياڭ سۇلالىسى تارىخى» 54 - جىلد.

② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»

③ ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» 1 - قىسىم، خەنزۇچە 135- بەت.

④ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى سۇ بېيخەيي يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى» (خەنزۇچە) ناملىق كىتابنىڭ 72 - بېتىدە ئارخېئولوگلار سەمەرقەندنىڭ 65 كىلومېتىر غەربىي - جەنۇبىدىن، بۇخاراغا تەخمىنەن 35 كىلومېتىر كېلىدىغان پەنجىكەنتتىن شەھەر خارابە-سى ۋە تام رەسىملىرى تاپقانلىقى، بەزىلەر ئۇنى ئېفتالىت دۆلىتىنىڭ پايتەختى دەپ قارايدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. مەزكۇر كىتاب 1988 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

⑤ شا يېشيۇك: «ئېفتالىتلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى»، «غەربىي - شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى» (خەنزۇچە) 1986 - يىللىق 3 - سان، لىيۇ يىڭزىڭ تەرجىمىسى، 104 - بەت.

⑥ مۇتەللىپ سىدىق: «خانئېرىق (پاينار) تىكى قەدىمكى ئېفتالىتلار قوۋمى ۋە ئۇلار قوللىنىۋاتقان تىل توغرىسىدا»، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى پەن تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 125 -، 127 - بەتلەر.

قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن غەربىي يۇرتلۇق بىر قىسىم سەنئەتكارلار

شىنجاڭ چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈيىنىڭ 10 - يىلى (مىلادىيە سىنىڭ 1884 - يىلى) رەسمىي ئۆلكە بولغانغا قەدەر مەملىكىتىمىز تارىخىدا ئۇزاق دەۋرلەر داۋامىدا «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان. ۋەھالەنكى، «غەربىي يۇرت» نىڭ دائىرىسى تار ۋە كىڭ ئىككى خىل مەنگە ئىگە بولۇپ كەلگەن، يەنە «غەربىي يۇرت» نىڭ تار مەنىسى بۈگۈنكى شىنجاڭنى كۆرسەتسە، كەڭ مەنىسى مۇڭغۇل ياپىلاقلىرى، بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى، ئافغانىستان، ھىندىستانلارنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىنى كۆرسەتكەن. بۇ ماقالىدە تىلغا ئېلىنغان «غەربىي يۇرت» كەڭ مەنىدىكى «غەربىي يۇرت» نى كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى دەۋردە غەربىي يۇرتتا ياشىغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، باتۇرلۇقى، ئەمگەكچانلىقى، ئىجادكارلىقى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىپ، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشقان.

مەن بۇ ماقالىدە، قەدىمكى زامانىدا ياشىغان غەربىي يۇرتلۇق بىر قىسىم سەنئەتكارلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1. داخلىق رەسسام، ھەيكەلتىراش يى لىي

يى لىي چىن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا ياشىغان داخلىق رەسسام، قاشتېشى ئويمىچىلىقىدا شۆھرەت قازانغان ھەيكەلتىراش، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 246 - يىل چىن شىخۇاڭ تەختكە چىققان دەسلەپكى چاغلاردا، يى لىي غەربىي يۇرتتىكى چېەن شياۋ بەگلىكىدىن چىن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا رەسىم سىزىش، ھەيكەلتىراشلىق قىلىشقا ئەۋەتىلگەن. ئۇ چىن شىخۇاڭغا تۇرلۇك رەسىملەرنى، ھەر قايسى ئەللەرنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ بەرگەن، ئۇ سىزغان سۈمرۇغ (ئەنقا) نىڭ رەسىمىدە، سۈمرۇغنىڭ بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئۇچۇشقا تەمشىلىۋاتقان ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

يى لىي يەنە قاشتېشىدىن نۇرغۇن ھايۋانلارنىڭ ھەيكىلىنى ياسىغان. بۇ قاشتېشى ھايۋانلىرىنىڭ، ئۇچار قاناتلارنىڭ تۈكلىرى، پەيلىرى ئۆز ئەينى ئويۇپ چىقىرىلغان، بولۇپمۇ ئىككى قاشتېشى يولۋاس ئالاھىدە ماختاشقا سازاۋەر بولغان. ئويۇپ ياسالغان يىل، ئېيى يېزىلغان. ئەمما يى لىي ئۆزى سىزغان، ئويۇپ ياسىغان ھايۋانلارغا كۆز چىقارمىغان. كىشىلەر بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىسا، ئۇ: «كۆز چىقارسام ھايۋاناتلار ئۇچۇپ كېتىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. چىن شىخۇاڭ بۇ گەپكە ئىشەنمەي باشقىلارغا يى لىي ئويۇپ ياسىغان ئىككى قاشتېشى يولۋاسقا كۆز چىقىرىشنى بۇيرىغان. ئويلىمىغان يەردىن بۇ ئىككى قاشتېشى يولۋاس ئون كۈندىن كېيىن يوقاپ كەتكەن. چىن شىخۇاڭ ئاخىرى ئۇرۇپ تېپىش بۇيرۇقى چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئىز - دېرىكى بولمىغان.

روشەنكى يى لىي ئويغان سەنئەت بۇيۇملىرى ھەيكەلتىراش-

لىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن خەنزۇچە كىتابلاردا يى لىيې ئويغان قاشتېشى يولۇاسنىڭ راست يولۇاسقا ئايلىنىپ ئوردىنى مالىمان قىلغانلىقىغا دائىر ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانە، رىۋايەتلەر توقۇلغان.

يى لىيې غەربىي يۈرتلۇق سەنئەتكارلار ئىچىدە خەنزۇچە كىتابلاردا تۇنجى قېتىم ئىسمى خاتىرىلەنگەن مەشھۇر سەنئەتكار ھېسابلىنىدۇ.

2. مەشھۇر خەتتات كاسىياپاماتانگا

كاسىياپاماتانگا خەن سۇلالىسىنىڭ يۇڭچىڭ يىللىرى (مىلادىيە 58 - 71 - يىللىرى) دا غەربىي يۈرتتىكى سىندۇ (ھىندىستاننىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمى) دىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان مەشھۇر خەتتات. خەن سۇلالىسىنىڭ مىڭدى خانى (لىيۇ جۇاڭ) يۇڭچىڭ يىللىرىدا سەي يىن قاتارلىقلارنى غەربىي يۈرتتىكى ھىندىستانغا بېرىپ بۇددا نومى ئەكېلىشكە ئەۋەتكەن، سەي يىن قاتارلىقلار «42 جىلدلىق نوم» نى ئېلىپ، توخرىلار ئېلىگە كەلگەندە، كاسىياپاماتانگانى چېلقتۇرغان، ئۇلار كاسىياپاتانگانىڭ ئالتۇن يارۇقنى، تارما (بۇددا قانۇنى) نى پۈختا بىلىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ ئۇنى جۇڭگوغا تەكلىپ قىلغان. كاسىياپاماتانگا ئۇلار بىلەن بىللە نۇرغۇن رىيازەت چېكىپ يول يۈرۈپ مىلادىيە-نىڭ 67 - يىلى لوياڭغا كەلگەن. كاسىياپاماتانگا كىچىك چېغىدىلا خەنزۇ يېزىقىنى پۈختا ئۆگەنگەن بولۇپ، لوياڭدا «42 جىلدلىق نوم» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. كاسىياپاماتانگا بۇ تەرجىمە ئورگىنالنى لىشۇ ئۇسلۇبى بويىچە ناھايىتى چىرايلىق، كۆركەم يازغاچقا، كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان. شۇ چاغدا كىشىلەر كاسىياپاماتانگا تەرجىمە قىلىپ يازغان نومنى ناھايىتى

ئەتىۋارلاپ ساقلىغان. ھەتتا بەزىلەر ئۇنىڭغا «كۇجە كۆيدۇرۈپ تېۋىنغان»، «42 جىلدلىق نوم» خۇڭلۇ ئىبادەتخانىسىغا قويۇلغان. كاسياپاماتانگا قاتارلىقلار نوملارنى ئانقا ئارتىپ لوياڭغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن، خۇڭلۇ ئىبادەتخانىسىنىڭ نامى «ئاق ئات (بەيما) ئىبادەتخانىسى» گە ئۆزگەرتىلگەن. كاسياپاماتانگامۇ ئاشۇ ئاق ئات ئىبادەتخانىسىدا ۋاپات بولغان. ئۇ تەرجىمە قىلىپ يازغان «42 جىلدلىق نوم» سۈڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە ساقلانغان. كاسياپاماتانگانىڭ لىشۇ ئۇسلۇبىدىكى خەت يېزىش ئۇسلۇبى تەدرىجىي باشقىلارنى مەھلىيا قىلغان. ھەتتا ئۇلار ئۇنىڭ خەت يېزىش جەھەتتىكى ماھىرلىقىدىن ھەيران قېلىپ ئۇنى ئىلاھلاشتۇرغان. كاسياپاماتانگا رەسىم سىزىشتىمۇ خېلى داڭ چىقارغان، ئۇ ئاق ئات ئىبادەتخانىسىدا خېلى كۆپ رەسىملەرنى سىزغان.

3. داڭلىق رەسسام، كۇيشۇناس - كاك شىن

كاك شىن شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيىنىڭ 317 - 420 - يىللار) دە غەربىي يۇرتتىكى كانگا (سەمەرقەند) دىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ رەسىم سىزىشتا شۆھرەت قازانغان رەسسام. تاك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاك يەنيۇەن «بۇرۇنقى داڭلىق رەسىملەر توغرىسىدا خاتىرە» دېگەن كىتابتا، «كاك شىن جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى 23 داڭلىق رەسسامنىڭ بىرى» دەپ كۆرسەتكەن. كاك شىن رەسىم سىزىشتىن باشقا، خەتتاتلىقتىمۇ خېلى شۆھرەت قازانغان. ئۇ خەنزۇچە لىشۇ ئۇسلۇبىدا خەت يېزىشتا كامالەتكە يېتىپلا قالماي، ساۋتى ئۇسلۇبى بويىچە خەت يېزىشتىمۇ باشقىلارنى ھەيرەتتە قالدۇرغان.

ئۇ ساۋتى ئۇسلۇبى بويىچە خەت يازغۇچىلارنىڭ پىرى ۋاڭ شىجىنىڭ ماھارىتىنى پۇختا ئىگىلىگەچكە، كاك شىن ئۆزى يازغان ھۆسىن خەتلەرنى ۋاڭ شىجىنىڭ جىيەنى بىلەن بىللە ۋاڭ

شىجى يازغان ھۆسىن خەت دەپ ساقاندا ھېچكىم پەرق ئېتەلمەگەن. تاك سۈلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ھۆسىن خەت نەزەرىيىچىسى لى سىجىك «ھۆسىن خەت ئەسەرلىرىدىن خاتىرە» ناملىق كىتابىدا، كاك شىننى شەرقىي خەن سۈلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق خەتتات سەي سىگۈي بىلەن بىر قاتارغا قويغان.

4. ئاتاقلىق ئاتا - بالا رەسسام ۋېسا ئىراسانگىرا ۋە ۋېسا باجىنا

تاك سۈلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاك يەنيۈەن «بۇرۇنقىلارنىڭ داڭلىق رەسىملىرى توغرىسىدا خاتىرە» دە: «ۋېسا ئىراساتكا ئۇدۇن (خوتەن) لۇق... ئۇنىڭ ئاتىسى ئاتاقلىق راھىب، ئۇلار بۇددا رەسىملىرىنى ۋە چەت يۇرتلارنىڭ رەسىملىرىنى سىزىشقا ناھايىتى ئۇستا، ئۇلارنىڭ ماھارىتى بىر - بىرىدىن قېلىشمايدۇ» دەپ قەيت قىلىنغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ۋېسا باجىنا كىچىك چاغلىرىدا ئاتىسىغا يارەملىشىپ، رەڭ تەڭشەش، بويياق بېرىش، ئۆلچەپ سىزىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلغان، كېيىنچە ئۆز ئالدىغا رەسىم سىزىدىغان بولغان. ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ رەسىم سىزىش ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ رەسساملىقتا شۆھرەت قازانغان.

«بۇرۇنقىلارنىڭ داڭلىق رەسىملىرى توغرىسىدا خاتىرە» دە ئېيتىلىشىچە، ۋېسا باجىنا نۇرغۇن داڭلىق رەسىملەرنى سىزغان بولۇپ، ئۇلاردىن «چەت ئەلدىكى ئۇچ گۆھەر دەرەخ رەسىمى» قاتارلىق ئۇچ پارچە رەسىمى ساقلىنىپ قالغان.

ئىراسانگىرا ئاتىسى ۋېسا باجىنادىن رەسساملىقنى ئۆگىنىپ، كېيىن ئۆيلەر، ئىبادەتخانىلاردا رەسىم سىزىپ ئۆز تالانتىنى نامايان قىلغان. ئەجدادلىرىنىڭ رەسىم سىزىش ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى بېيىتىش ئاساسىدا تاك

سۇلالىسى دەۋرىنىڭ سىزما رەسىمچىلىكىدە «ئويما - قويما (كۆ-پۈنكى) رەسىم سىزىش ئۇسۇلى» نى ئىجاد قىلىپ ئىلىمىزنىڭ رەسىمچىلىك تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشقان. ۋېسا ئىرسانگىرا بە-لەن ۋېسا باجىنا ھايات‌لىقنىڭ كۆپ قىسمىنى چاڭئەن، لويا‌ڭلاردا ئۆتكۈزۈپ، ئۇمۇر بويى دېگۈدەك رەسسامچىلىق بىلەن شۇغۇللان-غان، چاڭئەندىكى شاپائەت ئىبادەتخانىسى، شىنتاڭ ئىبادەتخانە-سى، فىڭئېن ئىبادەتخانىسى، ئەنگو ئىبادەتخانىسى قاتارلىق مەشھۇر ئىبادەتخانىلاردا نۇرغۇن رەسىم سىزغان.

ۋېسا ئىراسانگىرانىڭ بەزى رەسىملىرى ھازىر چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتىدۇ. شۇنداقلا 1956 - يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭگو رەسىملىرى» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشچە، ۋېسا ئىراسان-گىرانىڭ بەزى رەسىملىرى ھېلىمۇ چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتىدۇ. جاڭ گۇاڭفۇ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئوبراز يارىتىش سەنئىتى» دېگەن كىتابتىكى «ئىراسانگىرا بىلەن ۋېسا باجىنا» دېگەن ماقالىسىدە، چەت ئەللەردە ۋە جۇڭگودا چىققان ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، ئىراسانگىرانىڭ «غۇز راھىبىنىڭ رەسمى»، «كۆسەنلىك ئۇسۇلچى قىز رەسمى»، «ئەرش مۇ-ئەككىلىنىڭ رەسمى» قاتارلىق تۆت پارچە رەسمى ئامبىرىكىنىڭ بوستۇن شەھەرلىك گۈزەل سەنئەت سارىيىدا، بېلگىيىنىڭ پاي-تەختى بىرىۇسسېلدىكى ستۇراك ئەپەندى ۋە بىلۇنىسىن ئەپەندە-لەردە ساقلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا زور تۆھپىلەرنى قوشقان ۋە چەت ئەللەردىمۇ نام - شۆھرەت قازانغان بۇ ئىككى ئاتاقلىق رەسسامنىڭ ھايات-دائىر ماتېرىياللار تولىمۇ ئاز بولغاچقا، تا ھازىرغىچە ئۇلارنىڭ قاچان، قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ئېنىقلانمىدى.

5. ئۇيغۇر رەسسام بيەنزۇ

تارىخچى لى ياك «شىنجاڭ گېزىتى» (خەنزۇچە) نىڭ «جاھانناما» بېتىگە بېسىلغان «ئۇيغۇر رەسسام بيەنزۇ ۋە ئۇنىڭ بامبۇكزارلىقتىكى قىرغاۋۇل رەسىمى» ناملىق ماقالىسىدە، بيەنزۇنىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان ئاتاقلىق رەسسام ئىكەنلىكىنى تەھقىقلەشتۇرگەن.

بيەنزۇنىڭ ئەسلى ئىسمى جيۇ، تەخەللۇسى رۇشىڭ بولۇپ، گۈەننەندە ئەمەلدار بولغان. ئۇ گۇل - گىياھ، ئۇچار - قاناتلارنىڭ رەسىمىنى سىزىشقا، ھۆسىن خەتكە ئۇستا ئىدى. بيەنزۇنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن رەسىملىرى ئانچە جىق ئەمەس. ھازىرغىچە «بامبۇكزارلىقتىكى قىرغاۋۇل» ناملىق بىر-لا ئەسىرى بار. بۇ رەسىم قەغەزگە سىزىلغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 118.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 6.9 سانتىمېتىركېلىدۇ، ئۇنىڭدا كۆل ياقىسىدىكى تاشقا قىرغاۋۇل، تاش ئەتراپىدىكى بامبۇك شاخلىرى يۈك قەلەم بىلەن قارا سىيادا ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن سىزىلغان، رەسىمنىڭ ئاستىغا «بيەنزۇ سىزغان» دېگەن خەتلەر يېزىلغان.

بۇ رەسىمدىكى قىزىل قورساقلىق ئەركەك قىرغاۋۇلنىڭ سېرىق رەڭلىك تاجسى بوينىغىچە سوزۇلغان، بوينىدىكى قوڭۇر رەڭلىك تۈكلىرى يۇپۇققىلا ئوخشايدۇ، قاناتلىرى ئاساسەن، قېنىق يېشىل رەڭدە بولۇپ، قارا سىزىقچىلىرى بار، قىرغاۋۇلنىڭ دۇمبە قىسمىنىڭ تۈكلىرى توم ھەم سېرىق رەڭدە، قۇيرۇقىنىڭ كۆپ قىسمى قارامتۇل بېغىر رەڭدە بولۇپ، سېرىق رەڭ بىلەن سىڭىشكەن جايىدا ئالا چىپار سىزىقچە شەكىللەنگەن، قۇيرۇقىنىڭ ئۇچى تەدرىجىي قېنىق بېغىر رەڭ قىلىپ، ئاستىنقى قىسمى پوكىنىدىن كېيىن بارغانسېرى توق قىزىل قىلىپ سە-

زىلغان، بۇنداق قىرغاۋۇل، ئادەتتە، يالغۇز ياكى جۈپتى بىلەن قىيا تاشلىقلاردا، ئېدىر لىقلاردا ياكى پاكار دەرەخلەر بىلەن بامبۇكزار لىقلاردا ياشايدۇ.

بۇ ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا خېلى ئەجىر سىڭدۈرۈلگەن، رەسىمنىڭ ئاساسىي قىسمىدا كۆل يانقىسىدىكى خېلى چوڭ بىر تاشنىڭ رەسمى، ئۇنىڭ ئاستىدا يەنە كىچىكرەك بىر تاشنىڭ رەسمى بار، ئۇلارنىڭ ئاستى - ئۈستى بامبۇك شاخلىرى بىلەن پۈركىنىپ تۇرىدۇ، بۇنداق كۆرۈنۈش كىشىگە مۇقىملىق ھېس-سىياتى ۋە جانلىقلىق بەخش ئېتىدۇ. بىيەنزۇنىڭ قەلىمى ئاستى-دىكى بۇ رەسىمدە كۆل يانقىسىدىكى تاشقا قونغان قىرغاۋۇل خۇددى باشقا قۇشلارغا جور بولۇپ سايراۋاتقاندەك كۆرۈنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن رەسىمدىكى تىنچ مۇھىت بىر مەھەللىك جۇشقۇنلۇق-قا ئىگە قىلىنغاندەك، جانلىق، جۇشقۇن مۇھىت يارىتىش مەق-سىتىگە يېتىلگەن.

ئۇيغۇر رەسسام بىيەنزۇنىڭ ھاياتىغا دائىر ئەھۋاللار ئۇستىدە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كەلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ رەسىمنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى رەسسامچىلىقىنى بېيىتقانلىقىدا شەك يوق.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە يەنە غەربىي يۇرتلۇق سەنئەتكارلار ئىچىدە، «مۇزىكا توغرىسىدا قىسقىچە بايان» (« 乐要 ») دېگەن كىتابنى يازغان خې تۇزېڭ، كۇسەنلىك مەشھۇر باربېت ماھىرى بەي مىڭدا بىلەن سۇلىلىق (قەشقەرلىك) فېي شېڭنۇ، ئۇدۇنلۇق بىلى چېلىش ماھىرى ۋىساچىڭ ۋە ئۇدۇنلۇق مۇزىكانت ۋىساجاڭ قاتارلىقلار؛ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇرلاردىن خەتتات ۋە رەسسام بايان بۇقاتېكىن، گۇل، قۇشلارنى سىزىشقا ماھىر بىيەنلۇ، مەنزىرە، ئادەملەرنى سىزىشقا ماھىر دىڭىيېنفۇ، 12 تال مىس تارىلىق غۇچقا چېلىش ماھىرى راھىب لۇي لۇي، كۇي ئاھاڭدا كامالەتكە يەتكەن

تاك رېنزۇ سەنئەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ئۆز تالانتىنى نامايان قىلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

مۇئەللىپتىن: غەربىي يۈرتلۇق بەزى سەنئەتكارلارنىڭ ئىسمى خەنزۇچە خاتىرىلەنگەنلىكى، مىللىي يېزىقتىكى يادىكارلىقلار كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى سېلىشتۇرۇپ ئەسلى ئىسمىنى ئاتاشقا مۇمكىن بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئىسمى خەنزۇچە ئېلىندى.

غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى بەزى چالغۇ ئەسۋابلىرى

بۇگۈنكى شىنجاڭ ۋە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى قەدىمكى زامانلا غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان بولۇپ، كۈسەن، قۇجۇ، سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا ياشىغان خەلقىمىز ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر بولۇشتەك ئەنئەنىسى بىلەن شۆھرەت قازانغان. شۇڭا غەربىي يۇرت ئەينى چاغدا ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىپ «ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا ماكانى» دەپ ئاتالغان. ئەقىل پاراسەتلىك خەلقىمىز (غەربىي يۇرتلۇقلار) ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكا جەھەتتىكى ئاجايىپ سەمەرىلىك ئىجادىيەتلىرى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقان. غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلىرىغا دائىر مەلۇماتلار خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ خەنزۇچە تارىخنامىلەردە خاتىرىلەنگەن ۋە قەدىمكى دەۋرلەردە ياسالغان مەدەنىيەت مۇزېيخانىلىرى - شىنجاڭدىكى مىڭئۆيلەرنىڭ تام رەسىملىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئالايلۇق، كۇچا قىزىل مىڭئۆيىدىكى، قۇمتۇرا مىڭئۆيىدىكى «ئەرشىتىكى نەغمە - ناۋا تەسۋىرى» تام رەسىملىرىدە چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ھەر خىل سازلارنى چېلىپ نەغمە قىلىشۋاتقان كۈسەنلىكلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتى، پىپا، بالىمان، غوڭقا، سۇنای، نەي (يالغۇزەك)، ناغرا، دۇمباق، قالۇن، چاك، راۋاب، جەللە (ئوتتۇرىسىغا تېرە كەرىلگەن مىس تەخسىلىك بىر خىل داپ) قاتارلىق 15 خىل چالغۇ ئەسۋابىنىڭ ئەرشىتە ئۆزلۈكىدىن چېلىنىۋاتقانلىقى تىپىكلەشتۈرۈلگەن. قىزىل قاغا مىڭئۆيىدىكى تام

رەسىملىرىدە بالىمان، غوڭقا قاتارلىق سازلارنى چېلىپ ئەرشتە پەرۋاز قىلىۋاتقان ھۆر - پەرىلەرنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان، بۇ ماددىي پاكىتلار شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يۇك-سەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ تۇرۇپتۇ.

شىنجاڭنىڭ بەزى چالغۇ ئەسۋابلىرى، ئالايلۇق، پىپا، نەي، بۇرغا، غوڭقا، بىلى، داپ - دۆمباق قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا ئارقا - ئارقىدىن تارقالغان. تۆۋەندە بۇ چالغۇ ئەسۋابلار ئۈستىدە توختىلىمىز.

1. پىپا (باربىت)

خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە خەلقىمىز قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كۈسەن مۇزىكىسىنى، قۇجۇ مۇزىكىسىنى، سۇللۇغ مۇزىكىسىنى، ئۇدۇن مۇزىكىسىنى؛ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېۋىرغۇل مۇزىكىسىنى ئىجاد قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ تەسىرى ئەڭ زور بولغان. تارىخىي كىتابلاردا كۈسەن مۇزىكىسىنى ئادەتتە 14 ـ 17 مۇزىكانت ئورۇنداىدىغانلىقىنى، پىپا كۈسەن مۇزىكىسىدىكى ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىشى بىلەن پىپا ئېلىمىزنىڭ مۇھىم، ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. بولۇپمۇ كۈچالىق ئاتاقلىق پىپا ماھىرى ۋە كۈيشۇناس سۇجۇپ مىلادىيەنىڭ 577 - يىلى چاڭئەن (شىئەن) گە بېرىپ كۈسەن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا تونۇشتۇرغان ۋە مۇزىكا ساھەسىدە نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ يۈكسەك دەرىجىدە ئېتىۋارلانغان.

پىپانىڭ غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابى ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بار. مەسىلەن، «سۇيىنامە. مۇزىكا تەز-

كىرىسى» دە: «پىپا (琵琶) غەربىي يۇرتتىن تارالغان، ئۇ خۇاشيا (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) نىڭ كونا چالغۇ ئەسۋابى ئەمەس» دېيىلگەن. كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ليۇشى «ناملارنى چۈشەندۈرۈش» (« 释名 ») نامىلق كىتابىدا: «پىپا ئەسلىدە غۇز (ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى مىللەت - قوۋملارنى كۆرسىتىدۇ) لاردىن تارقالغان، ئات ئۈستىدە چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابى» دەپ كۆرسەتكەن. پىپا خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تارقىلىشقا باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئومۇملاشقان، ھەتتا شەرقتە ياپونىيىگە تارقىلىپ ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. تەتقىقاتچىلار كۆسەن مىڭئۆيلىرىدىكى تام رەسىملىرىدىكى پىپالارنىڭ پەرقىنى تېپىپ چىقىپ ئۇلارنى مۇنداق تۆت خىلغا ئايرىغان:

1. تۈز دەستىلىك، بەش تارلىق پىپا 直颈五弦琵琶 ·
2. تۈز دەستىلىك، تۆت تارلىق پىپا 直颈四弦琵琶 ·
3. ئەگرى دەستىلىك، تۆت تارلىق پىپا 曲颈四弦琵琶 ·
4. ئەگرى دەستىلىك بەش تارلىق پىپا 曲颈四弦琵琶 ·

بۇ خىل ئايرىشتا، ئاساسلىقى پىپانىڭ تارىسى ۋە دەستىسىنىڭ پەرقىلا كۆزدە تۇتۇلغان. پىپالارنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى، ئىشلەتكەن ماتېرىيال قاتارلىقلارنى نەزەرگە ئالغاندا، تېخىمۇ كۆپ خىلغا بۆلۈش مۇمكىن.

بەش تارلىق پىپا كۆسەننىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىچىدە ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن. كۆچا قىزىل مىڭئۆيىدىكى ۋە دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدىكى تام رەسىملىرىدە بەش تارلىق پىپاغا دائىر كۆرۈنۈشلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مىلادى V - VI ئەسىرلەردە بەش تارلىق پىپا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارالغان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، كىشىلەر ئۇنى ئانچە چالمايدىغان بولۇپ قالغان. «ئومۇمىي قائىدە- يوسۇنلار» (« 通典 » ،

تاڭ سۇلالىسى دەۋردە يېزىلغان 200 جىلدلىق داڭلىق ئەسەر-لەر) دە: «بەش تارىلىق پىپا كىچىكرەك چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ، ئۇ شىمالىي ئەل (北国) دىن تارالغان» دەپ قەيت قىلىنغان. باشقا تارىخى ماتېرىياللاردا «شىمالىي ئەل» نىڭ كونكرېت جۇغ-راپىيىلىك جايلاشقان ئورنى خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، خەنزۇچە تارىخنامىلەردە بايان قىلىنغان لۇي گۇاڭ مىلادىيىنىڭ 382 - يىلى كۇسەنگە يۈرۈش قىلىپ قايتىشىدا مەشھۇر بۇددا ئالىمى كۇمراجىۋا (344 ـ 413) نى ۋە كۇچا مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار، غەربىي يۇرتلۇق مەشھۇر مۇزىكانتلاردىن ساۋزېكنۇ، ساۋمىيادا، باھارى ماندا (بەي مىڭدا)، سۇجۇپ، فېي شېنفۇ قاتارلىقلارنىڭ بەش تارلىق پىپانى ئېلىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بارغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلار «شىمالىي ئەل» ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان غەربىي يۇرتنى كۆرسىتىدۇ دەپ خۇلاسە چىقىرىشىمىز-غا كۇچلۇك ئاساستۇر. «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مۇھىم خاتىر-لەر» (« 唐会要 ») دېگەن كىتابنىڭ 33 - جىلدىدا، قەشقەرلىك پىپا ماھىرى فېي شېنفۇ پىپانى دەسلەپتە زەخمەك بىلەن، كېيىن پەي ياكى قولدا چالغانلىقى زىكىر قىلىنغان. پىپانى قولدا چېلىش قەدىمكى مۇزىكا تەرەققىياتىدىكى ئىجادىيەت بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن پىپا يېڭى ھاياتىي كۇچكە ئىگە بولغان.

جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى، سۇي، تاڭ سۇلالە-لىرى دەۋرىدىن كېيىن، غەربىي يۇرتتا پىپاغا ئادەتتە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يىپەك تار ئىشلىتىلگەن. لېكىن بەزىلەر پىپاغا كىرىچ تار، تۇرنا سىمىرىدىن ئىشلەنگەن تار، كالۇۋتۇن تار (زەرىپ تار) نى ئىشلەتكەن. ئالايلۇق، تاڭ سۇلالىسى دەۋردە ئوتتۇرا دۇەن ئەنجىبىنىڭ «مۇزىكا مەھكىمىسى خاتىرىلىرى» دە: «كەي-يۇەن يىللىرىدا خېي خۇەيجې ئىسىملىك بىر مۇزىكانت بولۇپ،

ئۇنىڭ چالغۇ ئەسۋابىنىڭ قورسىقى تاشتىن ياسالغاندى، ئۇ تۇرنا سىڭرىنى تار قىلغان، چالغۇ ئەسۋابىنى تۆمۇر زەخمەك بىلەن چالاتتى» دېيىلگەن. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋۇ سېڭ يازغان «نىڭگەيجى خاتىرىسى» دە: «فېڭ داۋنىڭ ئوغلى پىپا چالالايتتى، شىزۇڭ خان ئۇنىڭغا پىپا چالدۇرۇپ، ناھايىتى ياقتۇرۇپ ئاڭلايتتى. ئۇ، پىپاغا قەدىمكىلەرنىڭ ئۇسۇلى بويىچە كىرىچ تارنىلا ئىشلىتەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

غەربىي يۇرتلۇقلار دەسلەپتە پىپاغا تېرە، ھايۋاناتلارنىڭ سىڭىر ياكى ئۆچەيلىرىدىن ئىشلەنگەن تارلارنى ئىشلەتكەن. لېكىن بۇ خىل تارنىڭ تەكشى قىلىپ ئىشلەش تەس بولۇش، ھاۋا تۇتۇلغاندا، يامغۇر ياغقاندا ئوڭاي نەم تارتىپ قېلىپ ئاۋاز سۈپىتىگە تەسىر يېتىپ قېلىشتەك يېتەرسىزلىكلىرى بار ئىدى. يېپەك تارنىڭ كەشپ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ تارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىغا، جۈملىدىن پىپاغا كىرىچ ۋە سىڭىر تارلارنى ئىشلەتىش پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پىپا چېلىش ناھايىتى ئومۇملاشقان ۋە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن. ئوردا - قەسىرلەردە، قاۋاقخانا - چايخانىلاردا، ھەممىلا جايدا پىپا ئاۋازى ياڭراپ تۇرغان. جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەبىقىدىكىلەر ئارىسىدا ۋەكىللىك خاراكتېر گە ئىگە بىر تۈركۈم پىپا ماھىرلىرى يېتىشىپ چىققان. ئالايلۇق، سۈجۈپ، باھارى ماندا، فېي شېنفۇ، كاڭ كۇنلۇن، ساۋ فامىلىلىك ئۇچ ئەۋلاد پىپا ماھىرلىرى: ساۋ باۋ، ئۇنىڭ ئوغلى ساۋ شىيەنسەي سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ شۆھرەت قازانغان مۇزىكانتلاردۇر. بۇ ئاز سانلىق مىللەت مۇزىكانتلىرى ئېلىمىزنىڭ مۇزىكا تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

2. نەي

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، نەي شىمالىي دىلارنىڭ (دە-ھار) نىڭ بىر قوۋمى - چياڭ (چان) چارۋىچىلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتى جەريانىدا ئىجاد قىلغان چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تارالغان. قەدىمكى دەۋردە كىشىلەر نەينى چياڭ قوۋمى ئىجاد قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۇنى «چياڭ نەيى» (羌笛) دەپ ئاتىغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، چياڭلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقلىرى ۋە كۆكئارت ئېگىزلىكى قاتارلىق جايلاردا ماكانلاشقانلىقى قەيت قىلىنغان. رۇچياڭ (若羌) دېگەن نام ھازىرمۇ چاقلىق ناھىيىسىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ما رۇڭ «ئۇزۇن نەي توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە: «بۈگۈنكى قوش نەي چياڭ قوۋمىدىن تارالغان» دەپ يازغان. چياڭ قوۋملىرى ياشىغان جايلاردا بامبۇك بولمىغاچقا، ئۇلار قوي، قوش سۆڭەكلىرىدىن نەي ياساپ چالغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا مارالبېشىدىكى توققۇز سارايدىن تېپىلغان سۆڭەكتىن ياسالغان ئۇچ تۆشۈكلۈك نەي بار. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە نەي ياساش تېخنىكىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، تۆشۈكىگە لېپىر (پەردە) يېپىش-تۇرۇلغان نەي بارلىققا كەلدى ۋە ئۇ شەرقە - چاۋشىيەن، ياپون-يىلەرگە تارالدى.

خەنۇدى زامانىسىدا ياشىغان ئاتاقلىق مۇزىكانت لى يەننيەن جاڭ چيەن غەربىي يۇرتتىن ئېلىپ كەلگەن مۇزىكىلارغا ئاساسەن 28 كۈي ئىجاد قىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بۇ كۈيلەردىن نەي بىلەن ئورۇندىلىدىغان «گۈەنشەن تېغىدىكى ئاي»، «مېيخۇا گۈلى تۆكۈلگەندە» دېگەن ئىككى كۈي ساقلا-

نىپ قالغان. پەننىڭ خانى لى موزېڭ كۆسەنلىك نەيچىنى ئۇستاز تۇتۇپ كامالەتكە يەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ خانى ئۇ-نىڭغا «نەيچىلەرنىڭ پىرى» دەپ نام بەرگەن.

نەي قەدىمكى زامانىدا ھەم قامچا ھەم چالغۇ ئەسۋابى ئورنىدا ئىشلىتىلگەچكە، كىشىلەر ئۇنى نەي قامچا (吹鞭) دەپمۇ ئاتىغان. لى شېەن ما رۇڭنىڭ «ئۇزۇن نەي توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدىكى بىر سۆزنى «نەينى قامچا دەستىسى قىلغانلىقتىن ئېلىپ يۈرمەك ئاسان بولدى» دەپ ئىزاھلىغان.

قوي، قوش سۆڭەكلىرىنىڭ ئورنىغا بامبۇكتىن نەي ياساش ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىن، بامبۇكنىڭ ئۇزۇن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، تۆشۈكى كۆپ ۋە لېپىر يېپىشتۇرۇلغان نەيلەر ياسالدى، نەينىڭ ئاۋاز سۈپىتى تېخمۇ ياخشىلاندى. ھەر قانداق شەيئىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئوخشاش نەيمۇ ئاددىي-لىقتىن مۇرەككەپلىككە تەرەققي قىلدى. چىڭلارنىڭ نېيى دەسلەپتە ئوچ تۆشۈكلۈك، كېيىن بەش تۆشۈكلۈك بولغان. كۈچا مىڭئۆيلىرىدىكى تام رەسىملىرىدە يەتتە تۆشۈكلۈك نەينىڭ بولۇشى غەربىي يۈرتلۇقلارنىڭ نەي تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ خانى قاش-تېشى نەي بىلەن چېلىنغان كۈينى ناھايىتى ياقتۇرۇپ ئاڭلىغان.

3. غوڭقا

غوڭقا خەنزۇچە كىتابلاردا دەسلەپتە «كەنخۇ» (坎候)، كېيىنچە «كۇڭخۇ» (箜候) دەپ يېزىلغان. «سۇي سۇلالىسى تارىخى. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە: «بۇگۇنكى ئەگرى دەستىلىك پىپا، تىك غوڭقا غەربىي يۈرتتىن تارالغان، ئۇلار خۇاشيا (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) نىڭ كونا چالغۇ ئەسۋابى ئەمەس» دېيىلگەن. «ئومۇمىي قائىدە - يوسۇنلار» دا: «تىك غوڭقا غۇز (غەربىي

يۇرتلۇقلارنى دېمەكچى) لارنىڭ چالغۇ ئەسۋابى، ئۇ پىيادىن كېچىك، 23 تارىسى بار، دەستىسى ئەگرى، تىك، ئۇزۇن، چەكىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ مەلۇماتلار تىڭ غوڭقا غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تىڭ غوڭقا يېپەك يولىدىكى سودىگەرلەرنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدا قاتناپ سودا قىلىشى ئارقىلىق ئىچكىرىگە تارقالغان. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە تىڭ غوڭقا كۇسەن مۇزىكىسى، سۇلى (سۇللۇغ) مۇزىكىسى، قۇجۇ مۇزىكىسى ۋە گاۋلى (چاۋشەن) مۇزىكىسىنى ئورۇنداشتا چېلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غوڭقا ياپونىيەگە تارقالغان. ھازىر ياپونىيەدىكى بىر مۇزىيىدا تاڭ دەۋرىدىكى ئىككى غوڭقا ساقلانماقتا.

غوڭقا سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە چېلىنغان، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاز چېلىنىدىغان بولۇپ قالغان. يېقىنقى 300 يىلدا غوڭقا ئىستېمالىدىن قېلىپ ئىزناسى يوقاپ كەتكەن. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ مۇزىكا تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ئىلمىي خادىملار تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن قەدىمكى مىللىي چالغۇ ئەسۋابى - غوڭقىنى قايتا ياساپ چىققان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يېڭى ياسالغان غوڭقىنىڭ ئىككى قۇر تارىسى، ھەر بىر قۇردا 44 تار بار ئىكەن.

4. بىلى

بىلى (بالىمان، 篳篥) كۇسەن (بۇگۇنكى كۇچا ۋە ئۇنىڭغا يېقىن رايونلار) دىكى ئەمگەكچى خەلق ئىجاد قىلغان بىر خىل نوكەشلىك چالغۇ ئەسۋابى. بىلى دېگەن نام قەدىمكى كۇسەن تىلىدىن خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئۆزلىشىپ قالغان.

بىلى - ئېلىمىزدە 2000 يىلدىن بۇيان تارقىلىپ كەلگەن بو-
لۇپ، ھەر مىللەت خەلقى ياقتۇرىدىغان چالغۇ ئەسۋابىدۇر. ھازىر
ئىچكى ئۆلكىلەردە ھېلىمۇ ئىشلىتىلىۋاتقان گۈەنزى دېگەن چالغۇ
ئەسۋابى سەككىز تۆشۈكلۈك ۋە توققۇز تۆشۈكلۈك ئىككى خىل
بولۇپ، ئۇلار قەدىمكى كۈسەن چالغۇ ئەسۋابى - بىلىنىك مۇكەم-
مەللەشتۈرۈلۈشىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دۇەن ئەنجيې «مۇزىكا مەك-
كىمىسى خاتىرىلىرى» دە: «بىلى - كۈسەننىڭ چالغۇ ئەسۋابى.
ئۇ، چورى تۇرىگە كىرىدۇ» دەپ يازغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە
ئۆتكەن دۇيۇ «ئومۇمىي قائىدە - يوسۇنلار» دا: «بىلى ئەسلى
كۈسەننىڭ چالغۇ ئەسۋابى، ئۇ بامبۇكنى نەيچە، قۇمۇشنى باش
قىلىپ ياسىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە
ئۆتكەن شائىر لى چى «ئەن ۋەنشيەننىڭ بىلى كۈيىنى ئاڭلىغان-
دىن كېيىن» ناملىق شېئىرىدا: «جەنۇبىي تاغدىن بامبۇك كې-
سىپ ياسىدى بىلى، بۇ چالغۇ ئەسلىدە كۈسەننىڭ ئىدى. تارالدى
بىلى كۈيلىرى خەن دىيارىغا، چېلىپ بېرەتتى ئۇنى لياڭجۇلۇق
غۇزلار» دەپ يازغان. خەنزۇچىسى:

南山截竹为筚篥，
此乐本自龟兹出
流传汉地曲传奇
凉州胡人为我吹。

يۇقىرىقى مەلۇماتلار بىلىنىڭ كۈسەنلىكلەر ئىجاد قىلغان
چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بىلى دەسلەپتە قوي سۆڭىكى، قوي مۈڭگۈزى، كالا مۈڭگۈ-
زى، قۇش سۆڭەكلىرىدىن ياسالغان، كېيىنچە بامبۇكتا، قۇ-
مۇشتا، ياغاچتا، پىل چىشىدا، تۆمۈردە، كۈمۈشتە ياسالغان.

بىلى خەن سۇئالىسى، ۋېي سۇئالىسى دەۋرلىرىدە كۆسەندىن ئۇد-
تۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا تارالغان، تاڭ سۇئالىسى دەۋرىدە ئوردد-
دىكى ئون چالغۇ ئەسۋابىنىڭ مۇھىم بىر تۈرىگە ئايلانغان. سۇي،
تاڭ سۇئالىلىرى دەۋرلىرىدىكى ئوردا بەزمىلىرىدە ئورۇندىلىدد-
غان كۆسەن مۇزىكىسى، ھىندىستان مۇزىكىسى، سۇلې مۇزىكد-
سى، بۇخارا مۇزىكىسى، قۇجۇ مۇزىكىسى قاتارلىقلارنى ئورۇن-
داشتا بىلى چېلىنغان. شۇ سەۋەبتىن ئەن ۋەنشېيەن، ۋىساچىڭ،
دۇڭ تىڭلەن، لى كۇينىيەن، جېڭ نا، جاڭ يېخۇ، ۋاڭ مانۇ
قاتارلىق ئاتاقلىق بىلى چېلىش ماھىرلىرى يېتىشىپ چىققان.
بىلى بىلەن ئورۇندىلىدىغان، كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر
بولغان مۇزىكا - كۇيلەر ئىجاد قىلىنغان. شائىر لى چې شېئىر
يېزىپ غەربىي يۇرتلۇق مۇزىكانت ئەن ۋەنشېيەن بىلەن ئوتتۇرا
تۇزلەڭلىك رايونىنىڭ مۇزىكانتى دۇڭ تىڭلەننىڭ بىلى چېلىش
ماھارىتىنى مەدھىيىلىگەن.

بولۇپمۇ ئودۇنلۇق ۋىساچىڭ بىلى چېلىشتا ئالاھىدە داڭ
چىقارغان. «مۇزىكا مەھكىمىسى خاتىرىلىرى» دە: «تاڭ سۇلا-
لىسىنىڭ دېزۇڭ خانى زامانىسىدا ۋىساچىڭ ئوردىدا سانغۇنلۇققا
كۆتۈرۈلگەنلىكى، دالى يىللىرىدا يونجۇ ئايمىقىدا ۋاڭ مانۇ ئە-
سىملىك بىرسىنىڭ بىلى چېلىشتىكى ماھىرلىقى بىلەن خېبېيدا
داڭ چىقارغانلىقى، باشقىلار ۋاڭ مانۇغا ۋىساچىڭ بىلەن بىلى
چېلىشتا مۇسابىقىلىشىپ بېقىشنى ئېيتقاندا، ۋاڭ مانۇ: «مېنىڭ
ئۇنىڭ بىلەن بەسلەشكۈدەك ئىقتىدارىم يوق،» دەپ رەت قىلغاند-
لىقى، كېيىن ئۇلار قەدىناسلاردىن بولۇپ قالغانلىقى ئېيتىلغان.
ئەينى چاغدا بىلى چېلىش جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى تەبىقە كىشە-
لىرى ئىچىدە خېلى ئومۇملاشقان. ھەتتا تاڭ سۇئالىسىنىڭ ۋېنە-
زۇڭ خانىمۇ بىلى چېلىش ماھىرى بولۇپ قالغان.

بىلى كېيىنچە ئېلىمىزدىن چاۋشىيەن ۋە ياپونىيىگە تارالغان.
بۇنىڭدىن غەربىي يۇرتنىڭ مۇزىكىسى شەرق دۇنياسىنىڭ مەدە-

نىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالىشقا بولىدۇ.

5. سوقما چالغۇ ئەسۋابلار

غەربىي يۇرتلىرىمىزدا چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىچىدە جىيىلار ناملىق داڭ-دۇمبىقى (羯鼓) مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. «جىيىلار ناملىق داڭ-دۇمبىقى ھەققىدە خاتىرە» (« 羯录鼓 ») دېگەن كىتابتا: «جىيىگۇ جىيىلار دىن تارالغان. ئۇ، جىيىلار ناملىق نامى بىلەن جىيىلار-نىڭ داڭ-دۇمبىقى دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. «ئومۇمىي قائىدە-يوسۇنلار» دا بولسا: «جىيىگۇ سوغىنا ئوخشايدىغان، ئىككى تەرىپىگە ئۇرۇپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. ئۇ جىيىلار-دىن تارالغان، تاياق بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدۇ» دەپ خاتىرىلەن-گەن. كېيىنكى مەلۇماتتا دۇمباق كۆزدە تۇتۇلغانلىقى ئېنىق.

غەربىي رايوندا ياشىغان جىيىلار يەنى توخرىلار (يۇرچىلەر، 胡人) ئەسلىدە ئىلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىما-لىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن ياشاپ كەلگەن قەۋم بولۇپ، ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇل قىلىشى ۋە زۇلۇمىغا چىدىماي، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 174 - يىلى غەربكە كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلاردىن چوڭ توخرىلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتكەن. كېيىن ئۇلار جەنۇبىي ئاسىياغا بارغان. كىچىك توخرىلار بولسا تارىم ئويمانلى-قى بويلىرىدا ماكانلىشىپ تىرىكچىلىك قىلغان. كۈسەن رايوند-ىدىمۇ بىر مۇنچە توخرىلار ياشىغان. كۈسەن (qiuzhi) دېگەن خەتنىڭ ئوقۇلۇشى ياۋچى (youzhi، 胡) دېگەننىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. جىيىگۇ توخرىلارنىڭ مۇزىكىسى بولۇپ، ئۇلار-نىڭ غەربكە كۆچۈشى بىلەن كۈسەن مۇزىكىسىغا ئايلانغان ھەمدە كۈسەن مۇزىكىسىنى ئورۇنداشتىكى ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ قالغان.

جىيىگۇ جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە غەربىي يۇرت-

تىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونغا تارقىلىشقا باشلاپ، سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە خېلى ئومۇملاشقان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۇسەن مۇزىكىسى، قۇجۇ مۇزىكىسى، سۇلې مۇزىكىسى ۋە ھىند-دىستان مۇزىكىسىنى ئورۇنداشتا جېيىلارنىڭ داپ - دۇمبىقى چېلىنغان. بۇ خىل چالغۇ ئەسۋابى تاغ ئۇجمىسىنىڭ ياغىچىدا ياسالغان بولۇپ، شەكلى سۇغىغا ئوخشاش بولىدۇ، بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە، بۇ خىل دۇمباقنى ئىككى قولى بىلەن ئىككى تاياقتا ئۇرۇپ چالىدىغانلىقى ئېيتىلغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «مىڭشى خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابتا بۇ خىل دۇمباقنىڭ سول تەرىپى تاياق بىلەن، ئوڭ تەرىپى قول بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغانلىقى ئېيتىلغان. «يازما يادىكارلىقلار ئۇستىدە ئومۇمىي مۇھاكىمە» (« 续文献通考 ») دېگەن كىتابتا جېڭگۇنى: «تۇمۇردىن ياسالغان گەردىشنىڭ بىر يۈزىگە تېرە قاپلىنىدۇ، ئۇنى 15 كىشى چالىدۇ، ئۇلار ئارىسىدا ئايالالارمۇ بار. ئاۋازى ناھايىتى جارانلىق چىقىدۇ» دەپ تونۇشتۇرغان. بۇ مەلۇماتتا داپ تونۇشتۇرۇلغانلىقى ئېنىق. بۇ يەردە خەنزۇچىدىكى گۇ (鼓) خېتىنىڭ ھەم داپ ھەم دۇمباقتىن ئىبارەت ئىككى چالغۇ ئەسۋابىنىڭ ئورتاق ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى، ئالدىغا باشقا ئېنىقلىغۇچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئۇلار بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرۇلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەت.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئوردىدا، خەلق ئارىسىدا، پادىشاھلاردىن پۇقرالارغىچە غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرىنى ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان كەيپىيات شەكىللەنگەن. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ خانى غەربىي يۇرت مۇزىكىسىنى ئاڭلاشقا، داپ - دۇمباق چېلىشقا مەستانە بولۇپ كەتكەن. ئۇ، جېيىلارنىڭ داپ - دۇمبىقىنى سەككىز ئاھاڭنىڭ يولباشچىسى، مۇزىكىلارنى ئورۇنداشتا ئۇ بولمىسا بولمايدۇ» دېگەن («تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»). ئۇ، داپ - دۇمباق چېلىشنى ئۆگىنىپلا قالماي،

يەنە داپ - دۇمباق بىلەن ئورۇندىلىدىغان «باھار نۇرى ياخشى» قاتارلىق مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان.

غەربىي يۇرتنىڭ داپ - دۇمباقلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن چەت ئەللەرگىمۇ تارالغان. ئۇ، خەنزۇلارنىڭ، شۇنداقلا باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭمۇ مۇزىكا سەنئىتىنى بېيىتقان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. جاۋ شىچېن: «قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلاردىن غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا نەزەر»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئايلىق خەنزۇچە ژۇرنال) 1987 - يىلى 11 - سان (ئومۇمىي 241 - سان).

2. گۇباۋ: «مەملىكىتىمىزنىڭ شىمال تەرەپلىرىدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلار ۋە شىنجاڭدىكى بىر قانچە خىل چالغۇ ئەسۋابلىرى»، «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» 1979 - يىل تۇنجى سان.

3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭنىڭ تاغ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى».

4. جۇ يىڭرۇڭ: «كۇسەن تام رەسىملىرىدىن تەرمىلەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (پەسىللىك ژۇرنال) 1986 - يىل 2 - سان.

5. مۇھەممەت مۇسا: «بۇددىزم دەۋرىدىكى كۇسەن پىپاسى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 2 - سان.

6. ۋۇ پىڭفەن، جۇ يىڭرۇڭ: «كۇسەن تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشرى.

چياڭلار ۋە چياڭ نېيى

قەدىمكى زامانلاردا غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق تەجدادلىرى دېگىنىڭلار ۋە تېلى قوۋمى. لىرىدىن باشقا، چياڭ قوۋمىمۇ بار ئىدى. چياڭلار ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشقا خېلى مۇھىم تۆھپە قوشقان.

تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە، چياڭلار ئېلىمىزنىڭ شاڭ سۇلالىسى دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى XVI ئەسىردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1066 - يىلغىچە) دە ھازىرقى سەنشى، نىڭشيا ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغان.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 221 - يىلدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا قۇرۇلغان چىن سۇلالىسى تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان، بۇ سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى غەربىي شىمالدا ياشاۋاتقان چياڭلارغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىكى بىر قىسىم چياڭلار نەچچە مىڭ چاقىرىم يولنى بېسىپ، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تارىم بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن، بىر قىسمى چىلەڭشەن تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيې، جيۇچۈەن ۋە دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىغا كېلىپ ماكانلاشقان. بۇ چياڭلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بەگلىكلەرنىڭ يېغىلىقىدىن پايدىلىنىپ، چىڭخەيدىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە بولغان جايلاردا تەسىر دائىرىسىنى تېزلىكتە كېڭەيتكەن.

چىن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە ھونلار

تازا كۆچەيگەن. غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇن قوۋملار، جۇملىدىن چياڭلار ھونلارغا بەيئەت قىلغان. كېيىن خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرنىڭ قوللىشى بىلەن ھونلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى يىراق غەرب تامانغا تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، چياڭلار خەن سۇلالىسى ۋە باشقا خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغان.

چياڭلار شۇ زاماندا جيۇچۈەننىڭ جەنۇبىدىكى چىلەنشەن تېغى بويلىرىدىن كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى جايلارغىچە بولغان كەڭ زېمىنغا جايلاشقان. تارىخنامىلەرگە ئاساسلانغاندا، لوپنور، چالىقلىقتا چياڭلارنىڭ خېلى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى، ئەينى چاغدا كۆسەن بەگلىكى دائىرىسىدىمۇ خېلى كۆپ چياڭلارنىڭ ياشىغانلىقى مەلۇم. مىلادىيەنىڭ III ئەسىرگە مەنسۇپ قارۇشتى يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ تۇبۇتچە يادىكارلىقلاردا چياڭلارنىڭ كوئىنلۇن تېغى ئەتراپلىرىدا ماكانلاشقانلىقى بايان قىلىنغان. 1959 - يىلى شايار ناھىيىسى (ئەينى چاغدا كۆسەن بەگلىكى دائىرىسىدە ئىدى) دىكى ئۇچقات خارابىسىدىن تېپىلغان «چياڭ سەردارىنىڭ مۆھۈرى» مۇ چاڭلارنىڭ كۆسەن بەگلىكى دائىرىسىدە ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

چياڭلار چارۋىچىلىقنى ئاساس، تېرىقچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان، سۇ - ئوتلاق قوغلىشىپ كۆچۈپ تۇرغان. ئۇلار ياشىغان كوئىنلۇن تېغى، پامىر بويلىرى چارۋىچىلىققا باپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چياڭلار چارۋىچىلىققا ماھىر خەلق بولغاچقا، ئۇلار كۆچۈپ بارغانكى جايىنى مال - چارۋا كانىغا ئايلاندۇرغان. «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، چياڭلار قۇرغان چاقىلىق بەگلىكلىرىنىڭ ئوقيا، نەيزە، پىچاق، خەنجەر، ساۋۇت قاتارلىق قورال - ياراقلارنى ياسىيالايدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. ئارخېئولوگلار كوئىنلۇن تېغى ۋە پامىر بويلىرىدىن تاپقان تۆمۈر، مىس

تاۋلىغان مەدەنچىلىك خارابىلىرى يۇقىرىقى مەلۇماتنى ماددىي ئىسپات بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىچە، نەيتى چياڭلار ئۇزاق مۇددەتلىك كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتى داۋامىدا ئىجاد قىلغان بولۇپ، نەي غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تارالغان. قەدىمكى دەۋردە كىشىلەر نەينى چياڭ قوۋمىدىكىلەر ئىجاد قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى «چياڭ نەيى» (羌笛) دەپ ئاتىغان.

كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ما رۇڭ «ئۇزۇن نەي توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە: «بۈگۈنكى قوش نەي چياڭ قوۋمىدىن تارالغان» دەپ يازغان. ئاتاقلىق شائىر لى بەي «ئۆسىتەڭ بويىدا كېچە ئاڭلانغان نەي ئاۋازى» ناملىق ئەسىرىدە: «چياڭ نەيى ئويغىتار مېيخۇا گۈلىنى، سۈپسۈزۈك تىندۇرار ئۆستەڭ سۈيىنى» دەپ يازغان. چياڭ قوۋملىرى ماكانلاشقان جايلاردا بامبۇك بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا، ئۇلار يا-غاچ، مېتال ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن نەي ياساپ چالغان. ئاپتو-نوم رايونلۇق مۇزېيىدا مارالبېشىدىكى توققۇز ساراي خارابىسىدىن تېپىلغان ئۇچ تۆشۈكلۈك سۆڭەك نەي بار. تەتقىقات خادىملىرى بۇ نەينى جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادى 420 - 580 - يىللار) غا مەنسۇپ چالغۇ ئەسۋاب، دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە نەي ياساش تېخنىكىسى ئىنىلاھ قىلىنىپ، تۆشۈكىگە لېپىر (پەردە) يېپىشتۇرۇلغان نەي بارلىققا كەلگەن ۋە شەرققە - چاۋشيەن، ياپونىيىلەرگە تارالغان.

بامبۇك قوي، قۇش سۆڭەكلىرىنىڭ ئورنىغا نەي ياساش ماتېرىيالى قىلىنغاندىن كېيىن، بامبۇكنىڭ ئۇزۇن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، تۆشۈكى كۆپ نەيلەر ياسالغان. نەينىڭ ئاۋازى تېخىمۇ ياخشىلانغان، چياڭلارنىڭ نەيى دەسلەپتە

ئۇچ تۆشۈكلۈك، كېيىن بەش تۆشۈكلۈك بولغان. كۈچا مىكئۆيـ
لىرىدىكى تام رەسىملىرىدە يەتتە تۆشۈكلۈك نەينەك بولۇشى
غەربىي يۈرتلۇقلارنىڭ نەي تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقانلىقىنى
ئىسپاتلايدۇ. تاك سۈلالىسى دەۋرىدە يەنە تۆمۈر نەي مىس نەي
ۋە قاشتېشى نەي ياسالغان. تاك سۈلالىسىنىڭ شۇەنزۇك خانى
قاشتېشى نەي بىلەن چېلىنغان كۈينى ناھايىتى ياقتۇرۇپ ئاڭلـ
غان.

سۈي، تاك سۈلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىن غەربىي يۈرتتىكى
چياڭلار تۈبۈت (زاڭزۇلارنىڭ ئەجدادى) قاتارلىق ھەر مىللەت
خەلقىگە تەدرىجىي قوشۇلۇپ، ئۆز ئالدىغا قەبىلە بولۇشتىن قالـ
غان.

غەربىي يۇرتتىكى 54 بەگلىك

قەدىمكى كىشىلەر «غەربىي يۇرت» دېگەن نامنى كەڭ ۋە تار مەنىلەردە قوللانغان. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇ، شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقى ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىنى بىلدۈرەتتى؛ تار مەنىدىن ئېيتقاندا، يۇمىنگۈەن (قاشقۇۋۇق) نىڭ غەربى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى، كۆكئارتنىڭ شەرقىنى بىلدۈرەتتى.

ئاتاقلىق تارىخچى بەن گۇ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرەسى» نىڭ بېشىدىلا: «غەربىي يۇرت بىز بىلەن شياۋ ۋۇدى خان دەۋرىدىن باشلاپ ئالاقە قىلغان، غەربىي يۇرت ئەسلى 36 بەگلىك ئىدى. كېيىن 50 نەچچە بەگلىككە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلار ھون ئېلىنىڭ غەربىگە، ئۇيسۇن ئېلىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان» دەپ يازغان.

تەتقىقاتچىلار ئۇزاق مۇددەت ئىزدىنىش ئارقىلىق غەربىي يۇرتتىكى 54 بەگلىكنىڭ ئەھۋالىنى، يەنى بۇ بەگلىكلەرنىڭ بەگلىك نامى، ئاستانىسى (مەركىزى)، جايلاشقان ئورنى، تۇتۇن (ئائىلە) سانى، نوپۇسى، ئەسكىرى ۋە ئىگىلىكىگە دائىر ئەھۋاللارنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىقتى. تۆۋەندە بۇ 54 بەگلىكنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. نوپچان (若羌) بەگلىكى. ئاستانىسى نوپچان، ئورنى ھازىرقى چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ، 450 تۇتۇنى، 1750 نوپۇسى، 500 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

2. كىروران (楼兰) بەگلىكى. ئاستانىسى ىمرەن قەلئە-

سى، ئورنى هازىرقى چاقسلىق ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا، 1570 تۇتۇنى، 14 مىلك 100 نوپۇسى، 2912 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇل-لانغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى بۇ بەگلىكنىڭ نامى پىشامشانغا ئۆزگەرتىلگەن.

3. چالمادان (چورچان 且末) بەگلىكى. ئاستانىسى چال-مادان قەلئەسى. ئورنى هازىرقى چەرچەننىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ، 230 تۇتۇنى، 1610 نوپۇسى، 320 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىك-نى پىشامشان بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

4. ئەندىرە (小宛) بەگلىكى. ئاستانىسى يۇيلىن قەلئە-سى، ئورنى چەرچەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا، 150 تۇتۇ-نى، 1050 نوپۇسى، 200 ئەسكىرى بار. ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى پىشامشان بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇ-ۋالغان.

5. نىيە (精绝) بەگلىكى. ئاستانىسى نىيە قەلئەسى، ئورنى هازىرقى نىيە ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ، 480 تۇتۇنى، 3360 نوپۇسى، 500 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. شەر-قىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى پىشامشان بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

6. رۇئىلۇ (戎卢) بەگلىكى. ئاستانىسى بېپىن قەلئە-سى، ئورنى كوئېنلۇن تېغى ئارىسىدا، 240 تۇتۇنى، 1610 نوپۇسى، 300 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى پىشامشان بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

7. ئۇزۇنتات (打弥) بەگلىكى. ئاستانىسى ئۇزۇنتات

قەلئەسى (دەندەن ئۆيلۇك) ، ئورنى هازىرقى كېرىيە ناهىيىسى-
دە، 3340 تۇتۇنى، 20 مىڭ 40 نوپۇسى، 3540 ئەسكىرى
بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇل-
لانغان. ئۈچ پادىشاهلىق دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى ئۇدۇن (خوتەن)
بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

8. كۇرىيە (渠勒) بەگلىكى. ئاستانىسى كامتو قەلئەسى.
ئورنى كېرىيە دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا، 310 تۇتۇنى،
2170 نوپۇسى، 300 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر
چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۈچ پادىشاهلىق
دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى ئۇدۇن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

9. ئۇدۇن (于阗) بەگلىكى. ئاستانىسى يوتقان قەلئە-
سى، ئورنى هازىرقى خوتەنگە توغرا كېلىدۇ، 3300 تۇتۇنى،
19 مىڭ 300 نوپۇسى، 2400 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىك-
تىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. «خەنناما»
دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ نوپۇسى
شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە غەربىي خەن سۇلالىسى
دەۋرىدىكىدىن ئۈچ هەسسە كۆپەيگەن. بۇنىڭغا ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
بەگلىكلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالغانلىقى سەۋەب بولغان. تارىخنامە-
لەردە ئۇدۇن بەگلىكىدىن قاشتېشى كۆپ چىقىدىغانلىقى قەيت
قىلىنغان.

10. پاسيان (پوسكام 皮山) بەگلىكى ئاستانىسى پاسيان،
ئورنى هازىرقى گۇما ناهىيىسىگە توغرا كېلىدۇ، 500 تۇتۇنى،
3500 نوپۇسى، 500 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر
تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شەرقىي خەن
سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى ئۇدۇن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋال-
غان.

11. ساكارائۇل (车莎) بەگلىكى. ئاستانىسى ساكارائۇل
قەلئەسى، ئورنى هازىرقى يەكەن قاغىلىق ئەتراپىدا، 2339

تۇتۇنى، 16 مىڭ 373 نوپۇسى، 3049 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تارىخنامىلەردە بۇ بەگلىك دائىر سىدىن تۇمۇر، قاشتېشى چىقىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

12. قۇرۇقتاغ (山国) بەگلىكى. ئاستانىسى ئېنىق ئەمەس، ئۇرنى ھازىرقى توقسۇن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇرۇقتاغدا، 450 تۇتۇنى، 5000 نوپۇسى، 1000 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

13. كىنگىت (ئاگنى 焉耆) بەگلىكى. ئاستانىسى شورچوت، ئۇرنى بۇگۇنكى قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە، 4000 تۇتۇنى، 32 مىڭ 100 نوپۇسى، 6000 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

14. ئۇششاق (危须) بەگلىكى. ئاستانىسى ئۇششاق (چۇققۇ) ، ئۇرنى بۇگۇنكى خوشۇت ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ، 700 تۇتۇنى، 4900 نوپۇسى، 2000 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن بۇ بەگلىكنى كىنگىت بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

15. ۋايىرىيا (尉犁) بەگلىكى. ئاستانىسى ۋايىر، ئۇرنى بۇگۇنكى كورلىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، 1200 تۇتۇنى، 9600 نوپۇسى، 2000 ئەسكىرى بار ئىدى. كېيىن بۇ بەگلىكنى كىنگىت بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

16. چېدىر (渠犁) بەگلىكى. ئاستانىسى چېدىر، ئۇرنى ھازىرقى كورلىنىڭ غەربىدە، 130 تۇتۇنى، 1480 نوپۇسى، 150 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىن بۇ بەگلىكنى كىنگىت بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

17. ئۇرلى (ئۇرياپ 乌垒) بەگلىكى. ئاستانىسى ئۇرلى، ئۇرنى ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە، 110 تۇتۇنى،

1200 نوپۇسى، 300 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر، ئاساسەن، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، غەربىي يۈرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى مۇشۇ جايدا تەسىس قىلىنغان.

18. كۈسەن (龟兹) بەگلىكى. ئاستانىسى يام قەلئەسى. ئورنى ھازىرقى كۇچاغا توغرا كېلىدۇ، 6970 تۈتۈنى، 81 مىڭ 317 نوپۇسى، 21 مىڭ 76 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتە. كىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

19. ئونسۇ، (ئاسۇ 温宿) بەگلىكى. ئاستانىسى ئۇرنىسۇ ئورنى ھازىرقى ئونسۇ (ئۇچتۇرپان) دا، 2200 تۈتۈنى، 8400 نوپۇسى، 1500 ئەسكىرى بار ئىدى، بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچە. لىق بىلەن شۇغۇللانغان.

20. قۇم (姑墨) بەگلىكى. ئاستانىسى جەنۇبىي قەلئە. ئورنى ھازىرقى ئاقسۇ تەۋەسىدە، 3500 تۈتۈنى، 24 مىڭ 500 نوپۇسى، 5400 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

21. سەپەرباي (尉头) بەگلىكى. ئاستانىسى سەپەرباي غولى، ئورنى ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسىدە، 300 تۈتۈنى، 2300 نوپۇسى، 800 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچە. لىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى كۈسەن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

22. سۇلى (疏勒) بەگلىكى. ئاستانىسى سۇلى، ئورنى ھازىرقى قەشقەر تەۋەسىدە، 1510 تۈتۈنى، 18 مىڭ 64 نوپۇسى، 2000 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

23. باركۆل (蒲类) بەگلىكى. ئاستانىسى سىياۋغول، ئورنى ھازىرقى باركۆلدە، 325 تۈتۈنى، 2032 نوپۇسى، 799 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچە. لىق بىلەن شۇغۇللانغان.

24. ئارقا باركۆل (蒲类后国) بەگلىكى. ئاستانىسى نامەلۇم، ئورنى ھازىرقى موربغا توغرا كېلىدۇ. 154 تۈتۈنى، 1070 نوپۇسى، 334 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

25. ئالدى قوش (قاڭقىل) بەگلىكى (车师前国). ئاستانىسى يارغول قەلئەسى، ئورنى تۇرپاننىڭ غەربىدە، 700 تۈتۈنى، 6050 نوپۇسى، 1865 ئەسكىرى بار ئىدى، بۇ بەگلىك-تىكىلەر، ئاساسەن، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ بەگ-لىكنىڭ ئەسلى نامى قوش بولۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى قۇرۇلغان.

26. قوش كاھىبەگلىكى (车师都尉国). ئاستانىسى قۇجۇ (ئىدىقۇت) ، ئورنى تۇرپاننىڭ غەربىدىكى ئىدىقۇت خارابە-سىدە، 40 تۈتۈنى، 330 نوپۇسى، 84 ئەسكىرى بار. بۇ بەگ-لىكتىكىلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. مى-لادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى قوشتىن بۆلۈنۈپ چىققان، كېيىن ئالدى قوش تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان.

27. خۇزخور (狐胡) بەگلىكى. ئاستانىسى لۈكچۈن، ئورنى تۇرپاننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە، 55 تۈتۈنى، 264 نوپۇسى، 54 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

28. ئارقا قوش بەگلىكى (车师后国). ئاستانىسى قاغانبۇت، ئورنى جىمسارنىڭ جەنۇبىدا، 595 تۈتۈنى، 4774 نوپۇسى، 1890 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچە-لىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى قۇرۇلغان.

29. ئارقا قوش قەلئە بەگلىكى (车师后城长国). ئورنى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا، 154 تۈتۈنى، 460 نوپۇ-سى، 260 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق

ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىن بۇ بەگلىكنى ئارقاقوش بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

30. يىرومجى (郁立师) بەگلىكى. ئاستانىسى نىدو-غول، ئورنى ھازىرقى جىمسارنىڭ شەرقىي شىمالىدا، 190 تۈتۈ-نى، 1445 نوپۇسى، 331 ئەسكىرى بار ئىدى، بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىن بۇ بەگلىكنى ئارقا قوش بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

31. بىراكى (卑陆) بەگلىكى. ئاستانىسى كاندارغول، ئورنى ھازىرقى فۇكاڭ تەۋەسىدە، 227 تۈتۈنى، 1387 نوپۇسى، 422 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن بۇ بەگلىكنى ئارقا قوش بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

32. ئارقا بىراكى بەگلىكى(卑陆后国). ئاستانىسى بەنجىلغول، ئورنى فۇكاڭنىڭ شەرقىي شىمالىدا، 462 تۈتۈنى، 1137 نوپۇسى، 530 ئەسكىرى بار ئىدى، بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن بۇ بەگ-لىكنى ئارقا قوش بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

33. جامبالىق بەگلىكى (劫国). ئاستانىسى تەڭرىغول، ئورنى ھازىرقى ئۈرۈمچىنىڭ شىمالىدا، 99 تۈتۈنى 500 نوپۇ-سى، 155 ئەسكىرى بار ئىدى. چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىن بۇ بەگلىكنى ئارقا قوش بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

34. شەرقىي چۈمۇل (东直弥) بەگلىكى. ئاستانىسى داپخوغول، ئورنى ھازىرقى قۇتۇبىدا، 191 تۈتۈنى، 1948 نوپۇ-سى، 572 ئەسكىرى بار ئىدى. چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى ئارقا قوش بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

35. غەربىي چۈمۇل (西直弥) بەگلىكى. ئاستانىسى

قۇتغۇل، ئورنى هازىرقى قۇتۇبىنىڭ غەربىدە، 332 تۇتۇنى، 1926 نوپۇسى، 738 ئەسكىرى بار ئىدى، بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى ئارقا قوش بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

✗ 36. تۇرپامى (单桓) بەگلىكى. ئاستانىسى تۇرپامى قەلئەسى، ئورنى هازىرقى سانجىدا، 27 تۇتۇنى بار، 194 نوپۇسى، 45 ئەسكىرى بار ئىدى، بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

✗ 37. ئوتتەنزىل (乌贪訾离) بەگلىكى. ئاستانىسى قارا-غول، ئورنى هازىرقى ماناستا، 41 تۇتۇنى، 231 نوپۇسى، 57 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

✗ 38، ئۇيسۇن (ئۇسۇن 乌孙) بەگلىكى. ئاستانىسى قىزىلقورغان، دائىرىسى ماناسنىڭ شەرقىدىن غەربتە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، 120 مىڭ تۇتۇنى، 630 مىڭ نوپۇسى، 188 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى، بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 53 - يىلى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن.

✓ 39. ئۇدىيانا (乌托) بەگلىكى. ئاستانىسى ئۇدىيانا، ئورنى هازىرقى كانجۇت رايونى (كەشمىرنىڭ شىمالى) دا، 490 تۇتۇنى، 2733 نوپۇسى، 740 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

✓ 40. نانداۋ (دارداۋ 难兜) بەگلىكى. ئورنى پامىرنىڭ لاداق تېغى بىلەن ۋاخان دەرياسى ۋادىسىدا، 5000 مىڭ تۇتۇنى، 31 مىڭ نوپۇسى، 8000 ئەسكىرى بار ئىدى.

✓ 41. يولبېرىق (西夜) بەگلىكى. ئاستانىسى ۋاخاندىن غول، ئورنى هازىرقى قاغىلىقنىڭ غەربىدە، يەكەن دەرياسىنىڭ

يۇقىرى ئېقىندا، كوئېنلۇن تېغى ئېتىكىدە، 350 تۇتۇنى، 4000 نوپۇسى، 1000 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى ساكارائۇل بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

42. لىچخەۋز (چىغاپ 子合) بەگلىكى. ئاستانىسى ۋاڭخانغول، ئورنى پامىر ئېگىزلىكىدە، كىچىك پامىرنىڭ شەرقىدە، 2500 تۇتۇنى، 10 مىڭ نوپۇسى، 300 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ بەگلىكنى ساكارائۇل بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

43. سارىقول (蒲犁) بەگلىكى. ئاستانىسى سارىقول، ئورنى ھازىرقى تاشقورغاندا، 650 تۇتۇنى، 5000 نوپۇسى، 2000 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

44. سىغنان (依耐) بەگلىكى. ئورنى پامىردا (تاشقورغاننىڭ جەنۇبىدا)، 125 تۇتۇنى، 670 نوپۇسى، 350 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

45. ئۇررى (无雷) بەگلىكى. ئاستانىسى لورقەلئەسى، ئورنى تاشقورغاننىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى پامىر رايونىدا، 1000 تۇتۇنى، 7000 نوپۇسى، 3000 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

46. ئېركەشتام (休循) بەگلىكى. ئاستانىسى ياندۇڭغول، ئورنى ھازىرقى ئاقتۇنىڭ غەربىي قىسمى، پامىرنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغدا، 380 تۇتۇنى، 1030 نوپۇسى، 480 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

47. جۇەندۇ (捐毒) بەگلىكى. ئاستانىسى ياندۇڭغول، ئورنى بۇگۇنكى ئۇلۇغچاتنىڭ شىمالىدا، 380 تۇتۇنى، 1100

نوپۇسى، 500 ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

48. داراز (داروّاز 桃槐) بەگلىكى. ئورنى فەرغانىنىڭ شەرقىگە يېقىن تاغلىق رايوندا، 700 تۇتۇنى، 5000 نوپۇسى، 1000 ئەسكىرى بار ئىدى.

49. فەرغانە (大宛) بەگلىكى. كاسان قەلئەسى، ئورنى فەرغانە ئويمانلىقىدا، 60 مىڭ تۇتۇنى، 300 مىڭ نوپۇسى، 60 مىڭ ئەسكىرى بار ئىدى. بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

50. كەشمىر (宾?) بەگلىكى. ئاستانىسى ناگارا، ئورنى كابۇل دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى كەشمىر ئەتراپىدا، بۇ بەگلىكتىكىلەر چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

51. ئالېكساندىرىيە (乌戈山离) بەگلىكى. ئورنى ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى ھىراتتا.

52. توخرى (大月氏) بەگلىكى. ئاستانىسى كۆكرابات، ئورنى ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا، بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

53. كانگىيە (كانجۇت، 居康) بەگلىكى. ئاستانىسى باتار، ئورنى بالقاش كۆلى بىلەن ئارال دېڭىزىنىڭ ئارىلىقىدا، بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

54. ئارساك (پارفىيە 安息) بەگلىكى. ئاستانىسى ئېكبا-تانا قەلئەسى، ئورنى ئىران ئېگىزلىكىدىكى مېسوپوتامىيەدە، بۇ بەگلىكتىكىلەر تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلدىن كېيىن ئارساك قاتارلىق ئاز بىر قىسىم بەگلىكلەردىن باشقىلىرىنى غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ئىدارە قىلغان.

«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئاھالىسى ئاساسەن

تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەگلىكلەر مۇقىم ئولتۇراق-لاشقان بەگلىكلەر (居国) دەپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بەگلىكلەر كۆچمە بەگلىكلەر (行国) دەپ ئاتال-غان. تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى پىشامشان، ئۇدۇن، ساكارا-ئول، سۇلې، كىنگىت، كۇسەن ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قوش، پامىرنىڭ غەربىدىكى فەرغانە قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ئاھالىسى ئاساسەن تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تەڭرىتاغنىڭ شىمالى-دىكى ئۇيسۇن، ئارقا قوش، پامىر ئېگىزلىكىدىكى سارىقول، يولئېرىق، كوئېنلۇننىڭ شىمالىدىكى نوپچان قاتارلىق بەگلىك-لەرنىڭ ئاھالىسى، ئاساسەن، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شۇ چاغدا غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردە ساپالچىلىق، قاشتاشچى-لىق، كۆنچىلىك، مەدەنچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك خېلى تەرەققىي قىلغان، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈ-نەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سودا - تىجارەتمۇ پەي-دىنپەي رونىق تاپقان.

لېكىن بۇ بەگلىكلەر تارقاق ۋە بېكىنمە ھالەتتە بولۇپ، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئېيتىلغاندەك: «ھەر قايسىسى ئۆزى بەگ، ئۆزى خان، ئەسكىرى ۋە خەلقى تارقاق، ئاجىز، بىرلىك يوق» ئىدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① جى چىڭشۇن: «غەربىي يۇرت، شىنجاڭ ۋە شىنجاڭ ئۆلكىسى، «شىن-جاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1983 - يىلى 3 - سان.

② «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» (ماتارىپ كومىتېتى تۈزگەن)، خەنزۇ-چە، ئۇيغۇرچە 1 - قىسىم.

③ سۇ بېيخەي يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى»، خەنزۇ-چە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ئىشلار قىلغان.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ئەسكەرلىرى

غەربىي خەن سۇلالىسى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 206 - يىل-
دىن مىلادىيەنىڭ 23 - يىلىغىچە) ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھ-
كەملەش ئۈچۈن، خەنزۇلاردىن باشقا مىللەت ئەسكەرلىرىدىنمۇ
پايدىلاندى ۋە ئۇرۇشلاردا «يات قوۋملارنى يات قوۋملارغا قارشى
قويۇش» تاكتىكىسىنى قوللاندى. مەسىلەن: ھون، چياڭ (زاڭ-
زۇلارنىڭ ئەجدادى) ئەسكەرلىرى، غەربىي جەنۇبتىكى يات تائە-
پىلەرنىڭ ئەسكەرلىرى ۋە غەربىي يۇرت (شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيا رايونى) لۇق ئەسكەرلەرنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلاندى.
ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرىنى جارىي قىلدۇ-
رۇپ، خەنزۇ ئەسكەرلەرنىڭ يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلىغان. مە-
سىلەن، جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇبلۇق يات تائىپىلەرنىڭ ئەسكەرلە-
رى سۇدا جەڭ قىلىشقا ماھىر ئىكەنلىكىنى، غەربىي يۇرتلۇق
ئەسكەرلەر ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىكەنلىكىنى ناما-
يان قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى خەنزۇچە
تارىخنامىلاردا ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان.

«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. چېدىر بەگلىكى با-
بى» دا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 89 - يىلى خەن سۇلالىسى
قوشۇنى قانغىل دۆلىتىگە ھۇجۇم قوزغىغاندا، بوستان (ۋې-
شۇي)، چېدىر، كىرورەن، پىشامشان، چەرچەن، كىنگىت
(قاراشەھەر) لىك ئەسكەرلەردىن نەچچە تۈمەن كىشى بۇ جەڭگە
قاتناشقانلىقى، نەتىجىدە قانغىل خانى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر
بولغانلىقى قەيت قىلىنغان. «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكە-
رىسى» دە، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى پەرغانىغا ھۇجۇم قىلغاندا

ئۇيسۇنلارنىڭ 2000 ئاتلىق ئەسكىرى جەڭگە قاتناشقانلىقى ئېيتىلغان. «خەنتامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى. ئۇيسۇن بابى»، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 71 - يىلى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى هونلارغا هۇجۇم قوزغىغاندا، ئۇيسۇنلارنىڭ يابغۇ باشچىلىقىدىكى بەش تۈمەن ئاتلىق ئەسكىرى جەڭگە قاتناشقانلىقى، جەڭدە هونلارنىڭ ئوڭغول لولىقانىنىڭ بارگاهى ئىشغال قىلىنىپ، تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسى، مەلىكىسى، ئاتاقلىق خانلىرى، تۇتۇقىبگى، مۇئېبشى ۋە ئاتلىق ئەسكەر سەردارىدىن تۆۋەن تۆت تۈمەن ئەسكىرى ئەسىر ئېلىنغانلىقى، يەتتە تۈمەندىن ئارتۇق مال - چارۋا ئولجا ئېلىنغانلىقى ئېيتىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 36 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى مۇئاۋىن تۇتۇق هىرا-ۋۇلى چېن تاڭ تۆت تۈمەن ئەسكەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، تالاسقا هەربىي يۈرۈش قىلغان. ئۇ قول ئاستىدىكى قوشۇننىڭ ئىككى يولغا بۆلۈپ ئىلگىرىلىگەن. بىر قىسمى جەنۇبىي يول بىلەن كۆكئارت (پامىر) دىن ئۆتۈپ پەرغانە ئارقىلىق تالاس دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگەن، يەنە بىر قىسمى ئونسۇدىن يولغا چىقىپ شىمالىي يول بىلەن قىزىلقورغان، ئۇيسۇن ئېلى، كانگىيە (سە-مەرقەند) ئارقىلىق ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىگە يېتىپ كەلگەن. شۇ-نىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسى قوشۇنى جەم بولۇپ، قوتئۇس شەهىرى (بۇگۇنكى جامبۇل شەهىرى) گە ئومۇمىي هۇجۇم قوز-غاپ شەهەرنى ئىشغال قىلىپ، شىمالىي هون تەڭرىقۇتى قوتئۇس-نى ئۆلتۈرگەرن. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا كۈسەن (كۇچا)، كىن-گىت، سۇلې، يەكەن، ئۇدۇن ۋە ئۇيسۇن ئەسكەرلىرى قاتنىشىپ باتۇر - قەيسەرلىكىنى نامايان قىلغان.

غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش - يۆتكىلىشلىرىدىن ئەينى چاغدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە نەزەر

ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر، مەيلى ئۇ قەدىمكى زامانداكى مىللەتلەر بولسۇن ۋە ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان ھازىرقى زامانداكى مىللەتلەر بولسۇن، قەدىمدىن ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ، بىر - بىرىدىن ئۆگىنىپ، ئۆز ئارا توقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇ- لۇغ ۋەتىنىمىزنى بەرپا قىلىش، ئۇنى ئېچىش، گۈللەندۈشكە ئۆچمەس تۆھپە قوشۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىنى ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنى ئورتاق ياراتتى. مۇشۇ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئالتە- دىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان شىنجاڭ (قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان) مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا، ئاسە- يانىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى زاماندا جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى، شۇنداقلا تارىختىكى ھەر خىل ئىرق، مىللەتلەر كۆچۈپ كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان، ئۆز ئارا ئۇچرىشىپ - ئارىلىشىپ تۇرىدىغان ۋە ھەر خىل ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدە بولۇپ تۇرىدىغان جاي ئىدى. تەبىئىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەردىن ياكى يېغىلىق سەۋەب- دىن بەزى ئىرق، مىللەتلەر كۆچۈپ كېلىپ، كۆچمەن چارۋىچە- لىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئولتۇراقلىشىپ، تىرىكچىلىك قىلغان ۋە كۆپەيگەن. يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەر بىلەن، ئۇلار باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن، يا بويسۇندۇرۇلغان ياكى بىر قىسمى

شۇ جايلاردا قېلىپ، كېيىن كەلگەن ئىرق، قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلۇپ يېڭى ئىرق، يېڭى مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن. دېمەك، ھەر ياقتىن كۆچۈپ كېلىش ۋە ھەر يافقا كۆچۈپ كېتىش شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى مۇرەككەپ ئاھالىلەر مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرگەن. لېكىن بۇ مەملىكىتىمىز بىلەن چەت ئەللەرنىڭ، بولۇپمۇ مەملىكەت ئىچىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسىنى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشى ۋە بىر - بىرىدىن ئۆگىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقە مەدەنىيەت ئالاقىسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىشىگە، ئۆزئارا قوشۇلۇشىغا تۈرتكە بولغان. قىسقىسى، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا، جۈملىدىن شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر كۆچۈپ كېلىش ياكى كېتىش داۋامىدا گەرچە باشقا خەلقلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىككە مەلۇم دەرىجىدە زىيان سالغان بولسىمۇ، لېكىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىدىكى تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆز ئارا تالاش - تارتىش، ئۇرۇش - جېدەل ۋە بۆلۈنمىچىلىك ۋەزىيىتى خىرەلىشىپ، بىرلىك روشەنلەشتى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن بۇ خىل ئەھۋال ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشتى. بىز بۇ يەردە توختالماقچى بولغان قەدىمكى ئاھالىلەر بۇرۇن باشقا رايونلاردا ئولتۇراقلىشىپ، كېيىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن ياكى ئىلگىرى شىنجاڭدا ياشاپ، كېيىن باشقا رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن ئاھالىلەر بولۇپ، ماقالىمىزنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئاشۇ قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى ۋە بۇ مۇناسىۋەتنىڭ تارىخ تەرەققىيات جەريانىغا كۆرسەتكەن ئىجابىي تەسىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت.

مەملىكىتىمىزنىڭ شىمال، شاڭ ۋە غەربىي جۇ سۇلالىلىرى

دەۋرىدە، ھازىرقى تەكرىتاغ (تيانشان) تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا زادى قانداق ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر-نىڭ ياشىغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي مەلۇماتلار ئىنتايىن كەم. لېكىن دۆلىتىمىزدىكى ۋە چەت ئەللەردىكى بىر مۇنچە تەتقىقاتچى-لار تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، يەنى قەدىمكى ساكسيان رايونىدىن كۆچۈپ كەلگەن ۋە شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان ئايرىم ساك ئۇرۇقلىرى بىلەن قان قېرىنداش بولغان ئارىيانلاردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. ف. ئېنگېلس ئارىيان قەبىلىلىرى-نىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا، يەنى كېيىنكى تارىخ كىتابلىرىدا «ماۋا-رائۇننەھر» دەپ ئاتالغان رايونلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ①. لېكىن، ئۇلار ئەسلىدىنلا مۇشۇ رايونلاردا ياشاپ كەلگەنمۇ ياكى باشقا ياقتىن كۆچۈپ كەل-گەنمۇ؟ ئۇلار بۇ رايونغا كېيىن كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ، قانداق؟ دېگەندەك مەسىلىلەر توغرىسىدا ئىشەن-چىلىك ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. يەنە باشقا بەزى ئالىملار بۇ توغرىدا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللىرى ئەتراپىدا (جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمى دەۋرىدىكى بەش چوڭ ئاق-ساقاللىق دەۋرىدە) ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ناھايىتى ئېغىر كىلە-مات ئۆزگىرىشى بولغانلىق سەۋەبىدىن بۇ جايدا ياشايدىغان ئارد-يانلار تېز سۈرئەت بىلەن تەرەپ - تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ناھايىتى غول بىر قىسمى ھا-زىرقى قەشقەر ئەتراپىدىن چىڭخەي، گەنسۇ ئەتراپىغىچە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ②. يەنە بەزى ماتېرىياللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيا رىم (يۇنان) ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىشىدىن تارمار بولۇشىغىچە بولغان جەريانىدا، بىر بۆلۈم ساكلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كۆكئارتىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا، ھەتتا ئاز بىر

قسمى خېشى جىلغىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا كىرگەنلىكىنى قەيت قىلمدۇ③. ۋاڭ شياۆپۇ ئەپەندى بۇ توغرىدا: «ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا، ئاساسلىقى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ئۇچ مىللەت، يەنى ساكلار، ئۇيسۇنلار ۋە توخرىلار ياشىغان، دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ساكلاردا شەرقتىن غەربكە كۆچۈش يۈزلىنىشى كۆرۈلگەن»④ دەيدۇ. دېمەك، يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، كۆپلىگەن ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلار ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ رايونىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ساكلار قوۋمىغا تەئەللۇق، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىي مەلۇماتلىرىدا ساكىيان ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا مەيدانغا كەلگەن خۇاڭدى قەبىلە ئىتتىپاقى، شىا، شاڭ ۋە غەربىي جۇ سۇلالىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە رىۋايەتلەر بار. مەسىلەن، خۇاڭدى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ 5 - ئەۋلاد سەردارى شۇن ئاقساقاللىق ئورنىغا چىققاندا، غەربتىكى كوئېنلۇن تاغلىرىدا (يەنە بىر رىۋايەتتە ھازىرقى بۇغدا كۆلى ئەتراپىدا) ياشايدىغان شۇاڭمۇ (غەربىي خان ئانا، يەنى ئومايى ئانا) ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ، قاشتاشتىن ئىشلەنگەن ھالقا سوۋغا قىلىپ، شۇننى تەبرىكلىگەن⑤. شاڭ ۋە غەربىي جۇ سۇلالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيا، تارىم ئويمانلىقى ھەتتا پامىر ئىگىزلىكىنىڭ غەربىدىكى جايلارنىڭ بۇ سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە رىۋايەتلەر تېخىمۇ كۆپ. مەسىلەن، جۇ سۇلالىسىنى قۇرغان جۇۋۇ ۋاڭنىڭ ئوغلى جۇ چىنۋاڭ شاڭ سۇلالىسى قۇلدارلىرىنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرغاندىن كېيىن، چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزگەن. بۇ چاغدا غەربىي جۇ سۇلالىسىگە قوشنا ياشايدىغان نۇرغۇن قەبىلە ۋە بەگلىكلەر سوۋغا - سالام بىلەن

كېلىپ، جۇ چىنۋاڭنى تەبرىكلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە فەرغانە ۋالىسى جۇچىنۋاڭغا ئالاھىدە بىر تايغان سوۋغا قىلغان. ئەينى زامانداۋ يەكەن، كوئېنلۇن قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان قەبىلىلەر تۆگە، ئات، قېچىر، قاشتاش، ئوقيا قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىلغا- نىكەن⑥. يەنە بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، غەربىي جۇ سۇلالە- سىنىڭ ئاتاقلىق پادىشاھى جۇمۇۋاڭ بىر بۆلۈم ھەمراھلىرىنى باشلاپ ئۇزاق مۇشەققەتلىك يوللارنى بېسىپ، كوئېنلۇن ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئوستىگە چىققان ۋە بۇ جايدا ياشايدىغان قەبىلىلەرنىڭ سەردارلىرىغا ئالتۇن، كۈمۈش قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغا قىل- غان⑦. ئومۇمەن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان رىۋايەتلەر گەرچە تارىخىي چىنلىققىتىن يىراق ۋە ئەينى زامانىدىكى ئادەملەرنىڭ ئىدىد- يىسىدىكى گۈزەل تەسۋىر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن قانداقلا بولمىسۇن ئۇزاق زامان ئىلگىرىلا مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈز- لەڭلىك خەلقى بىلەن غەربىي شىمال خەلقىنىڭ مۇئەييەن ئالاقىدە بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چۈنكى بۇ خىل رىۋايەتلەر يەنىلا شۇ چاغدىكى ئايرىم ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلىرىدە، تيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ نۇر- غۇنلىغان شەھەر بەگلىكلىرىنى قۇرغانلىقى ۋە بۇلارنىڭ دەسلەپتە 36 بولۇپ، كېيىنچە 50 نەچچىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ تارىم ئويمانلىقى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى- لىرى «شەھەر بەگلىكلىرى»، «كۆچمە ئەللەر» دەپ ئاتالغان. نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللاردا قەدىمكى «يىپەك يولى» نىڭ مۇشۇ «شەھەر بەگلىكلىرى» دىن ئۆتىدىغانلىقى كۆپلەپ تىلغا ئېلىنى- دۇ. ھەقىقەتەنمۇ ئەينى دەۋردە تارىم ئويمانلىقىدىكى بەگلىكلەر- نىڭ بۇ سودا يولىدا تۇتقان ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئۇ چاغلاردا مەملىكىتىمىزدىن ھىندىستانغا ۋە تېخىمۇ يىراق بولغان

يۇنانغا بېرىش ئۈچۈن تارىم ئويمانلىقىدىن ئۆتمەي بولمايتتى. شۇڭلاشقا شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى خېلى بۇرۇنلا ئەتراپ-تىكى قوشنا مىللەت ۋە قوۋملار بىلەن قويۇق ئىقتىسادىي ئالاقە-لىرىدە بولغان. باشقا ھەر خىل مۇناسىۋەتلەر ئەلۋەتتە ئىقتىسا-دىي ئالاقىدىن باشلىنىدۇ. «تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، تا-رىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى قوۋملار، ئاللىقاچان چېگىلار ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى شىيالار بىلەن ئالاقىلەشكەن»⑧. بۇنىڭدىن قەدىمكى «يىپەك يو-لى» نىڭ تۈرەلمىسىنىڭ شىا سۇلالىسى دەۋرىدىلا شەكىللەنگەنلە-كىنى كۆرۈۋېلىش بىلەن بىرگە، تارىم ئويمانلىقىدىكى كىشىلەر-نىڭ شەرقتە چېگىلار بىلەن ئالاقىلەشكەنلىكىنى، بۇ ئارقىلىق تېخىمۇ يىراق بولغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەر بىلەن ئالاقىدە بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدىغاندەك تۇرىدۇ.

چېگىلار سانى بىر قەدەر كۆپ، تارقىلىش دائىرىسى خېلى كەڭ بولغان، ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخى ۋە شانلىق مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا خېلى زور تۆھپە قوشقان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار مەملىكىتىمىزدە قۇرۇلغان ئىككىنچى خانلىق - شاك سۇلا-لىسى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XVI ئەسىردىن مىلادىيە-دىن بۇرۇنقى 1066 - يىلغىچە) دەۋرىدە ھازىرقى شەنشى، نىڭشە-يا، چىڭخەي ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغان بولۇپ، شىنجاڭ رايونىغا يېقىن قوشنا ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىشى تەبىئىي، ئەلۋەتتە. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 770 - يىللىرىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 256 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىق-تا، چىن بەگلىكى (ئەينى چاغدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى يەتتە كۈچلۈك بەگلىكنىڭ بىرى) بارغانسېرى قۇدرەت تېپىپ، غەربىي شىمال تەرەپلەردە ياشىغۇچى چېگىلارغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ تۇ-راتتى. «چىن شىيەنگۇڭ زامانىغا كەلگەندە، ۋېيشۇي دەريا‌سى

ۋادىسىغا ئەسكەر چىقىرىپ چىڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يىراقلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى»⑨. شۇنىڭدىن كېيىن چىڭلار ھەرقايسى يەرلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى چىڭخەيدىن غەربكە قاراپ نەچچە مىڭ چاقىرىم يولنى بېسىپ، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تارىم بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن، بىر قىسمى غەربىي جەنۇبقا قاراپ يۆتكىلىپ شىزاڭغا كۆچۈپ كېلىپ، ھازىرقى زاڭز ۋىلايىتىنىڭ ئەجدادىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان، يەنە بىر قىسمى ئۇدۇل جەنۇبقا كۆچۈپ سىچۈەنگە كىرىپ ئورۇنلاشقان. غەربكە كۆچكەن چىڭلار چىن شىخۇاڭنىڭ قالغان ئالتە ئۇرۇقىنى بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ، غەربكە قاراشقا چولىسى تەگمەي قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تېزلىكتە قۇدرەت تاپقان ۋە چىڭخەيدىن تارىم ۋادىسى ۋە كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغىچە بولغان جايلارنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالغان. «خەننامە» دە بۇ ھەقتە «كىروراننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، ئەندىرنىڭ شەرقىدە، رۇڭلۇنىڭ جەنۇبىدا، چېدىرنىڭ غەربىدە، خوتەننىڭ جەنۇبىدا چىڭلار بولغان. يولئېرىق، باربكۆل، يېڭىسار، ئۆلمەلەردىمۇ چىڭ، دىلارغا ئوخشاش قوۋملار بولۇپ، ئۇلار كۆچمەن ئەللەر، لاداقنىڭ جەنۇبىدىمۇ چىڭلار بولغان»⑩ لىقى قەيت قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تارقالغانلىقىنى ھەم شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن بىر تەركىب بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ قەدىمىدە شىيا سۇلالىسى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنلا چىڭلار بىلەن ئۇچراشقانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتتىپ ئۆتتۇق. جېين بوزەن ئېپەندى يەنە ئۇلارنىڭ چىڭلار ئارقىلىق قەدىمكى شىيالىقلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇنى تارىم بويلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن

لەن، «لوپنور رايونىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن دېڭىز جۇيخوا گۈلىسمان سەدەپتىن ئىشلەنگەن مارجانلار تېپىلغان. بۇنداق سەدەپلەر پەقەت شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز بويلىرىدىنلا چىقىدۇ. شىنجاڭدىن تېپىلغانلىرىنىڭ چىڭلار ئارقىلىق كىرگەنلىكىدە گەپ يوق»(11). بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدىن چىقىدىغان قاشتاش ئاللىقاچانلا ئىچكى ئۆلكىلەردە داڭق چىقارغان. قەدىمكى دەۋرنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىدا غەربىي خان ئانا ئىچكى ئۆلكىلەردە پادىشاھلارغا قاشتاشتىن ئىشلەنگەن بۇيۇملارنى ھەدىيە قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە رىۋايەتلەرمۇ بار. بۇ رىۋايەتلەر توغرۇلۇق ماقالە ئىمزانىڭ باش قىسمىدا توختىلىپ ئۆتتۇق. يېغىلىق دەۋرىدە يېزىلغان «گۈەنزى» نامىلىق كىتابنىڭ بىر مۇنچە بابلىرىدا قەدىمكى پادىشاھلارنىڭ «ياۋچى يەنى توخرى قاشتېشى، نى بەك قەدىرلەپ ئىشلىتىدىغانلىقى ئۇستىدە توختىلىپ، بۇنداق تاشلارنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ئاسان ئەمەسلىكى، ئۇلارنى ئەكېلىدىغانلار ماڭىدىغان يول تولىمۇ يىراق بولۇپلا قالماي، ناھايىتى خەتەرلىك ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان»(12). بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «ياۋچىلار» دەسلەپتە دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىدا ياشاپ، كېيىن زور كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن توخرىلارنى كۆرسەتسە كېرەك (بۇ توغرىدا تۆۋەندە يەنە ئايرىم توختىلىمىز). ئۇ چاغلاردا دۇنخۇاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىشتىكى مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەر شىنجاڭ قاشتېشىنى «ياۋچى قاشتېشى» دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە يۇقىرىقى نەقىلدە كۆرسىتىلگەن «كۆركەم قاشتاش»، يەنى كوئېنلۇن قاشتېشىنىڭمۇ كوئېنلۇن تاغلىرىدىن چىقىدىغانلىقى دەرھەقىقەت. يۇقىرىدا دېيىلگەنلەر شىنجاڭ رايونىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر بەلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقلىرىنىڭ يىراق قەدىم زامانىدىكى بېرىش - كېلىشلىرى توغرىسىدىكى دەسلەپكى تەپسىلاتلار بولۇپ، بۇنىڭدا چىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ كۆچۈش - يۆتكىلىشلىرىنىڭ مۇھىم

رول ئويىنغانلىقى ئېنىق. قىسقىسى، چىڭلار قەدىمدە شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئوللىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۈچىيىشى، ئۆز ئارا چۈشىنىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، ئىككى رايوندىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىشغا، شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى چاغلاردا خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئىچكىرى ئوللىلەر بىلەن سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلىشىگە ئاساس سالغان.

يۇقىرىدا بىز توخرىلار (ئۇلۇغ ياۋچىلار 大月氏) توغرىلىق ئازراق توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق. توخرىلارمۇ يېغىلىق دەۋرى ۋە چىن، خەن دەۋرلىرىدە دۇنخۇاڭ، خېشى كارىدورىدىن شىنجاڭغىچە بولغان بۇ كەڭ رايوننىڭ تارىخىي سەھنىسىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن ۋە كېيىن غەربكە كۆچۈش نەتىجىسىدە شىنجاڭنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. توخرىلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن قەيەرلەردە ياشىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بۇ توغرىدا ھەر خىل قاراشلار بار. بەزى ماتېرىياللاردا «ساكلار جەنۇبقا كۆچۈشتىن بۇرۇن يىراق قەدىم زامانلاردا، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا جەنۇب تەرەپلىرىدىكى بوستانلىقلارنى بويلاپ شەرققە كۆچۈپ كەلگەن توخرىلار (ياۋچىلار) ياشايتتى»⑬ دەپ قەيت قىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن توخرىلار دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىغا جەنۇبتىن كۆچۈپ كەلگەن، دېگەن چۈشەنچە كېلىپ چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ماكانى تەتقىقات ماقالىمىز بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغاچقا، بۇ جەھەتتە كۆپ توختالمايمىز. ئومۇمەن، توخرىلار ھەققىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار «كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، تىل ۋە ئادەت جەھەتتە ھونلارغا ئوخشايدىغان» بىر قەبىلە ئىدى. ئۇلار ھازىرقى گەنسۇ ئوللىكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى

دۇنخۇاڭ قەلئەسى ۋە چىلىەنشەن تېغى ئەتراپىدا، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، ھازىرقى خېشى رايونىنىڭ شەرقىدە ئۇيسۇنلار بىلەن قوشنا ياشايدىغان بىر قەبىلە بار ئىدى. «خەننامە» دە ئۇلارنىڭ كۆچۈشى توغرىلىق: «ئەسلى ئۇلار دۇنخۇاڭ بىلەن چىلىەنشەن تېغى ئەتراپىدا ياشايتتى. ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى باتۇرنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە، ھونلار توخرىلارنى تارمار قىلدى. كېيىن ئاغا تەڭرىقۇت توخرىلار تەڭرىقۇتىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى مەي جامى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن توخرىلار يىراقلار كۆچۈپ كەتتى»⑭ دەپ مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇلار توخرىلار توغرىلىق خەنزۇچە مەنبەلەردە يېزىلغان ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرىلەردۇر. قەدىمكى ۋە ھازىرقى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدا ھونلار، توخرىلار ۋە ئۇيسۇنلاردىن ئىبارەت كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ياشايتتى. بۇنىڭ ئىچىدە دۇنخۇاڭ، چىلىەنشەن تېغى ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان توخرىلار ھونلار باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال ناھايىتى كۈچلۈك بىر قەبىلە بولۇپ، 600 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسقا ۋە 200 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار ئەتراپىدىكى قوشنىلىرى - ھون ۋە ئۇيسۇنلارغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئادەم ۋە مال - مۈلكىنى بۇلاپ كېتەتتى. ھونلار باتۇر (مودۇ) تەڭرىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە تەدرىجىي قۇدرەت تېپىپ، ئەتراپتىكى كۆچمە قەبىلە ۋە مىللەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇرىدى. ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى توخرىلارغا ئېغىر تەھدىت ئېلىپ كەلدى. باتۇر تەڭرىقۇت شەرقتىكى توڭغۇسلارنى ئۆزىگە قارىتاندىن كېيىن، زور كۈچ بىلەن توخرىلارغا ھۇجۇم باشلىدى. ھونلارنىڭ مۇناق كېڭىيىشى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى بىۋاستە ئۆزگەرتىپ، توخرىلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى. توخ-

رىلار ئاخىرى خېشى رايونىدىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

توخرىلارنىڭ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى ۋە كۆچۈش يۆنىلىشى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدە قاراش بىردەك ئەمەس. ۋاقىت مەسىلىسى توغرىسىدا تەپسىلىي تەھلىل قىلىشىمىزنىڭ ئانچە زۆرۈرىيىتى بولمىغاچقا، بۇ يەردە توختالمايمىز. توخرىلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ يۆنىلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك، قەدىمكى مەنبەلەردە ئوخشاش بولمىغان خاتىرىلەر مەۋجۇت. بۇ ھەقتە «تارىخىي خاتىرىلەر» دە: «ئۇلۇغ توخرىلار ھونلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، يىراقلارغا كۆچۈپ فەرغانىدىن ئۆتۈپ، باكتىرىيىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى بويسۇندۇردى»⑮ دېيىلگەن. بۇنىڭدا ئۇلۇغ توخرىلارنىڭ فەرغانىدىن ئۆتۈپ باكتىرىيىگە ھۇجۇم قىلغانلىقى قەيت قىلىنغان. «خەننامە» دە خاتىرىلەنگىنى بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. «خەننامە. جاڭ چيەننىڭ تەرجىمھالى» دا: «بۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغ توخرىلار ھونلار تەرىپىدىن ئاللىقاچان مەغلۇپ قىلىنىپ، غەربتە ساكلارنىڭ خانىغا ھۇجۇم قىپتۇ، ساك خانى ئېلىنى ئېلىپ يىراق تامانغا — جەنۇبقا كۆچۈپ كېتىپتۇ. ئۇلۇغ توخرىلار ساكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال قىپتۇ»⑯ دېيىلگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «توخرىلار غەربتە ساك خانلىقىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، بولۇر تاغلىرىدىن ئېشىپ، جەنۇبقا كۆچكەن ساكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىدى. كېيىن ئۇيسۇن كۈنبېگى ئۇلۇغ توخرىلارنى يەڭدى. توخرىلار غەربكە كۆچۈپ باكتىرىيىنى بويسۇندۇردى»⑰ دېيىلگەن. «خەننامە» دە «فەرغانىدىن ئۆتۈپ» دېمەستىن، بەلكى «غەربتە باكتىرىيىگە ھۇجۇم قىلدى» دېگەننى «غەربتە ساكلارنىڭ خانىغا ھۇجۇم قىلدى» دەپ چۈشەندۇرگەن. بۇ خاتىرىدىن توخرىلارنىڭ ھونلارنىڭ زەربىسىدە غەربكە كۆچۈپ، دەسلەپتە ساكلارنىڭ يېرىگە كەلگەنلىكىنى، كېيىن بۇ يەردىمۇ ئۇيسۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ فەرغانىگە كۆچۈپ كېلىپ، باكتىرىيىنى ئىشغال قىلغانلىقىنى،

يەنى ئۇدۇل غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئىلى دەرياسى بويلىرىغا بە-رىپ، ئاندىن جەنۇبقا (باكتىرىيىگە) كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى كۆ-رۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن كېيىنكى دەۋردىكى تەتقىقاتچىلار يۇ-قىرىقى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل خاتىرىگە ئاساسلىنىپ ئوخشاش بولمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. ۋاڭ گوۋېي ۋەكىللىكىدىكى، «توخرىلار ھونلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، غەربىي جەنۇبقا قاراپ چىكىنىپ سەيدام ئويمانلىقى ئارقىلىق پىشامشان، چەرچەن ھەتتا تارىم ئويمانلىقى-غا ئېتەكلىرىگچە يېتىپ كېلىپ، بۇ يەردە ئون يىل تۇرۇپ قالدى. كېيىن پامىردىن ئۆتۈپ باكتىرىيىنى بويسۇندۇردى»⑱ دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى ماتېرىياللاردا توخرىلارنىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم كۆچكەنلىكى، يەنى ھونلار تەختىگە باتۇر تەڭرىقۇت چىققاندىن كېيىنكى دەسلەپكى دەۋردە كۆچكەنلە-كى ۋە باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 177 ـ 176 - يىللىرى قىلغان يەنە بىر قېتىملىق ھۇجۇمىنىڭ تەسىرىدە كۆچ-كەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. ئېھتىمال، ۋاڭ گوۋېي ئەپەندى ئېيتە-قان يۆنۈلۈش توخرىلارنىڭ كېيىنكى قېتىملىق كۆچۈش سەپىرىدە بېسىپ ئۆتكەن يولى بولسا كېرەك. ماقالىمىزنىڭ بېشىدا «گۇەن-زى» ناملىق ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان «ياۋچى قاشتېشى» توغرى-لىق توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق. ۋاڭ گوۋېي ئەپەندى بۇ ئەسەرنى خەن دەۋرىگە ئائىت دەپ قاراپ، ئۇلۇغ توخرىلار خوتەن ئەتراپى-دىكى رايونلارغىچە يېتىپ بارغان⑲ دەيدۇ. «يېڭى خەننامە» غەربىي چاڭلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ بۇ ھەقتە: «توخرىلارنىڭ خانى ھون تەڭرىقۇتى باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. خەلقى تارقە-لىپ، غەربتىكى پامىردىن ئۆتۈپ كەتتى. ئاغرىق - سىلاق، ئاجىزلىرى جەنۇبتىكى تاغلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ چىڭلارغا بە-قىنىدى ۋە ئاستا - ئاستا ئۆزئارا نىكاھلاشتى»⑳ دېيىلىپ، بۇ خىل قاراشنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئومۇمەن، يۇقىرىقى

مەلۇماتلاردىن توخرىلارنىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھونلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن بىر قىسمىنىڭ غەربكە سەپەر قىلىپ، ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىغا ۋە ئۇ يەردىن فەرغانىگە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى، يەنە بىر قىسمىنىڭ شەرقىي جەنۇبقا سەپەر قىلىپ چىڭخەي ئارقىلىق پىشامشان، چەرچەن ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگىچە يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

توخرىلارنىڭ كۆچۈشى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەر كۈچ سېلىشتۇرمىسى ۋە ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى بىۋاسىتە ئۆزگەرتىپ، غەربىي يۇرت تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرى ئۆز ئالدىغا يەككە - يېگانە ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر ياكى رايونلار بىر - بىرى بىلەن يېقىنلاشتى. ئۇلارنىڭ ئالاقىسى بارغانسېرى قويۇقلاشتى. روشەنكى، بۇ ئەھۋال ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىگە شەكسىز پايدىلىق بولدى. «خەننامە» قاتارلىق خەنزۇچە مەنبەلەردە جالىچىيەن غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ توخرىلار بىلەن ئالاقە قىلغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. بەلكىم توخرىلار دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىكى چاغلاردا، يەنى خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن تۇرلۇك ئالاقىدە بولغان بولۇشى مۇمكىن، بولۇپمۇ خەلقلەر ئارىسىدا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ بولۇشى تەبىئىي. خەن سۇلالىسى خەن ۋۇدى دەۋرىگە كەلگەندە، جالىچىيەننى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. جالىچىيەننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ھونلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن توخرىلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئىدى. بۇ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن تۇنجى قېتىم ئالاقىلىشىشى بولدى. گەرچە جالىچىيەننىڭ مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىغان بولسىمۇ، توخرىلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەر ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەنىدى. ۋالىچ گوۋېي

ئەپەندى خەن دەۋرىگە ئائىت دەپ قارىغان «گۈەنزى» ناملىق ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان كوئېنلۇن ئېتەكلىرى ۋە خوتەندىن چىقىدىغان قاشتاشنىڭ «ياۋچى قاشتېشى» دەپ ئاتىلىشى بۇنىڭ بىر جانلىق مىسالى بولسا كېرەك. قىسقىسى، توخرىلار ۋە ئۇلارنىڭ كۆچۈشى مەملىكىتىمىز ۋە دۇنيا تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن، غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي يۇرت ۋە تېخىمۇ يىراق جايلارغا تارقىلىشىدا ۋە شۇنداقلا غەربىي يۇرتنىڭ بەزى مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كىرىشىدە زور رول ئوينىدى.

ئەمدى، ئەينى زاماندا جۇڭگو ۋە غەربىي يۇرت تارىخىدا خېلى زور رول ئوينىغان قوۋم - ئۇيسۇنلار توغرىلىق توختىلىپ ئۆتەيلى. يېغىلىق دەۋرى ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە خېشى كارىدورىدىن شىنجاڭغىچە بولغان بۇ كەڭ رايونىنىڭ تارىخ سەھنىسىدە بۇ ئۇيسۇنلارمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن قەدىمكى مىللەت ئىدى. ئۇلار شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپە قوشقان. ئۇيسۇنلار ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار مەزكەزلىك ھالدا «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەننامە» قاتارلىق دەسلەپكى تارىخ كىتابلىرىدا كۆرۈلىدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ ھەممىسى بەكمۇ قىسقا، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلىرى، توخرىلار، ھونلار ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، غەربكە كۆچۈش ئەھۋالى قاتارلىقلار توغرىسىدا ئېنىق خاتىرىلەر بەك ئاز. شۇڭا جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ بۇ ھەقتە ئېلىپ بارغان تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى ياشىغان جايلىرى دېگەندە، ئاساسەن، ئۇيسۇنلارنىڭ ناندۇبىي دەۋرىدە ياشىغان

جايلىرى ۋە ناندۇبېينىڭ ئوغلى كۇنبېي غەربكە كۆچۈشتىن ئىل-گىرى ياشىغان جايلىرى توغرىسىدا مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرىنىڭ پىكىرلىرى ھەر خىل بولغان، يېقىنقى زامان چەت ئەل ئالىملىرىمۇ ئورتاق بىر پىكىرگە كېلەلمىگەن. ناندۇ-بېي - تەخمىنەن يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ئارىلىقىدا ئۇيسۇن خانى، ئۇ چاغلاردا ئۇيسۇنلار قۇدرەتلىك توخرىلار بىلەن قوشنا بىر كىچىك ئەل ئىدى. بۇ ھەقتە «خەننامە» دە ئېنىق خاتىرە بار. ئۇنىڭدا: «ئۇيسۇن ئەسلىدە توخرىلار بىلەن دۇنخۇاڭ ئارىلىقىدا بىللە تۇراتتى»㉑. «كۇنبېينىڭ دادىسى ناندۇبېي ئەسلىدە توخ-رىلار بىلەن بىرلىكتە چىليەنشەن - دۇنخۇاڭ ئەترايلىرىدا تۇراتتى»㉒ دېيىلگەن. ئۇلار يېقىن قوشنا بولغانلىقتىن چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە توخرىلار ئۇيسۇنلارنى مەغلۇپ قىلغان. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونلىرى ھەققىدە يۇ-قىرىدا كەلتۈرۈلگەن تومتاق خاتىرىلەردىن باشقا، «تارىخىي خاتە-رىلەر»، «خەننامە» لەردە ھېچقانداق كونكرېت ماتېرىيال قالدۇ-رۇلمىغان. مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيە-سىنى تەتقىق قىلغان ھازىرقى زامان جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىمل-رى، ئادەتتە، «ئۇيسۇن توخرىلارنىڭ غەربىدە ياشىغان»㉓ دەپ قارايدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرى بىردەك ئەمەس. ئومۇمەن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى ۋە ھازىرقى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇيسۇنلارنىڭ چىليەنشەن تېغى ۋە دۇنخۇاڭ ئارىلىقىدا توخرىلارغا قوشنا، يەنى توخرىلارنىڭ غەربىدە ياشىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ ئەتراپىتىكى قوشنا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، غەربكە كۆچۈشى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى قاتارلىق مەسە-لىلەرگە كەلسەك، بۇ مەسىلىلەر توغرىلىقمۇ قاراش بىردەك ئەمەس. قەدىمكى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدىن «تارىخىي خاتىرە-

لەر» ، «خەنىمە» لەرنى ئېلىپ ئېيتساقمۇ ، ئۇيسۇنلارنىڭ ھوز-
لار ياكى توخرىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىق مەسىلىسىدە ئىك-
كى كىتابتىكى خاتىرىلەر ئوخشىشاش ئەمەس، يەنى «تارىخىي
خاتىرىلەر» دە ھونلار ، «خەنىمە» دە توخرىلار دەپ قارايدۇ.
كىم كىمنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىق مەسىلىسىدە ئۇيسۇنلار دا-
ئىم توخرىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغان بولسا كېرەك. چۈن-
كى ھونلار باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال توخرىلار خېشىدىكى
كۈچلۈك قوۋملارنىڭ بىرى ئىدى. ھازىر بۇ ھەقتىكى ئومۇملاش-
قان قاراش مۇنداق: ئۇلۇغ توخرىلار ئۇيسۇنلار خانى ناندۇبېيگە
ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ يەرلىرىنى تارتىۋالغان، خەلقى
بولسا ھونلار زېمىنىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلاردىن پاناھلىق تىلە-
گەن. بۇ ۋاقىتتا نانداۋېيىنىڭ يېگى تۇغۇلغان بالىسى كۈنبېينى
ھون تەخرىقوتى بېقىۋېلىپ چوڭ قىلغان بولۇپ، تەخرىقوت ئاتە-
سىنىڭ خەلقىنى ئۇنىڭغا قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۇنى ئۆز خەلقىگە
سەردار قىلدى. بۇ ۋاقىتتا باشتا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، توخرىلار
ھونلار تەرىپىدىن ئاللىقاچان مەغلۇپ قىلىنىپ، ئىلى دەرياسى
ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتكەنىدى، كۈنبېي ئۆز خەلقىگە ئىگە بولغان-
دىن كېيىن، ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ھون تەخرە-
قوتىدىن ئۇلۇغ توخرىلارغا ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلدى. كۈن-
بېي تەخرىقوتنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، غەربكە يۈرۈش
قىلىپ ئۇ يەردىن توخرىلارنى سىقىپ چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن
شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان. ھازىر كۆپلىگەن ماتېرىياللاردا ئۇيسۇن-
لارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئۆتمۈشى مۇشۇنداق بايان قىلىنىدۇ.

ئۇيسۇنلارنىڭ غەربكە كۆچكەن يولى ھەققىدە تارىخىي مەنبە-
لەردە ئېنىق خاتىرە بولمىسىمۇ، مۇناسىۋەتلىك جۇغراپىيە ۋە
ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا تەھلىل يۈرگۈزۈپ قا-
رىغىنىمىزدا، ئۇلار دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي شىمالىدىن قۇمۇل بوس-
تانلىقلىرىغا كېرىپ، ئۇ يەردىن تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى-

نى بويلاپ غەربكە كەتكەن بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا خېشى كارىدورىدىن چىقىپ غەربكە سەپەر قىلغاندا، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولىدىن ئىبارەت ئىككى يول بار ئىدى. «ئۇيسۇنلار ئالدىنقى يولنى تاللىغان بولسا، كىروران بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش تەس بولاتتى. شۇڭا بۇ يول بىلەن مېڭىشنىڭ ئېھتىمالى ئاز. قۇمۇلدىن غەربكە مېڭىپ، تيانشاننى بويلاپ مېڭىش 17 تۈمەن چارۋىچى ئۈچۈن بىر قەدەر مۇۋاپىق بولۇپ، مەيلى تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكى ياكى تاغ ئارىسى بولسۇن، ھەممىسى ئوت - چۆپ، سۇلىرى مول ئىوتلاقلار ئىدى»㉔. ئۆتكەن بىر قانچە يىلدىن بۇيان ئار-خېئولوگلار ئىلى دەريا‌سى ۋادىسى ۋە موڭغۇلكۇرە، گۈچۈڭلاردىن قەدىمكى مىس كان ئىزلىرى ۋە رەڭلىك ساپال قاچىلارنى تاپتى، بۇلار ئۇيسۇنلارغا ئائىت يادىكارلىقلار دەپ قارىلىۋاتىدۇ㉕. يۇ-قىرىقى تەھلىل ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارغا قارىغاندا، ئۇيسۇن خانى ئۆزۈنىڭ قوشۇنلىرى ۋە خەلقىنى باشلاپ تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىنى بويلاپ ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىغا يېتىپ بارغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدىغاندەك تۇرىدۇ.

ئۇيسۇنلار غەربكە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت-تىكى كۈچلۈك ۋە چوڭ بەگلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇ ھەقتە «خەننامە» دە: «ئاھالىسى 120 مىڭ تۇتۇن، 630 مىڭ كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 188 مىڭ 800 نەپەر» ㉖ دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ناھايىتى چوڭ سان. ئۇيسۇنلار-نىڭ ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىغا كۆچۈپ كېلىشى شىنجاڭنىڭ ۋە ئۇيسۇنلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى يېڭى نىشانغا باشلىدى. بە-زىلەر ئۇيسۇن بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۇيسۇنلار غەربكە يۆتكىلىپ ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىغا كەلگەندىن كېيىن باش-لانغان㉗، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭدا «خەننامە. جاڭ چيەننىڭ تەر-

جەمئىيەتلىك» ئاساس قىلىنغان بولسا كېرەك. لېكىن ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن، يەنى خېتى رايونىدىكى چاغلاردىلا خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ بولۇشى تەبىئىي. يۇقىرىقى نەقىل بولسا غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ھون دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت ۋە توقۇنۇش بار ئىدى. بۇ ئاساسلىق زىددىيەت ئاساسىدا خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت ۋە ئۇيغۇر بەگلىكى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشتەك ئىستراتېگىيە-لىك يول تۇتۇشى بىر قاتار تەدبىر ۋە تاكتىكىلارنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ ئىشلار «خەننامە» دە تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن بولۇپ، سەييياھ جاڭ چيەن ئارقىلىق ئىشقا ئاشقانىدى. جاڭ چيەن پادىشاھ خەن ۋۇدىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن توخرىلار بىلەن ئالاقە باغلاش ئۈچۈن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلدى. جاڭ چيەن گەرچە سەپەرنىڭ ئەسلى مەقسىتىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتنىڭ رايون ئەھۋالى ھەققىدە ناھايىتى نۇرغۇن مەلۇماتلارنى ئېلىپ قايتتى. بۇ، ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكتىكىلەر بىلەن غەربىي يۇرتتىكىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ۋە بىر - بىرىنى چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. خەن ۋۇدى جاڭ چيەننىڭ تونۇشتۇرۇشى ۋە تەكلىپىگە بىنائەن ئۇيغۇرلارغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇيغۇرلارمۇ چاڭئەنگە زىيا-رەتكە ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ئالاقىسى ئورنىتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىشىشى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ ئالدى بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسى-دىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يولىنى ئاچقان ھەم خەن سۇلالى-سى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ ھونلارنىڭ ھۇ-جۇمىنى چېكىندۈرۈشىگە كۈچلۈك ئاساس سېلىپ بەرگەنىدى. «شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ھونلارنىڭ تەھدىتىدىن ئاساسەن

قوتولغان، هون قولدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭمۇ خەن سۇلالىسىگە قايتا زور ھەربىي تەھلىكە يۇرگۈزگەنلىكى مادارى قالمىغان. بۇ، ئۇيسۇن، دىڭلىڭ ۋە خەنزۇلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوخشاشلا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە»(28).

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۇزۇلۇشى ياكى راۋانلىشىشى خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى ياكى قۇدرەت تېپىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولدى. شۇڭلاشقا ئۇيسۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ھەمكارلىقى ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي يۇرت، جۈملىدىن شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە ئۇنۇملۇك تەسىر كۆرسەتتى. خەن سۇلالىسى ھونلار بىلەن قوش (قاڭقىل) نى تالىشىش جەريانىدا ئۇيسۇنلار بىلەن ھەمكارلاشقانىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى بۇنداق ھەمكارلىققا دائىر مىسالىلار ناھايىتى كۆپ. خەن شۇەندى دەۋرىگە كەلگەندە، يەنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 72 ـ 71 ـ يىللىرى ھونلارغا قاتتىق زەربە بېرىپ، ھونلارنى بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىن چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. خەن سۇلالىسى ئۇيسۇنلارنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى كەڭ رايونلارنى كونترول قىلغاندىن كېيىن، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 ـ يىلى غەربىي يۇرتتىكى ھەربىي ـ مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار ـ غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنى ئەۋەتتى.

ھونلار مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ياشايدىغان ۋە بۇنىڭدىن تۆت ـ بەش مىڭ يىل ئىلگىرى خۇاشيا قەبىلىسى بىلەن بىر دەۋرده ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئېچىش، ئۇزاق تارىخىنى ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا زور تۆھپىلەرنى قوشقان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىردە ھون قەبىلىلىرى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى چوغاي تاغلىرى ئەتراپى ۋە ئوردوس

رايونى قاتارلىق جايلارنى ئاساس قىلىپ ھون قەبىلىلىرى ئىتتە-
پاقىنى تەشكىللىگەن، بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسىي مە-
كىزى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋۇيۇەن ناھىيە-
سى ئەتراپىدىكى تۇمەن شەھىرى ئىدى. ئەينى چاغدا يەنى مىلاد-
يىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن باشلاپ ئوتتۇرا
تۇزلەڭلىكتىكى يەتتە كۈچلۈك بەگلىك ئۆزئارا ئۇرۇش قىلغاچقا،
ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى تامامەن دېگۈدەك ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە
قالدى. بۇنىڭدىن پايدىلانغان ھون ئاقسۆڭەكلىرى - چەۋەندازلە-
رى پات - پات ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە باستۇرۇپ كىردى. مىلاد-
يىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى يەنى خەن گاۋزۇ لىيۇباڭ خەن
سۇلالىسىنى قۇرۇشتىن تۆت يىل بۇرۇن، ھون شاھزادىسى باتۇر
(مودۇ) ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، ھون دۆلىتىنى
قۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەينى چاغدا غەربىي
خەن سۇلالىسى بىلەن ھون تەڭرىقۇتلۇقىدىن ئىككى زور سىيا-
سىي كۈچ ئوخشاش دېگۈدەكلا مەيدانغا چىقتى. بۇنىڭ بىلەن
مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال ۋە غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى
قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ
كۆچۈش - يۆتكىلىشلىرىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىپ، غەربىي
يۇرت تارىخىدا زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ھونلار
باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209 -، مىلادىيىدىن
بۇرۇنقى 174 - يىللار) دەۋرىدە تازا كۈچىيىپ ئۆز ئەتراپىدىكى
نۇرغۇن مىللەت، قەبىلىلەرنى ۋە رايونلارنى بويسۇندۇردى. باشتا
سۆزلەپ ئۆتكەندەك، توخرىلار بىلەن ئۇيسۇنلارمۇ ھونلار قۇدرەت
تاپقان مۇشۇ دەۋردە كۆچۈپ كەتتى. خەن سۇلالىسى بولسا خەن
گاۋزۇ لىيۇباڭ دەۋرىدە مۇرەسسەلىشىش، يارىشىش سىياسىتىنى
يولغا قويدى. قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى، شۇنداقتە-
مۇ پات - پات چېگرا توقۇنۇشمۇ بولۇپ تۇردى. لېكىن ھونلار-
نىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە قۇدرەت تېپىپ موڭغۇل دالىسى ۋە

غەربىي يۇرتقا ئوخشاش كەڭ رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى مەملىكىتىمىز تارىخىدا ناھايىتى ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرى ئۆز ئالدىغا يەككە - يېگانە ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر ياكى رايونلار بىر - بىرى بىلەن يېقىنلاشتى، ئۇلارنىڭ ئالاقىسى بارغانسېرى قويۇقلاشتى. بۇ ھال ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا شەكسىز پايدىلىق ئىدى. «بۇ دەۋردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى بەزى خەنزۇ مەدەنىيەتلىرى ھونلار ئارقىلىق شىمالدىكى ۋە غەربتىكى ناھايىتى يىراق جايلارغا تارقالدى. شۇنىڭدەك چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ ۋە غەربىي رايونىنىڭ بەزى مەدەنىيەتلىرىمۇ ھونلار ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىپ كىردى»㉙.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى باتۇر تەخرىقۇت موۋ-غۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدا تۇرغاندىن كېيىن، ھونلار غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۈچىيىش ۋە ئاجىزلىشىشتەك ئۆزگىرىش-لەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپ-كى مەزگىللىرى (مىلادىيىنىڭ 48 - يىلى) گە كەلگەندە، جەنۇب ۋە شىمال ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى، جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ، ئۇلارنىڭ دائىرىسى ئىچىدە ياشىدى. شىمالىي ھونلار بولسا خەن سۇلالىسى بىلەن داۋاملىق دۇشمەنلىشىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە دائىم بېسىپ كىرىپ تۇر-دى. شىمالىي ھون كۈچلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىشى خەن سۇلالىسىگە تەھدىت سالدى. شۇ سەۋەبتىن، خەن سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ بىرلىككە كېلىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈ-لۈپ دۆلەتنىڭ كۈچىيىشى ھەمدە جەنۇبىي ھونلارنىڭ ياردەمى بىلەن، شىمالىي ھونلارغا قارشى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي ھونلارغا كەڭ كۆلەمدە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى مىلادىيە 89 - يىلى باشلانغان. نەتىجىدە خەن

سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي ھونلار قوشۇننىڭ ئارىغا ئېلىپ ھۇجۇم قىلىشى شىمالىي ھونلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، شىمالىي ھونلار تەڭرىقۇتىنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي ھونلار قوشۇننىڭ ئۇزلۇكسىز قورشاپ ھۇجۇم قىلىشى نەتىجىسىدە مىلادىيە-نىڭ 91 - يىلى شىمالىي ھونلار تەڭرىقۇتى قىسمەن ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە قاچتى، شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈش جەريانى باشلاندى. ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈش يۆنىلىشى ھەققىدە لىن گەن ئېپەندى: «بىرىنچى مەنزىلى ئۈيسۇنلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونى، ئىككىنچى مەنزىلى كانگىيە، ئۈچىنچى مەنزىلى ئالان (ئائورسى) بولغان، ئاندىن ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن»⑳ دەپ قارايدۇ. يەنە جيەنشىن ئېپەندىنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى» ناملىق كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كېلىدۇ. ھونلار مۇشۇ كۆچكەنچە ياۋروپاغا باستۇرۇپ كىرىپ، ياۋروپادا مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش دولقۇنىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، دۇنيا تارىخىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى كېيىن ھازىرقى ۋېنگىرىيە زېمىنىدا ئولتۇراقلىشىپ، يەرلىك مىللەتلەر بىلەن ھازىرقى ۋېنگر مىللىتىنى شەكىللەندۈردى. جەنۇبىي ھونلار بولسا ئۇزاق مەزگىل شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىدە ياشاپ، كېيىنچە ئالدىنقى جاۋ، شىمالىي لياڭ، شىا قاتارلىق خانلىقلارنى تىكلىدى. بۇ جەريانداجەنۇبىي ھونلار ئاساسەن تۈرك، سيانپىي، جۇرجان ۋە خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى.

ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ جۇڭگو تارىخىغىلا ئەمەس، دۇنيا تارىخىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. بولۇپمۇ مەملىكىتىمىز بىلەن چەت ئەللەر-

نىڭ، ھەم مەملىكىتىمىز ئىچىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالاقىسىنى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا چۈشىنىشى، بىر - بىرىدىن ئۆگىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن ھەم مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا سىڭىشىشىگە، ئۆز ئارا قوشۇلۇشىغا تۈرتكە بولغانىدى.

خۇلاسىلىگەندە، ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرلىرىدىن بۇيان ئىككى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، خېشى كارىدورى ۋە غەربىي يۈرتتىكى مىللەتلەر بىر نەچچە قېتىم زور كۆلەمدە كۆچكەن. بۇ مىللەتلەرنىڭ بەزىلىرى غەربتىن شەرققە، بەزىلىرى شەرقتىن غەربكە كۆچكەن. شەرق تەرەپتىن ئالغاندا، بۇ كۆچۈشكە چىن سۇلالەسى، ھونلار ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ غەربكە كېڭىيىشى سەۋەب بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىدىكى مىللەتلەرنىڭ شەرققە قاراپ كۆچۈشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. غەرب تەرەپتىن ئالغاندا، رىم (يۇنان) ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربكە قاراپ كېڭەيمچىلىك قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىرىشى سەۋەب بولغان. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەتلەرنىڭ غەربتىن شەرققە، شەرقتىن غەربكە كۆچۈشى خېشى كارىدورى ۋە غەربىي يۈرتتىكى مىللەتلەرگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. شەرق، غەرب مىللەتلىرىنىڭ بۇنداق زور كۆلەمدىكى كۆچۈشى، شۇبھىسىزكى، بۇگۈنكى شىنجاڭ رايونىدىكى، بولۇپمۇ قاتناش لىنىيىسى بويلىرىغا جايلاشقان مىللەتلەرگە زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ئىزاھات:

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» خەنزۇچە نەشرى، 24 ـ 25 - بەتلەر.

② مىكگوۋرېن: «ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، خەنزۇچە

نەشرى، 37 - بەت.
③ ۋاڭ زوڭۇيي: «دۇنخۇاڭ دېگەن ئىسىمنىڭ يەشمىسى - قوشۇمچە جۈڭگو توخرىلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1987 - يىل 4 - سان.
④⑬ ۋاڭ نىياۋپۇ: «ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ياشىغان ساكلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1987 - يىل 3 - سان.
⑤ «شۇنزى. ئومۇمىي بايان»، ئەنۋەر بايتۇرنىڭ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ئېلىنغان نەقىل، 62 - بەت.
⑥ «جى قەبرىستانلىقىدىكى جۇ يازما يادىكارلىقلىرى. خانلار تەزكىرىسى»، ئەنۋەر بايتۇرنىڭ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ئېلىنغان نەقىل، 64 - بەت.
⑦ «مۇتىەنزى تەزكىرىسى»، ئەنۋەر بايتۇرنىڭ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە ئېلىنغان نەقىل، 64 - بەت.
⑧ جېمەن بوزەن: «تارىختىن ئىلگىرىكى چىياڭلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى قوۋملارنىڭ مۇناسىۋىتى»، «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخى ماتېرىياللىرىدىن تاللانمىلار» (شىنجاڭ قىسمى) غا كىرگۈزۈلگەن ماقالە، 2 - قىسىم، 621 - بەت.
⑨ ياڭ جېيەنشىن: «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، نەشىرىياتى خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 192 - بەت.
⑩⑰㉑㉖ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، ئۇيغۇرچە نەشرى.
⑪⑫ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 23 - بەت.
⑭⑮ «تارىخىي خاتىرىلەر. فەرغانە تەزكىرىسى»، ئۇيغۇرچە نەشرى.
⑯㉒ «خەننامە. جاڭ چىيەن، لى گۇاڭلىنىڭ تەرجىمھالى»، ئۇيغۇرچە نەشرى.
⑱⑲ ياڭ جېيەنشىن: «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى»، نەشىرىياتى خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 75 - بەت.
⑳㉓㉗ لىيۇ گۇاڭخۇانىڭ «يەنە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيسۇن ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە كەلتۈرگەن نەقىل، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1981 - يىل، 4 - سان.

㉔ ۋاڭ بىڭخۇا، ۋاڭ مىڭجيې: «ئۇيغۇنلارنىڭ تارىخىدىكى بىر قانچە زور مەسىلە ئۈستىدە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1983 - يىل 3 - سان.

㉕ چېن گې: «شىنجاڭنىڭ رەڭلىك ساپاللىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1982 - يىل 3 - سان.

㉘ لىن گەن: «ئۇيغۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1983 - يىل 1 - سان.

㉙ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 46 - بەت.

㉚ لىن گەن: «شىمالىي ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1987 - يىل 1 - سان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكار لىقلارنىڭ بايقىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدىكى تارىخى ئۇزۇن ۋە مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ رەڭگا-رەڭ، مول مەزمۇنلۇق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشقا زور تۆھپىلەرنى قوشقان، ئۇلار ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، مانى يېزىقى، بىراھمى يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىپ، نۇرغۇن داڭلىق ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان، مۇشۇ يېزىقلار بىلەن تارىخ، ئىقتىساد، ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، دىن، تىل قاتارلىق ساھەلەرگە دائىر قىممەتلىك مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇرغان. شۇڭا ئۇلارنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىشقا، ئۇلارغا تەنقىدىي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ تەتقىقات خادىملىرىدىن ئىسرا-پىل يۈسۈپ بىلەن دولقۇن قەمبىرىنىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1984 - يىل 1 - سانىغا بېسىلغان «شىنجاڭ يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيىسى ۋە قېزىۋېلىنغان يازما يادىكارلىقلاردىكى قەدىمكى يېزىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇ-رۇش» ناملىق ماقالىسىدە، شىنجاڭدىن 1. بىراھمى يېزىقىنىڭ قىيىسىق شەكلى؛ 2. بىراھمى يېزىقىنىڭ توز شەكلى؛ 3. سانسكرىت يېزىقى؛ 4. قارۇشتى (كارۇشتى) يېزىقى؛ 5. قەدىمكى تۈرك يېزىقى؛ 6. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى؛ 7. سوغدى يېزىقى؛ 8. موڭغۇل يېزىقى؛ 9. خەنزۇ يېزىقى؛ 10. تۇبۇت

يېزىقى؛ 11. تاڭغۇت (شىشيا) يېزىقى؛ 12. يەھلىۋى يېزىقى؛ 13. مانى يېزىقى؛ 14. سۇرىيە يېزىقى؛ 15. ئەرەب يېزىقى؛ 16. يەھۇدى يېزىقى؛ 17. قەدىمكى گرېك يېزىقى؛ 18. باسپاھ يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار تېپىلغانلىقى قەيت قىلىنغان. گېرمانىيىلىك ئا. لېكوك بولسا «شىنجاڭدا 17 خىل تىل، 24 تۈرلۈك يېزىق تېپىلغان» دېگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ئەرەب يېزىقىنى قوللىنىشتىن بۇرۇن كەڭ قوللانغان يېزىق بولۇپ، 28 ھەرپلىك (تۆتى سوزۇق تاۋۇشقا، قالغانلىرى ئۈزۈك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ) بۇ يېزىقتا يېزىلغان يادىكار-لىقلار، جۈملىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى خېلى كۆپ. تەتقىقاتچىلار بۇ يېزىقنى سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان، دەپ قارايدۇ. 50 - يىللاردا موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇ-رىيىتىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سەككىز قۇر خەت ئويۇلغان ئابىدىگە ئاساسەن، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن (مىلادىيىنىڭ 840 - يىلىدىن بۇرۇن) لا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ تارىخا پۈتۈكلەرگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن خەت يېزىلغان، تارىختا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىلىمىزدە-كى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغىمۇ خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئالايلۇق، موڭغۇل يېزىقى بىلەن مانجۇ يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن پايدىلىنىپ تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزى-قى XII ، XV ئەسىرلەردە ئالتۇن ئوردا خانلىقى، تۆمۇرىيلەر خانلىقى ۋە چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمەت خەت - چەكلىرىدە قوللىنىلغان.

XII ، XV ئەسىردە ئىسلام دىنى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقى

ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان چاغاتاي يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى-
نىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن، شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى
تەدرىجىي قوللىنىلمايدىغان بولغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا
گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى جيۇچۈەن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدىكى ۋېنجۇ
جىلغىسىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن «ئالتۇن
رەڭلىك نۇرلۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم
پادىشاھى ئالتىلىق نوم پۈتۈك» تېپىلدى. بۇ نوم چىڭ سۇلالىسى
كاڭشى خانىنىڭ 26 - يىلى (مىلادىيە 1687 - يىلى) كۆچۈرۈل-
گەن بولۇپ، تەتقىقاتچىلار بۇ يادىكارلىقنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزى-
قىدىكى ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يادىكارلىقلار ئىچىدە يىلى ئەڭ
كېيىن ئەسەر، دەپ ھېسابلىدى.

XIX ئەسرىنىڭ ئاخىرلىرى XX ئەسرىنىڭ باشلىرىدا، چەت
ئەللەرنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترەتلىرى، ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى
شىنجاڭ ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرىدە ئارقا - ئارقىدىن قىدىرىپ تەكشۈ-
رۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن ئاسار ئەتىقىلەرنى، جۈملىدىن
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنى قولغا چۈشۈر-
گەن ۋە ئۇلارنى ئۆز مەملىكەتلىرىگە ئېلىپ كەتكەن.

1949 - يىلدىن بۇرۇن ۋە كېيىن ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولو-
گىيە خادىملىرى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش داۋامىدا ئاپتو-
نوم رايونىمىز ۋە گەنسۇدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇرغۇن
يادىكارلىقلارنى تاپتى. بۇ يادىكارلىقلار ھازىر مەملىكىتىمىزدىكى
كۈتۈپخانا، مۇزېي ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئو-
رۇنلىرىدا ساقلانماقتا. مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت تەتقىقات
خادىملىرى بۇ يادىكارلىقلارنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش ئاساسى-
دا ماقالە ۋە ئەسەر ئېلان قىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى
مۇناسىۋەتلىك خادىملارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. تۆ-
ۋەندە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بەزى مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ
تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. «مايترىنىڭ ئۇچرىشىشى 弥勒会见记»
(قۇمۇل نۇسخىسى)

بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، بۇ بۇددا دىنىدىكى ھىنايانا مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىگە ئائىت 27 پەردىلىك سەھنە ئەسىرى بولۇپ، ھازىرغىچە مەملىكىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ئىچىدە ھەجمى ئەڭ چوڭ، خېلى ياخشى ساقلانغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ يازما يادىكارلىق 1995 - يىلى 4 - ئايدا قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تېيانشان خەلق گۈڭشىسىنىڭ تۇمۇرتى كەنتى ئەتراپىدىكى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن تېپىلغان. چەت ئەللەردىكى مۇشۇ خىل نام بىلەن ئاتىلىدىغان يازما يادىكارلىقتىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ يادىكارلىق ئادەتتە «مايترىنىڭ ئۇچرىشىشى» نىڭ قۇمۇل نۇسخىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ ئەسەر جەمئىي 293 ۋاراق (586 بەت) بولۇپ، ھەربىر ۋاراقنىڭ چوڭلۇقى 7.12 × 5.74 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئەسەرنىڭ قەغىزى قېلىن، قاتتىق، خەتلەر قارا سىياھتا يېزىلغان بولۇپ، ھەربىر ۋاراقنىڭ ئوستى ۋە ئاستىغا سۈس قارا رەڭدە قىرغاق سىزىقى سىزىلغان، خەت قۇرلىرىنىڭ ئارىلىقى 1.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، ھەر بىر ۋاراقنىڭ 7 - قۇرى بىلەن 9 - قۇرىنىڭ ئارىلىقىدا سۈس قارا رەڭدە سىزىلغان دۆگىلەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا يىپ ئۆتكۈزۈپ چېگىپ تۈپلەش ئۈچۈن تەشىلگەن تۆشۈكچە بار. ئەسەرنىڭ 114 - بېتى خېلى مۇكەممەل ياخشى ساقلانغان بولۇپ، قالغان ۋاراقلىرى يىرتىلغان ياكى پۈچۈلۈپ تىتىلىپ كەتكەن. بەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە 31 قۇر، بەزىلىرىدە 30 قۇر خەت بار، 30 قۇرلۇق بەتلەر كۆپ.

تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپىنچىسى، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىنىڭ بەزى تەتقىقاتچىلىرى بۇ ئەسەرنىڭ كىرىش سۆزىدىكى:

«تەڭرى بوگۇ ئىل بىلگە ئارسلان تەڭرى ئۇيغۇر تەزكەنمىز بەختىگە مەدھىيە ئوقۇيدىغان ئون ئۇيغۇر ئىلى، ئوتتۇز شاھزادە ئوغلانى، توققۇز ئەلچى ئەقىلدارى...» دېگەن سۆزلەرگە ئاساسەن، بۇ ئەسەر VIII ، IX ئەسىرلەردە قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى؛ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى (850 ـ 1250) دە كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىدى.

«مايتىرىنىڭ ئۇچرىشىشى» نىڭ قۇمۇل نۇسخىسى تېپىلغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىزنىڭ تەتقىقات خادىملىرى بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. مەسىلەن، فېڭ جياشېڭ ئەپەندى «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1962 ـ يىل 7 ـ 8 سانلىرىدا: «1959 ـ يىلى قۇمۇلدىن يېڭى تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا نومى» دېگەن تېمىدا؛ گېڭ شېمىن ئەپەندى «يازما يادىكارلىقلار» ژۇرنىلىنىڭ 12 ـ سانىدا: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سەھنە ئەسىرى (مايتىرىنىڭ ئۇچرىشىشى، قۇمۇل نۇسخىسى) ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن تېمىدا؛ ئىسرائىل يۈسۈپ دولقۇن قەمبىرى، ئابدۇقېيۇم خوجا «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ژۇرنىلىنىڭ 1982 ـ يىل 4 ـ سانىدا «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى (مايتىرى سىمىت) نىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى توغرىسىدىكى تەتقىقات» دېگەن تېمىدا تەتقىقات ماقالىلىرىنى ئېلان قىلدى.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۇەنزاڭ نىڭ تەرجىمھالى»

بۇ ئەسەر 1930 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن تېپىلغان بولۇپ، كىتابنىڭ چوڭلۇقى 18× 44 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ 248 ۋاراقى ھازىر بېيجىڭ كۈتۈپخا-

نسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ قەغىزى كەندىردىن ياسالغان، ھەربىر بەتتە 27 قۇر خەت بار بولۇپ، خەتلەر سولدىن ئوڭغا تىك يېزىلغان. ھەربىر ۋاراقنىڭ 5 - قۇرى بىلەن 9 - قۇرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا دۇگىلەك سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا يىپ ئۆتكۈزىدىغان تۆشۈكچە بار. ئەسەرنىڭ 23 ۋاراقى خېلى ئوبدان ساقلانغان بولۇپ، قالغان ۋاراقلىرى پۈچۈلۈپ كەتكەن.

بۇ ئەسەر ئەسلىدە 10 جىلد بولۇپ، شۇەنزاڭنىڭ شاگىرتى خۇي لى ئۇستازىنىڭ بايانىغا ئاساسەن خەنزۇچە يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەردە مىلادىيىنىڭ VII ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ راھىب، سەييا‌ھ شۇەنزاڭنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەرنى بېشبالىق (بۈگۈنكى جىمىسار ئەتراپى) لىق ئۇيغۇر تىلشۇناس سىنقۇسەلى تۆتۇك خەنزۇچىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

مەملىكىتىمىزدە فېڭ جياشېڭ ئەپەندى «ئارخېئولوگىيە ئىلمى» ژۇرنىلىنىڭ 1953 - يىل 1 - سانىدا «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ئۇستىدىكى تەتقىقات دوكلادى» دېگەن تېمىدا ماقالە ئېلان قىلىپ، ئەسەرنىڭ تەرجىمىنى، تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى، مەزمۇنى توغرىسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. گېڭ شىمىن ئەپەندى بۇ ئەسەرنىڭ 7 - جىلدىنىڭ ئوبدان ساقلانغان سەككىز ۋاراقى (16 بەت) توغرىسىدا 1957 - يىلى تەتقىقات ماقالىسى يازدى، 1958 - يىلى ۋە 1977 - يىلى ئۇ ماقالىسىنى تېخىمۇ تولۇقلاپ، «مىللىي تىل - يېزىق» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلدى.

ئاپتونوم رايونىمىزدا ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسرائىل يۈسۈپ قاتارلىق يولداشلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ 7 - جىلدىدىكى سەككىز ۋاراقنىڭ تېكىستىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دېگەن كىتاب

(شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىل 9 - ئايدا نەشر قىلىنغان) تا ئېلان قىلدى.

1974 - يىلى روسىيىلىك توگۇشېۋا، خەنزۇشۇناس مېنشىكوف بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساقلىنىۋاتقان يەتتە ۋارىقى ئۇستىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى . بۇ رۇسچە ماقالىنى تۇرسۇن رىشات ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ 1983 - يىل 9 - سانىدا ئېلان قىلدى.

3. «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» (« 高昌馆杂字 »)

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن خەنزۇ تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرلەرگە ئايرىلغان سۆزلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسى، ئۇنىڭ نۇسخىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بېيجىڭدىلا تۆۋەندىكى تۆت خىل نۇسخىسى بار.

1) «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى». بۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چىقىرىلغان نۇسخا بولۇپ، كىتابنىڭ ئۇزۇنلۇقى 29.3 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ، بەتنىڭ قاتلانغان يېرىگە « 同文堂 » («تۇڭۋېنتاڭ مەتبەئەسى») دېگەن قىزىل تامغا بېسىلغان.

2) «ئىدىقۇت مەھكىمىسى تەرجىمە كىتابى». بۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چىقىرىلغان ياغاچ باسما نۇسخا بولۇپ، كىتابنىڭ ئۇزۇنلۇقى 27.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 21.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ، بەتنىڭ قاتلانغان يېرىگە « 高昌馆 » (ئىدىقۇت مەھكىمىسى) دېگەن تامغا بېسىلغان.

3) «خەنزۇتىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى. ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى». بۇ كىتاب ئون قىسىمغا

بۆلۈنگەن بولۇپ، موڭغۇل، جۇرجىت تىللىرى قاتارلىق بىر نەچچە خىل تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مىلگ سۇلالىسى دەۋرىدە چىقىرىلغان يازما نۇسخا بولۇپ، كىتابنىڭ ئۆز ۋۇلۇقى 32 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تەتقىقاتچىلار كىتابنىڭ مۇقاۋىسىدىكى «جالگ ئەيرۇ تامغىسى» دېگەن خەتكە ئاساسەن، بۇ كىتابنىڭ چىلگ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى خانى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇپەتتىش جالگ ئەيرۇنىڭ قولىدا ساقلانغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. يۇقىرىقى ئۇچ ئەسەر ھازىر بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

4) «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» - «ياپونىيە دۇڭياڭ كىتاب خەزىنىسى» دە ساقلىنىۋاتقان سىنىڭ نۇسخا بولۇپ، ئۇ ھازىر مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ كىتابتا 208 سۆز - ئىبارە بار. ئۇنىڭدىكى 52 سۆز - ئىبارە «خەنزۇ تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلۈكى» دە يوق سۆزلەردۇر.

«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» مىلگ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تۇرپان، قۇمۇللاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىنى تەتقىق قىلىشتا، شۇنداقلا شۇ جايدىكى خەنزۇ تىلىنىڭ تەلەپپۇزىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1984 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى خۇجىنخۇا، خۇاگ رۇنخۇا رەتلىگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» (خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە) نى نەشر قىلدى.

4. «ئىدىقۇت گاۋچاگ ۋاڭلىقى تۆھپە مەڭگۈ تېشى»

بۇ مەڭگۈ تاش 1933 - يىلى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان جىل-

غىدىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىرمۇ ۋۇجۇدىدا ساقلانماقتا. «گەنسۇ-نىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە: «بۇ مەڭگۈ تاش تېپىلغاندا ساق بولۇپ، كېيىن يەرلىكلەر بىلەي تاش قىلىمىز دەپ پارچىلىۋەتـ-كەنلىكتىن، ئۇنىڭ بىر نەچچە يۈزىدىلا خەت ساقلىنىپ قالغان» دېيىلگەن. ھازىر ساقلىنىۋاتقان مەڭگۈ تاش ئەسلىدىكى تاشنىڭ ئاستىنقى قىسمى بولۇپ، ئېگىزلىكى 1.8 مېتىر، كەڭلىكى 1.62 مېتىر كېلىدۇ. مەڭگۈ تاشتىكى خەتلەر خەنزۇچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان بولۇپ. خەنزۇچە خەتلەر يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلغان، جەمئىي 36 قۇر خەت بار، ھەربىر قۇردا 90 خەت (ھازىر ساق قالغان يېرىمىدا 40 خەت) بار. قەدىمكى ئۇيغۇرچە قىسمىدا 51 ياكى 52 قۇر خەت بار. بۇ مەڭگۈ تاشتىكى خەنزۇچە تېكىست «داۋيۈەن يادنامىلىرى»، «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەسەرلەر»، «ۋۇۋۈبي ناھىيىسىنىڭ تەزكىرىسى» قاتارلىق كىتابلاردا تولۇق خاتىرىلەنگەن.

1964 ـ يىلى ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى ئەپەنـ-دى بۇ مەڭگۈ تاشتىكى خەنزۇچە تېكىستنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە سېلىشتۇردى ھەمدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە قىسمىنىڭ سۆزەتكە ئېلىنغان نۇسخىسىنى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلدى. 1980 ـ يىلى گېنىڭ شىمىن ئەپەندى «ئارخېئولوگىيە» ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1980 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا بۇ مەڭگۈ تاش ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىسىنى ئېلان قىلدى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاـ-تى» (ئۇيغۇرچە) پەسىللىك ژۇرنىلىنىڭ 1985 ـ يىل 1 ـ سانىغىمۇ مۇشۇ ھەقتىكى تەتقىقات ماقالىسى بېسىلدى.

5. بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش يارلىقى»

گېرمانىيىنىڭ تۇرپانىنى 3 ـ قېتىملىق تەكشۈرۈش ئەترىتى

1905 ـ 1907 ـ يىللىرى تۇرپاندىكى مۇرتۇقتىن بىر يازما يادىكارلىقنى تاپقان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ يازما يادىكارلىقتا يۇمۇن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى بايان قىلىنغان. بۇ يازما يادىكارلىقنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، ئالىملار ئۇنى «بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بەجىنى كەچۈرۈم قىلىش يارلىقى» ياكى «بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدىكى ھۆججەت» دەپ ئاتىدى. ئۇزۇنلۇقى 2.78 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5.27 سانتىمېتىر كېلىدىغان بۇ يازما يادىكارلىقتا 48 قۇر خەت بار بولۇپ، ئۇنىڭ 3 ـ، 5 ـ قۇرلىرىدىكى خەتلەرنىڭ ئۆچۈپ كەتكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان قۇرلىرىدىكى خەتلەر خېلى ياخشى ساقلانغان، ھازىر بۇ يازما يادىكارلىق يازما يادىكارلىق نومۇرى TIIIM205 (U5317) سابىق شەرقىي گېرمانىيىنىڭ تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيە مەركىزىي تەتقىقات ئورنىدا ساقلانماقتا.

بۇ يازما يادىكارلىق تېپىلغاندىن كېيىن، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تارىخچىلار، تىلشۇناسلار بۇ يازما يادىكارلىق ھەققىدە تەتقىقاتنى قانات يايدۇردى. ئۇنى دەسلەپ روسىيىلىك شەرقشۇناس ۋ. ۋ. رادلوف ئوقۇپ چىقتى. رادلوف ئۆلگەندىن كېيىن، س. ئې. مالوف 1928ـ يىلى نەشر قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار توپلىمى» دېگەن كىتابىدا بۇ يازما يادىكارلىقتىكى مۇھىم مەزمۇنلارنى كۆپ قېتىم نەقىل كەلتۈردى. كېيىن يەنە گېرمانىيىلىك ئالىم پ. زېمې بۇ يازما يادىكارلىقنى خېلى چوڭقۇر، ئەتراپلىق تەتقىق قىلدى.

بۇ يازما يادىكارلىقتا ئۇنىڭ يېزىلغان يىل ـ دەۋرى خاتىرىلەنمىگەن بولغاچقا، ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرى ئوخشاش بولمىدى. ئالايلۇق، تىخونوف بۇ يازما يادىكارلىقتا چېلىقىدىغان «قۇتلۇق بويلا ئات تەڭرىتە قۇت بولمىش قاغان» دېگەن ئۇنۋان نامىنىڭ Ⅷ، Ⅸ ئەسىردە ئۇيغۇر قاغانلىرى تەرىپىدىن

قوللىنىلغانلىقىنى كۆزده تۇتۇپ، ئۇنى شۇ دەۋرگە مەنسۇپ يازما يادىكارلىق، دەپ قارىغان. يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇ يازما يادىكارلىقتا چېلىقىدىغان «قوۋچىر qucir» دېگەن سۆزنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى «قۇبچىر qubcor» دېگەن سۆز بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىگە «قۇبچىر» (موڭغۇلچە «يايلاق») دېگەن سۆزنىڭ كېيىن چارۋىنىڭ تۇياق سانىغا ئېلىنىدىغان بىر خىل باج نامىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىگە ئاساسەن، بۇ يازما يادىكارلىقنى موڭغۇللار غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە، يەنى تەخمىنەن XIV ـ XVIII ئەسىرگە تەئەللۇق دەپ قارىغان. ئېلىمىزنىڭ تەتقىقات خادىمى ياڭ فۇشۆمۇ «غەربىي شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 ـ يىللىق سانىغا بېسىلغان ماقالىسىدە كېيىنكى قاراشقا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى دىندىن پايدىلىنىپ ئاممىنى بىخۇتلاشتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە، شۇ چاغدا تارقالغان تۇرلۇك دىنلارنىڭ، جۈملىدىن بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا يول قويۇش ۋە ئۇنى قوللاش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى سىياسىي جەھەتتە تۇرلۇك ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولۇپلا قالماي، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ ئىبادەتخانا ئىگىلىكىنى رونىق تاپقۇزغان. بۇنداق ئەھۋال «بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بېجىنى كەچۈرۈم قىلىش يارلىقى» دا خېلى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئۇ يازما يادىكارلىقتا بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خېلى كۆپ ئۇزۇمزارلىقى ۋە يېرى بارلىقى، بۇ ئۇزۇمزارلىق ۋە يەرلەردە قوۋغاغ (quvʁaʁ) دەپ ئاتىلىدىغان يانچىلار ۋە سەلى (Sali) دەپ دەپ ئاتىلىدىغان تەبىقىدىكى مۇرىتلار ئىشلەيدىغانلىقى، ئۇلار ئاشلىق تېرىش، ئۇزۇم ئۆستۈرۈش، ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەش ۋە پاختا، كەندىر تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنىد-

غان. ئۇنىڭدا يەنە ئىبادەتخانىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك قىلىنىدۇ. غانلىقى، ئۆي ھايۋانلىرى بېقىلىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. بۇ- نىڭدىن ئۆز ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان قويۇق تەبىئىي ئىگىلىك (ناتۇ- رال ئىگىلىك) نىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

موڭغۇللارغا بېقىنغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ئىبادەت- خانا ئىگىلىكىنىڭ رونىق تېپىشىنى قوللاش ۋە ئۇنى رىغبەتلەندۈ- رۈش بىلەن يەنە ئۇنىڭغا ئىقتىسادىي جەھەتتە تۇرلۇك ئىمتىيازلا- رنى بەرگەن. مەسىلەن، «بۇددا ئىباتخانىسىنىڭ بېجىنى كەچۈ- رۈم قىلىش يارلىقى» دا ئۇزۇمزارلىق بېجى، كەندىر بېجى، پاختا رەخت، ئۇزۇم ھارىقى بېجى، تۇتۇن بېجى، قۇبچىر بېجى (تۇيۇق بېجى)، ئالۋان بېجى قاتارلىق باجلارنىڭ كەچۈرۈم قىلىنىدىغانلىقى ئېيتىلغان. قىسقىسى، بۇ يازما يادىكارلىق ئۇي- غۇرلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى، جۈملىدىن يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، دىن، باج - سېلىق ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

6. سودا ئىشلىرىغا دائىر ئالتە پارچە يازما يادىكارلىق

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادقا ئائىت يادىكارلىقلار ئىچىدە سودا ئىشلىرىغا دائىر يازما يادىكارلىقلارمۇ خېلى كۆپ. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر قىسىم ئالىملار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سودا ئىشلىرىغا دائىر يادىكارلىقلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىش- تى. ئالايلۇق، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل فاكۇلتېتىنىڭ تەد- قىقات خادىمى نيۇ رۇجى «غەربىي شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 - يىللىق 1 - سانىدا «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سودا ئىشلىرىغا دائىر ئالتە پارچە خەت - چەك ئۇستىدە تەتقىقات» ناملىق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدى، ئاپتور ئۇ ماقالىسىدە فرانسىيەلىك خاملىتوننىڭ «دۇنيا خۇاڭدىن تېپىلغان Ⅸ ، Ⅹ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسىرىدىن پايدىلىنىپ، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سودا ئىشلىرىغا دائىر ئالتە پارچە خەت - چەكنىڭ ئەسلى تېكىستىنى ئېلان قىلدى ۋە بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ مەزمۇنى ئۇستىدە ئىزدەندى ھەم ئۇلارغا زۆرۈر ئىزاھ بەردى. ئەمدى نېمۇ ئۇچۇنكى ماقالىسىگە ئاساسەن ئۇ ئالتە پارچە خەت - چەكنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنى تونۇشتۇرىمىز.

1. خاملىتون 28 - دەپ نومۇر قويغان يازما يادىكارلىق. 30×21.7cm كېلىدىغان (ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 21.7 سانتىمېتىر) بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى شاجۇ (دۇنخۇاڭ) لۇق تاڭقۇش ئەردەم ئۇگە قۇمۇل (قامىل) لۇق قار ئەردەم ئىنالغا ئەۋەتكەن. مەكتۇپتا خەت تاپشۇرۇۋالغۇچىدىن ئىززەت - ئىكرام بىلەن ھال - ئەھۋال سورالغان ھەمدە ئۇنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغانلىقى ئېيتىلغان. ئارقىدىن 3 - شەخس ۋە ئۇتكەن زامان پېئىلى ئارقىلىق خەت تاپشۇرۇۋالغۇچى خەت ئەۋەتكۈچى توغرۇلۇق جايدا ئۇچىنچى بىر شەخسنىڭ مال - مۇلۇكىنى قويۇپ قويغانلىقى بايان قىلىنغان. مەكتۇپتا بۇ مال - مۇلۇك ئىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان تەڭرىقۇلى دېگەن كىشىنىڭ ئىسمىغا تىلغا ئېلىنغان. قار ئەردەم ئىنال خېتىدە تەڭرىقۇلى ئۇنىڭدىن 3 - 4 توپ يىپەك رەخت ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقان، تاڭقۇش ئەردەم ئىنال جاۋاب خېتىدە تەڭرىقۇلى ئۇ رەختلەرنى زادىلا ئەكەلمىدى، دېگەن.

2. خاملىتون 29 - دەپ نومۇر قويغان يازما يادىكارلىق. 29.2×21.8cm كېلىدىغان بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى

مەكتۇپنىڭ ئالدى يۇزىدە 12 قۇر، كەينى يۇزىدە 10 قۇر خەت بار. بۇ مەكتۇپنى مەنگى سىلىگ، كۇچ تۇزۇن ۋە قوتلۇغ تۇزۇن- لەر شاجۇدىكى بىر سەنگۇن تۇز يېگەن (ئادەم ئىسمى) بىلەن سەنمىش تۇزۇنگە ئەۋەتكەن. سەنگۇن تۇز يېگەن مەنگى سىلىنىڭ جىيەنى بولۇشى مۇمكىن. مەكتۇپتا قوتلۇق تۇزۇن مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالغۇچىلارغا مەكتۇپنى تاغىسى (چەچمى) نىڭ قېشىغا قويۇپ قويغانلىقىنى ئېيتقان، كۇچ تۇزۇن سەنگۇن ۋە يېگەن باسقا ئۆرۈك قېقى (ئەرۈك)، كىشمىش (قۇرۇق ئۇزۇم) قاتار- لىقلارنى ئەۋەتكەنلىكىنى ئەسكەرتكەن، مەكتۇپ ۋە خالتىلارنى كارۋان «ئارقىش» لوتۇقتا بېرىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. مەك- تۇپنىڭ كەينىدە قوتلۇغنىڭ سەنگۇنگە يازغان خېتى بار، ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن سەنگۇن ئىلگىرى قوتادمىش يېگەننىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكى، ئاندىن تېرىلغۇ يەر تالىشىپ قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەرگەنلىكىنى قەيت قىلغان.

3. خامىلتون 27 - دەپ نومۇر قويغان يازما يادىكارلىق. 30×32cm كېلىدىغان بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەكتۇپتا 11 قۇر خەت بار. بۇ مەكتۇپنى بىر ۋالىي بىر راھىبقا - «ۋاپىشىم تويىنغا» ئەۋەتكەن، ئۇنىڭدا سالام - سائەتتىن كېيىن، ئىككى تەرەپنىڭ گەزلىمە «بۆز» سودىسى ھەققىدە، چىغار، لەۋكى دەپ ئاتىلىدىغان رەخت توقۇش ئەسۋابلىرىنى ئالماشتۇرۇش ھەققىدە سۆزلەنگەن.

4. خامىلتون 30 - دەپ نومۇر قويغان يازما يادىكارلىق. 30×41cm كېلىدىغان بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىق- نىڭ كەينى يۇزىدە تۆت قۇر خەت بار، شاجۇغا ئەۋەتىلگەن بۇ مەكتۇپ پۇچۇلۇپ كەتكەچكە، خەت يازغۇچىنىڭ نامىنى بىلگىلى بولمايدۇ، تەتقىقاتچىلار خەت يازغان كىشى سۇجۇدا ۋاقتىنچە تۇرغان بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ. بۇ مەكتۇپ شاجۇدىكى كىشىلەرگە، جۇملىدىن راھىب ساغ تويىن ۋە شاجۇلۇق سىلىگ

قاتارلىقلارغا ئەۋەتىلگەن. خەت يازغۇچى مەكتۇپنىڭ بېشىدا ئۇ-لاردىن خەت كەلمىگەنلىكىدىن ئاغرىنغان ھەمدە شاجۇدا قەغەز يوقمۇ دەپ سوراپ، ئۇلارنى مەسخىرە قىلغان. خەتتە ئاندىن تەزەك يولغا چىقماقچى، ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ قويۇڭلار دېيىلگەن. خەت يازغۇچى يەنە قاچاقۇرۇچ (كىچىك قازان)، كىچىك پىچاق، بويياق (دۇغ) قاتارلىقلارنى تەلەپ قىلغان ھەمدە بىر توپ يىپەك (يىگ تورۇ) ئەۋەتىپ بېرىشىنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتقان. خەت يازغۇچى مەكتۇپنىڭ ئاخىرىدا سوۋغات ئەۋەتىل-مىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزرىخاھلىق ئېيتقان ھەمدە كېلەر قېتىم جىق سوۋغات ئەۋەتىمەن دەپ ۋەدە قىلغان.

5. خامىلتون 36 - نومۇر قويغان يازما يادىكارلىق. 29 × 11.5cm كېلىدىغان بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادى-كارلىقتا 11 قۇر خەت بار. تەتقىقاتچىلار بۇ مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇ مەكتۇپ شاجۇغا ئەۋەتىلگەن، دەپ قارايدۇ. بۇ مەك-تۇپتا خەت يازغۇچى 24 يۆگەم يىپەك (تورقۇ) تاپشۇرۇۋالغان-لىقى، ئۇ توققۇز يۆگەم يىپەككە يازۇق ئىسىملىك بىر كىشىنى تېگىشكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان.

6. ستەيىن 117 - 8212 - دەپ نومۇر قويغان يازما يادىكارلىق، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ يادىكارلىقنىڭ ئالدى يۈزىدە بەش قۇر، كەينى يۈزىدە ئۈچ قۇر خەت بار. بۇ مەكتۇپتا بىر نەچچە كىشىنىڭ، بىر قويغا تۆت توپ يۇڭ توقۇلما، قىزىل ۋە ئاق يۇڭ توقۇلما تېگىشكەنلىكى ھەمدە باي قۇتلۇغ ئىسىملىك بىر كىشى ئۇلارغا ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، مەڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل، تۇرپان رايونلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن ئالماشتۇرغان خەت - چەك-لەر توپلىمى - «ئىدىقۇت مەھكىمىسى خەت - چەكلىرى» (تۆت قىسىملىق) خەتنۇچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بو-

لۇپ، 1981 - يىلى خۇ جېنخۇا بىلەن خۇاڭ رۇنخۇا تەرىپىدىن رەتلىنىپ، «مىللەت سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىدىقۇت مەھكىمىسى-خەت - چەكلىرى» دېگەن نام بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. ئۇ مىللەت سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈ-مىتى بىلەن شىنجاڭنىڭ زىچ ئالاقىسىنى، شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر-لارنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، تارىخ، جۇغراپىيە، تىل - ئەدەبىيا-تىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. قەدىم-كى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بەزى يادنامىلارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل 3 - ئايدا نەشر قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادنامىلار-لىرىدىن تاللانما» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە يەنە «تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان . . . نومى» (1929 - يىلى شىنجاڭ-دىن تېپىلغان. ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى-نىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ)، «80 ئاغىنىلىق بۇددا ۋاتام ساكاما خاۋا پۇليا سۇترا» (دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان، ھازىر گەنسۇ ئۆلكىلىك موزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ) قا-تارلىق دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىككە دائىر خەت - چەكلەر مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى كۇتۇبخانىلار، مۇزېيلاردا ساقلانماقتا. شۇڭا بۇ جەھەتتىكى تەتقە-قاتنى كۆچەيتىپ، بۇ جەھەتتە دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇشقا تىرىشىشقا توغرا كېلىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «غەربىي شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتى» (خەنزۇچە)، 92 - يىل 1-سان (ياڭ فۇشۇ، نيۇ رۇجىلارنىڭ ماقالىسىگە قارالسۇن).
② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (خەنزۇچە)، 1989 - يىل 4 - سان.
③ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە)، 1982 - يىل

4 ـ سان، 1984 يىل 1 ـ سان، 1985 ـ يىل 1 ـ سان.

④«قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى.

⑤«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، مىللەتلەرنەشرىياتى، 1984 ـ يىل 5 ـ ئاي نەشرى.

⑥«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئايلىق ژۇرنال، 1983 ـ يىل 9 ـ سان.

⑦ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل 6 ـ ئاي نەشرى.

⑧ گېلىڭ شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» (خەنزۇچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 — يىل 4 ـ ئاي نەشرى.

يالليۇغ چۇساي ۋە «غەرب سەپىرىدىن خاتىرە»

يالليۇغ چۇساي (1190 ـ 1244 ـ يىللار) موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق مۇتەپپەككۇر ۋە دۆلەت ئەربابى. ئۇ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش مەزگىلىدە چىڭگىزخان (تېمۇچىن)، ئۆكتاي خانلارغا مەسلىھەتچى بولغان. ئۇلار يالليۇغ چۇساينى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان بەزى تەكلىپلەر گەرچە ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوبيېكتىپ جەھەتتە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈلىنىشىدە مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىغان.

يالليۇغ چۇساي قىتانلارنىڭ لياۋدۇڭدىكى خانى تۇيۇنىڭ سەككىزىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى يەنجىڭ ھازىرقى (بېيجىڭ، ئەينى چاغدا خانبالىق دەپ ئاتالغان) دا ئولتۇراقلاشقان. «ئەل ئىدارە قىلىش ئۇرۇنىكلىرى» گە ئاساسلانغاندا، يالليۇغ چۇساينىڭ ئەجدادلىرى ئەينى دەۋرنىڭ بىلىملىك كىشىلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار يالليۇغ چۇساينىڭ كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئەتراپلىق يېتىلىشىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. يالليۇغ چۇساي 13 يېشىدا خەنزۇچە كلاسسىك دىنىي ئەسەرلەرنى راۋان ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان، رۇشۇ دىنىي تەلىماتىنىڭ ئەقىدىلىرى ئۈستىدە دەسلەپكى قەدەمدە تەتقىقات ئېلىپ بارالايدىغان دەرىجىگە يەتكەن. ئۇ كېيىنچە داۋاملىق تىرىشىپ ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، جۇغراپىيە، تەقۋىم (كالېندارچىلىق)، تېبابەتچىلىك، يېزىقچىلىق ساھەسىدە ئەجدادلىرىدىن ئېشىپ چۈشكەن. يالليۇغ چۇساي 1218 ـ يىلى يارلىققا بىنائەن موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى چىڭگىزخان ئوردىسىغا بېرىپ مەسلىھەت

چى بولغان، 1219 - يىلى موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە غەربكە - يىراق ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلانغان. ئۇ غەربتىكى دۆلەت ۋە رايونلاردا ئالتە يىلدەك تۇرغاندىن كېيىن، 1224 - يىلى چىڭگىزخان بىلەن بىللە موڭغۇل دالىسىغا قايتىپ كەلگەن. 1227 - يىلى چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى تولى ئاتە-سىنىڭ ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلغان. بۇ مەزگىلدە خېشى كارىدو-ردا تۇرۇۋاتقان يالالۇغ چۈسايى «كىتاب - ماتېرىياللارنى ئېلىپ پايتەختكە قايتىش» ھەققىدىكى يارلىقنى تاپشۇرۇۋېلىپ خانبالىققا قايتقان. ئۇ پايتەخت خانبالىققا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يار - بۇرادەرلىرى ئۇنىڭدىن غەربتىكى يۇرتلارنىڭ ئەھۋالىنى سوراشقان. بۇنداق قىزغىش ئۇنىڭ «غەرب سەپىرىدىن خاتىرە» نى يېزىشىغا تۈرتكە بولغان.

ئۇ يازغان «غەرب سەپىرىدىن خاتىرە» دە، غەربىي يۇرت (ئاساسەن شىنجاڭ ۋە بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى) نىڭ تاغ - دەريالىرى، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى، خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە دائىر ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. شۇڭا ئۇ ئەسەر XIII ئەسىردىكى غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا ئاتاقلىق تارىخچى شىياڭ دا ئەپەندى: «‹غەرب سەپىرىدىن خاتىرە›» . . . تېيانشاننىڭ شىمالىدىن چۈ دەريالىسى، سىر دەريالىسى، ئامۇ دەريالىسىغىچە بولغان جايلارنىڭ XIII ئەسىردىكى تارىخ - جۇغراپىيەسى ھەققىدىكى ئەڭ ئاۋۋالقى، ئەڭ مۇھىم كىتابلارنىڭ بىرى، دەپ كۆرسەتكەن. شۇنىمۇ كۆر-سەتىش كېرەككى، يالالۇغ چۈسايى رۇجيا مەزھىپىنىڭ سادىق مۇرتى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەسىرىدە باشقا مەزھەپلەرگە، بولۇپمۇ تويىن (داۋجياۋ) مەزھىپىدىكى سايامەتچى راھىب چيۇچۇجىنىڭ كۆز قارىشىغا ھۆجۇم قىلىنغان دېنىي تەشەببۇسلارمۇ خېلى سال-ماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇمۇ شۇ چاغدىكى دېنىي مەزھەپلەر كۆرىشىنى

تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. ھازىر ئۇ ئەسەرنىڭ تولۇق بولمىغان يېگانە نۇسخىسى ياپونىيىنىڭ گوكۇنبې ئۆلكىلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. («ئوكيانۇس» كىچىكلىتىلگەن نۇسخا، خەنزۇچە، 1835 - بەت).

ياللۇغ چۇواي موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىغا 30 يىلغا يېقىن ئوردا ئەمەلدارى بولغان مەزگىلدە، ھەربىيلەر بىلەن خەلقلەرنى ئايرىپ ئىدارە قىلىش، باج سېلىقىنى ۋە باج مەھكىمىلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، ئوردا كىتاب - ماتېرىيال مەھكىمىسى تەسىس قىلىش قاتارلىق بەزى ئاقىلانە تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇلار ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ باج - سېلىق مەجبۇرىيىتىنى مۇ-قىملاشتۇرۇش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش، كلاسسىك ئە-سەرلەرنى رەتلەش ۋە توپلاشقا بەلگىلىك ئىجابىي تەسىر كۆرسەت-كەن.

قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تارىخىي ئەسەر — «ھۇدۇدۇلئالەم»

1892 - يىلى رۇسىيىلىك شەرقشۇناس تۇمانسكىغا ئۇنىڭ پېرسىيىلىك دوستى گۇلىياياگانى بۇخارادىكى كىتابپۇرۇشلاردىن سېتىۋالغان «ھۇدۇدۇلئالەم» («دۇنيادىكى چېگرا - پاسىللار تەپسىراتى») نامليق پارس تىلىدا يېزىلغان بىر قولىيازما كىتابنى تەقدىم قىلغان. بۇ كىتاب تۇمانسكى تەرىپىدىن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇرۇلغان ھەمدە رۇسچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىنگلىزچىغا ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى گوزگان دېگەن جايدىكى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن ھىجرىيە 372 - يىلى (مىلادى 994 - يىلى) يېزىلىپ، شۇ جايدا قۇرۇلغان پارگون (فەرىغۇن) خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇخارىس مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەدكە تەقدىم قىلىنغان.

تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، «ھۇدۇدۇلئالەم» ئەسلىدە ئىزاھلىق خەرىتىلەر توپلىمى بولۇپ، خەرىتىلىرى يوقىلىپ كېتىپ، ئىزاھلىرىلا ساقلىنىپ قالغان. ئاپتور بۇ كىتابتا ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ بىلگەنلىرىگە ئاساسەن، دۇنيانى دېڭىز - ئوكيان، ئاراڭ، تاغ تىزمىسى، دەريا ۋە قوملۇقلارغا ئايرىغان، ئۇ ئەينى زاماندا ئامېرىكا قىتئەسى ۋە ئاتلانتىك ئوكيانىنى بىلمىگەچكە، بۇ ھەقتە توختالمىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، دۇنيادىكى دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئەھۋالىنى شەرقتىن غەربكە رەتكە تۇرغۇزۇپ بايان قىلغان. مەسىلەن، 9 - بابتىن 11 - بابقىچە شەرقىي جەنۇبتىكى تۈرك قەبىلىلىرى (توققۇز ئوغۇز، ياغما، قارلۇق، چىگىل، تۇرگەش) گە دائىر ئەھۋاللار؛ 18 - بابتىن 22 - بابقىچە غەربىي

جەنۇبتىكى تۈرك قەبىلىلىرى (ئىچكىن، غۇز، پىچىنەك، قىپچاق، ماجار) غا دائىر ئەھۋاللار: 23 - بابتىن 26 - بابقىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارائۇننەھر (ئامۇ دەريا‌سى بىلەن سىر دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى جايلار)، خوراسان ۋە ئۇنىڭ ئەترا‌پىدىكى رايونلارغا دائىر ئەھۋاللار ھەققىدە توختالغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بابلاردا پېرسىيە (ئىران) نىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرى، ئىراق، ئازەربەيجان، ئەرمىنىيە، ئەرەبىستان، سۈرىيە، شىمالىي ئافرىقا، ئىسپانىيە ۋە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى) ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. ئاخىرىدا شەرقىي ئافرىقا بىلەن سۇدانغا ئائىت ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. ئاپتور ھەر بىر دۆلەت ياكى رايون ھەققىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ تۆت تەرىپىدىكى چېگرا-سى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالى، ئۇنىڭدىكى ئۆلكە، شەھەرلەر ۋە جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، مىللەتلىرى، بايلىقى، مەنزىرە-سى ھەم شۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق ئەھۋاللارنى تونۇشتۇرغان.

ئاپتور بۇ كىتابنى «ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ئىسلامىلىرىگە ئاساسەن يازغان» لىقىنى ئەسكەرتكەن، ئەمما ئۇ ئۆز كىتابىدا يۇنان ئالىملىرىدىن ئارىستوتېل بىلەن پىتولومىنىلا تىلغا ئېلىپ، باشقا ئالىملار ۋە پايدىلانغان ماتېرىيال مەنبەسى ئۇستىدە ئېغىز ئاچمىغان. ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشچە، ئاپتور بۇ كىتابنى ئاساسەن IX - X ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى ۋە سەييا‌ھلىرىنىڭ نەتىجىلىرى ھەم سايا‌ھەت خاتىرىلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان.

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى 10 - ئەسىردە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز كىتابىدا شۇ چاغدىكى جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كىتاب شىنجاڭ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخ - جۇغراپىيىسىگە ئائىت ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى قىممەتلىك

ماتېريال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاپتور خوراساندىكى گوزگان دېگەن جايدىن بولغاچقا، كىتابتا خوراسان ۋە ماۋارائۇننەھرگە دائىر ئەھۋاللار بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئاپتور سامانىيلار خانلىقى (999 - يىلى قاراخانىيلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان) نىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خانلىققا ئائىت ئەھۋاللارنى بايان قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مەسىلەن، شۇ چاغدا بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى بۇخارا ئىكەنلىكى، بۇ خانلىقنىڭ خان جەمەتى پېرسىيەدىكى ساسانىيلار خانلىقىنىڭ بۈيۈك سەركەردىسى بەھرام چۇساينىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى، پەرغانە، ئىراق، تاشكەنت، خوشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ ئۆزىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى (چېگرا رايون ۋالىيسى) بارلىقى؛ ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالى، ھەتتا كابۇل دەرياسى بويلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تېخى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغانلىقى؛ كابۇلنىڭ ئاھالىسى مۇسۇلمانلار ۋە ھىندىلاردىن تەركىب تاپقانلىقى، ھىندىلارنىڭ ئىبادەتخانىسى بارلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن ھەمدە ماۋارائۇننەھرنىڭ مەركىزىي رايونى بولغان سەمەرقەنت شەھىرىدە نۇرغۇن مانى مۇخلىسلىرى ۋە مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بارلىقى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىكىلەرنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان.

بۇ كىتابتا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپاندىن ئىسسىقكۆلگىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى، قەشقەردىن خوتەنگىچە بولغان جايلاردا توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ ياشايدىغانلىقى، كىشىگىت (قاراشەھەر) دىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۆز سەركەردىسىنى يابغۇ دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدىمۇ ياغما قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى خۇراسان، ماۋارائۇننەھرگە دائىر خاتىرىلەردە يالغۇز سامانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى بايان قىلىنىپلا قالماي، بەلكى بۇ خانلىقنىڭ قوشنا

رایونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن. سامانىيلار خانلىقى پارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر تەرە-پىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان ئاخىرقى خانلىق بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە قوشنا بولغان رايونلارغا سودا ۋە ئۇرۇش يولى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. بۇ خانلىق 999 - يىلى قارا خانىيلار-نىڭ خاقانلىرىدىن ئارسلان ئىلىك ناسىر ئىبنى ئەلى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئافغانىستاندا قۇرۇل-غان غەزنە خانلىقى بىلەن بىرلىكتە، ئامۇ دەريانىڭ پاسسل قىلىپ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالغان.

«ھۇدۇدۇلئالەم» دە بېرىلگەن مەلۇماتلارنىڭ مەزمۇن دائىـ-رىسى ناھايىتى كەڭ. بىز ئۇنى ئىلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرى ۋە غەرب سەييا ھىلىرىنىڭ سايا ھەتنامىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئەس-تايىدىل تەتقىق قىلساق، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (يەنى VII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە) دىكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا-نىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ھەم مىللەتلەر تارىخىغا ئائىت ئەھـ-ۋاللارنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنەلەيمىز.

مەرۇەزى ۋە تەبىئەتنۇل ھايۋان

شەرەف ئەل زامان تاھىر مەرۇەزى - مىلادى 11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 12 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشىغان ئاتاقلىق جۇغراپىيە ئالىمى، تۈرك، زوئولوگ ۋە تارىخچى، ئۇنىڭ «تەبىئەتنۇل ھايۋان» (ھايۋانلارنىڭ تەبىئىتى») دېگەن ئەسىرىدە جۇغراپىيە، تېبابەتچىلىك ۋە زوئولوگىيىگە دائىر خاتىرىلەردىن باشقا، ئىلگىرىكى تارىخىي ئەسەرلەردىن ئېلىنغان نەقىللەرمۇ بار. بۇ نەقىللەر شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

مەرۇەزىنىڭ ھاياتىغا دائىر بىۋاسىتە مەلۇمات يوق دېيەرلىك. شەرقشۇناس مىنورىسكىنىڭ 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن سامانى ئەل دامىرىنىڭ ئەسىرىدىكى ۋاستىلىك ماتېرىيالىلار ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇشچە، مەرۇەزى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرۇە (مۇئۇرۇ) لىك بولۇپ، مىلادىيە 1046 - يىلىدىن 1120 - يىلىغىچە ياشىغان. مەرۇەزى 11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان سالجۇق خاندانلىقىنىڭ خانلىرى — مەھمۇد I (1092 — 1094)، بۇر قارۇق (1094 — 1104)، مەھمۇد II (1104 — 1117) ۋە سالجۇق خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى سىنجار (سانجار، 1117 — 1157) دەۋرلىرىدە ئوردا تۈپى بولغان. بۇنداق ئىجتىمائىي شارائىت ئۇنىڭ مول ماتېرىيال توپلىشىغا، ئاڭلىغان، كۆرگەنلىرى ئاساسىدا «تەبىئەتنۇل ھايۋان» ناملىق مول مەزمۇنلۇق ئەسەرنى يېزىپ چىقىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. 1936 - يىلى دوكتور ئا. ئاربېرىي ھىندىستانىنىڭ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا «تەبىئەتنۇل ھايۋان» نىڭ

ئەرەبچە نۇسخىسىنى چېلىقتۇرغان. 1942 - يىلى مىنورسكى بۇ ئەسەردىكى جۇغراپىيىگە دائىر باب - پاراگرافلار (جۇڭگو، تۇركىي تىللىق خەلقلەر، ھىندىلار، ئېفىئوپىيە ۋە يېراق شەرق-تىكى ئەللەر، ئارالالارغا دائىر بايانلار) نى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ۋە ئۇنىڭغا ئىزاھ بەرگەن، بۇ تەرجىمە نۇسخىنى ئەنگلىيە پادىشاھلىق ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتى شۇ يىلى «مەرۋەزىنىڭ جۇڭگولۇقلار، تۇركىي تىللىق خەلقلەر، ھىندىلار توغرىسىدىكى بايانلىرى» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلغان. كېيىن ئەنگلىيەلىك تارىخشۇناس ن. ئا. ر. گىبب بىلەن ئېلىمىز ئالىمى جۇ يىلياڭ ئەپەندى ئۇنىڭدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلىغان.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، «تەبئە تۇل ھايۋان» تۆت قەسىمدىن تەركىب تاپقان. 1 - قىسىمدا ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىگە ئائىت مەلۇماتلار، مەسىلەن، پارسلار جۇڭگولۇقلار، تۇركلەر، ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) لىكلەر، ئەرەبلەر، ھىندىلار، ئېفىئوپىيىلىكلەر (ھەبەشلەر) ۋە باشقا خەلقلەرگە ئائىت مەلۇمات بەرىلگەن. 2 - قىسىمدا بارلىق ھايۋانلار، يەنى پىلدىن قۇرت - قوڭغۇزلارغىچە بولغان جان - جانۋارلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بايان قىلىنغان. 3 - قىسىمدا قۇشلار (94 خىل قۇش) تونۇشتۇرۇلغان. 4 - قىسىمدا قۇرت - قوڭغۇزلار (35 خىل قۇرت - قوڭغۇز) تونۇشتۇرۇلغان. بۇنىڭدىن بۇ ئەسەرنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنىنىڭ ناھايىتى موللۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مەرۋەزىنىڭ ئەسىرى تارىخ، جۇغراپىيە تەتقىقاتى جەھەتتىن ئالغاندا، جۇڭگو، جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، ئۇ ئەسەرنىڭ جۇڭگو ھەققىدىكى بابىدا جۇڭگوغا بارغان سودىگەرلەرنىڭ مەلۇماتى، مۇسۇلمان ئەللىرىدىن جۇڭگوغا ئەلچىلىككە بارغانلارنىڭ ئەھۋالى، جۇڭگو بىلەن ماۋارائۇننەھر (ئامۇ دەريا سى

بىلەن سىر دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى رايونلار) نىڭ مۇناسىۋىتى، قەشقەر بىلەن گەنسۇنىڭ ئارىلىقى، غەربتە قىتتان، ئۇيغۇر خانلىقى قىغا باردىغان يولنىڭ ئارىلىقى، قىتتان خانىنىڭ ماۋارائۇننەھر سۇلتانىغا يازغان خېتى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى، ئۇيغۇر خانلىقى خاقانىنىڭ ماۋارائۇننەھر سۇلتانىغا يازغان خېتى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى، ئىچكى جۇڭگولۇقلار، تۇبۇتلار، خوتەنلىكلەرنىڭ تەقۋىم (كالېندار) چىلىقى قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەردە تۈركلەر ۋە ھىندىلار ھەققىدىمۇ خېلى سىستېمىلىق مەلۇمات بېرىلگەن. مەسىلەن، تۈركلەر ھەققىدىكى بابىدا تۈركلەرنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالى، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى، ئۇلارنىڭ تارقىلىشى، ئۆرپ - ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، پەرقى قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. ھىندىلار ھەققىدىكى بابتا ھىندىلارنىڭ يەتتە قەبىلىسىنىڭ جايلىشىشى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتى، ئۇلارنىڭ سەنئەت، ھېسابلاش، گېئومېتىرىيە، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە) جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرى، دىنىي ئېتىقادى، ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى، قانۇنى قاتارلىق مەزمۇنلار سۆزلەنگەن.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەزكۇر ئۇمۇمىي جۇڭگو ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا بارمىغان. ئۇنىڭ جۇڭگو، ھىندىستان ھەققىدىكى مەلۇماتى باشقىلارنىڭ يازغانلىرى ياكى ئاڭلىغانلىرى ئاساسىدا يېزىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا بەزى يېتەرسىزلىك ۋە نۇقسانلار مەۋجۇت. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەتقىقات خادىملىرىدىن خۇ جىنجۇ بىلەن تېيەن ۋېيجاڭ مەزكۇر نىڭ جۇڭگو ۋە تۈركلەر توغرىسىدىكى بايانلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى. بۇ تەرجىمىلەر «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» نىڭ 1984 - يىللىق سانلىرىدا ئېلان قىلىندى ھەمدە مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات زۇرنال-لىرىغا بۇ ھەقتىكى دەسلەپكى تەتقىقات ماقالىلىرى بېسىلدى.

«تۈركى تىللار دىۋانى» ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى

«تۈركى تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دەپ ئاتىلىدۇ) — ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر تىلشۇناش مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئېنسىكلوپېدىك نادىر ئەسىرىدۇر.

مەھمۇد قەشقەرى — قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى مۇ-ھەممەد بۇغراخان (مىلادىيىنىڭ 1056 — 1057 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ نەۋرىسى، بارسخان (ئىسىقكۆلنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا) نىڭ ئەمىرى ھۈسەيىننىڭ ئوغلى. ئۇ مىلادى-يىنىڭ 1057 — 1058 - يىللىرى قاراخانىيلار ئوردىسىدا يۈز بەرگەن قانلىق ۋەقەدە، تەلىيىگە يارىشا ئامان قېلىپ، شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار سۇلالىسى زېمىنىدىن قېچىپ چىقىپ، دەس-لەپتە بۇخاراغا، كېيىن نىشاپۇر ئارقىلىق باغدادقا بارغان. ئۇ شۇ قېتىمقى ۋەقەدىن بۇرۇن قەشقەردە شۇ زامانغا نىسبەتەن يۇقىرى مەلۇماتلىق ھېسابلىنىدىغان ئائىلىسى بۇبى رابىيە خانىمدىن خېلى ئەتراپلىق، چوڭقۇر بىلىم ئالغان. ئەينى چاغدا شەرق ئەللىرىگە تونۇلغان قەشقەردىكى «مەدرىسەئى ھامىدىيە»، «مەد-رىسەئى ساچىيە» دەپ ئاتالغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا تەربىيىلەن-گەن، ئەنە شۇ بىلىم يۇرتلىرىدا شەيخ ئىمام زايىت ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ قەشقەرى قاتارلىق داڭلىق ئالىملارنىڭ تەربىيىسى-دە، تۈركىي تىللارنى، ئىلمىي مەنتىقە (لوگىكا)، تارىخ، جۇغ-راپىيە، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە)، تېببابەتچىلىك ۋە ئىس-

لام ئەقىدىلىرىنى پۈختا ئىگىلىگەن.

ۋېي لياڭتاۋ ئەپەندى يازغان «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» دېگەن كىتابتىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلار ئوردىسىدا يۈز بەرگەن پاجىئەلىك قانلىق ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى يەتتە سۇ ۋادىسى، ئىلى، سىر دەريالىرى بويلىرى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۇ يەردە تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ «كىرىش سۆز» قىسمىدا مۇنداق دەيدۇ:

«مەن تۈركىلەرنىڭ بارلىق سەھرا - يايلاقلىرىنى كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، خاككاس (قىرغىزلار) نىڭ پاساھەتلىك تىللىرى دىلىمغا مەھكەم ئورناش-تى... ئۇزاق مۇددەتلىك تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق، مەن ئەڭ ياخشى ئۇسۇل ۋە ئەڭ روشەن تىل ئارقىلىق بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم.»

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى مەلۇماتلار ۋە ۋېي لياڭتاۋ قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، «دە-ۋان» ھىجرىيە 464 - يىلى 5 - ئاينىڭ باشلىرى (مىلادى 1072 - يىلى 1 - ئاي) دا يېزىلىشقا باشلىغان، ھىجرىيە 466 - يىل 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى (مىلادى 1074 - يىلى 2 - ئاي) دا يېزىلىپ تاماملانغان. مەھمۇد قەشقەرى بۇ ئەسەرنى ئەينى چاغدىكى ئابباسىيلار خانلىقىنىڭ خەلىپىسى ئەبۇل قاسىم ئابدۇللا ئىبنى مۇھەممەد مۇقتەدى (مىلادى 1075 — 1094 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) غا تەقدىم قىلغان.

«دىۋان» ئەرەب تىلى ئارقىلىق يېزىلغان تۈرك تىلى لۇغىتى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ 11 - ئەسىرلەردىكى تۈركىي تىللىق مىللەت-قوۋملارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدىن مەلۇمات بېرىدىغان تېپىل-غۇسىز، بىردىنبىر مەنبەدۇر. بۇ بۇيۇك قامۇستا، ئەينى دەۋردە-

كى تۈركىي تىللىق مىللەت - قۇملارنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تارىخ، ھاكىمىيەت، ئىلىم - پەن، يېزا ئىگىلىك، ئىلمىي نۇجۇم، تەقۋىمچىلىك (كالېندارچىلىك)، پەلسەپە، جۇغراپىيە، ئەدەپ - ئەخلاق، بالىلار ئويۇنى، ئەپسانە- رىۋايەت- لىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك تارىخىي ماتېرى- يالار بار. بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى تۈركىي تىللىق مىللەت - قۇۋ- لارنىڭ، جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ نامى، تارقىلىشى، ئۇرۇق - قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈشى، دىنىي ئېتىقاد تارىخى، يەر ناملىرى توغرىسىدىكى مول مەلۇماتلار، شۇنداقلا ئۇنىڭدىكى دائىر بىلىك خەرىتە (يۇمىلاق خەرىتە) بىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي ئەھۋاللارنى بىلىشىمىز ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشىمىزنى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

مەسىلەن، مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» نىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا تۈركىي تىللىق قەبىلە - قۇۋملار ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلى- شى توغرىسىدا مۇنداق دەپ قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال قال- دۇرغان:

«تۈركىلەر ئەسلىدە يىگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرى ئەزىز كۆرگەن نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەس- نىڭ ئوغلى تۈركىكە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ رۇم ئەۋلادىنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋە ئىسھاق ئوغلى ئىسمۇ، ئىسمۇ ئوغلى رۇمغا بېرىپ تاقالغىنىغا ئوخشاي- دۇ. ھەربىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىگىلا مەلۇم. مەن بۇلاردىن ئاساسىي ۋە ئاتا قەبىلىلەرنىلا يازدىم، ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى تاشلىدىم. كىشىلەردە ئوغۇز تۈركمەنلەرنى بىلىشكە ئېھتىياج بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى ۋە مىللە- رىنىغا باسىدىغان تامغىلىرىنى كۆرسەتتىم. مەيلى مۇسۇلمان بول- سۇن ياكى بولمىسۇن، رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن كۈن چىقىشقا

قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇم. رۇمغا ھەمىدىن يېقىن قەبىلە پەچەنەك (paqanak) ئاندىن قالسا قىپچاق، ئوغۇز، يەمەك، باشقىرت، باسمىل، قاي، ياباقۇ، تاتار، قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر. قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. بۇ قەبىلىلەر رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن شەرققە قاراپ شۇ تەرتىپتە سوزۇلغان. ئاندىن چېگىل، توخسى، ياغما، ئۇغراق، چارۇق، چومۇل، ئۇيغۇر، تاڭغۇت، خىتاي قەبىلىلىرىدۇر. خىتاي — چىن دېمەكتۇر.

ئاندىن تابغاچ، بۇ — ماچىن دېمەكتۇر. بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى تۆۋەندىكى دائىرىلىك خەرىتىدە بىر - بىرلەپ كۆرسەتتىم.»

يۇقىرىقى بۇ بىر ئابزاستا ئاپتور ئەينى ۋاقىتتىكى زامان، ماكان چەكلىمىسى تۇپەيلىدىن، تۇركىي تىللىق قەبىلە - قوۋملارنىڭ مەنبەسىنى ئېيسانە - رىۋايەتلەر ۋە دىنىي كىتابلاردىكى شەخس — نۇھ ئەلەيھىسسالامغا باغلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ئەينى چاغدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق تۇركىي تىللىق مىللەت - قوۋملارنىڭ نامى، جايلىشىش تەرتىپى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ۋە مال - چارۋىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەن - تامغىسى بارلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرگەن.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «دىۋان» نىڭ 38 - بېتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نامى توغرىسىدا، 40 - بېتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىنىڭ ساپ تۇركچە ئىكەنلىكى، ئۆزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شىۋىسى ۋە 24 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان تۇركىي يېزىقى بارلىقى، ئۇلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بارلىقى، بۇنى خەت - چەك ۋە ھۆججەتلەرنى يېزىشتا قوللىنىدىغانلىقى، بۇ خىل يېزىقتا يېزىلغان خەتلەرنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار ۋە چىنلىقلاردىن

باشقىلار ئوقۇيالمايدىغانلىقى ھەققىدە: 151 — ، 152 - بەتلىرى-
دە، ئۇيغۇر — بىر ئەلنىڭ نامى ئىكەنلىكى، بۇ ئەلدە سۇلمى،
قوچۇ (قوجۇ)، جانبالىق، بېشىبالىق، ياڭبالىق قاتارلىق بەش
شەھەر بارلىقى، «ئۇيغۇر» دېگەن نام ئۇيغۇرلارنىڭ باتۇرلۇقى
ۋە چەبدەسلىكىدىن ھەيران قالغان ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئا-
لېكساندىر ماكېدونىسكى) نىڭ «ئىنسان خۇز خۇرەند» (بۇلار
باشقىلارغا مۇھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغان-
لار ئىكەن، ئۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان
خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ) دېگەن سۆزىنىڭ تەلەپپۇز
ئۆزگىرىشى بىلەن «خۇزخۇر» دىن «ئۇيغۇر» غا ئۆزگەرگەنلىكى
ھەققىدە خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

يۇقىرىقى بايانلار بىزنى ئۇيغۇرلارنىڭ نامى، تىلى، شەھەر-
لىرى، باتۇر - چەبدەس ئىكەنلىكى ۋە باشقا مىللەت - قوۋملار
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا قىممەت-
لىك تەتقىقات ماتېرىيالى ۋە يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.
بولۇپمۇ، «دىۋان» نىڭ 151 — ، 152 - بەتلىرىدىكى ئىسكەندەر
زۇلقەرنەيىننىڭ ئۇيغۇرلارغا يەرگەن تەبرىنىڭ زامانلارنىڭ ئۆتۈ-
شى بىلەن تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە «ئۇيغۇر» دېگەن
مىللەت نامىغا ئايلانغانلىقى ھەققىدىكى بايان كىشىنى ئالاھىدە
قىزىقتۇرىدۇ ۋە كىشىلەردە تەبئىي ھالدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن
ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيمىچىلىك قىلغان چاغدا «خۇزخۇر» دەپ
ئاتالغان ئۇيغۇرلار بارمىتى دېگەن سوئالنى پەيدا قىلىدۇ.

تارىخچى ۋالىخ جىلەي يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ۋە
باشقا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بالقان
يېرىم ئارىلىدىكى يۇنانىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان ماكېدو-
نىيە دۆلىتىنىڭ خانى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 337 - يىلى
ماكېدونىيىدىكى كورىنفتا ئېچىلغان يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن
ئالدى بىلەن پېرسىيىگە قارشى جازا يۈرۈش قىلىشقا ھازىرلان-

غان، ئەمما ئۇ ھەربىي يۈرۈش قىلماي تۇرۇپلا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەچكە، ئورنىغا ئوغلى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەخت ۋارىسى بولغان. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ پېرسىيىگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلغان، ئۇ ئالدى بىلەن پېرسىيىگە قاراشلىق كىچىك ئاسىيا، سۈرىيە ۋە مىسىرنى ئىشغال قىلغان. ئاندىن ئۇ مىسىردىن ئاتلىنىپ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 331 - يىلى 9 - ئايدا گائۇمېلا دېگەن جايدا پېرسىيە قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 330 - يىلى 7 - ئايدا پېرسىيە پادىشاھى دارىئۇس II ئۆلتۈرۈلگەن. ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 329 - يىلىنىڭ باشلىرىدا پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنى مۇنتەرز قىلغان. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا — سەمەرقەند قاتارلىق جايلارغا كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا كىرىشكەن. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 328 - يىلى سوغدىيانىغا ھۇجۇم باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما ماسساگىت قاتارلىق قەبىلە - قوۋملارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغاچقا، بىر يىلدىن ئارتۇق قاتتىق ئېلىشىش، يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆزىگە تارتىش، سېتىۋېلىش قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق سوغدىيانىنى ئاندىن تولۇق ئىستېلا قىلغان. ئۇ سوغدىيانىنى ساقلاشقا 10 مىڭ پىيادە ئەسكەر، 30 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر قالدۇرۇپ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 327 - يىلى يازدا شەرققە — ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغان.

سوغدىيانا (باكتىرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسلىق زېمىنى) ھازىرقى ئۆزبېكىستانىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى، قىرغىزىستان ۋە قازاقىستانلارنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تارىخنا- مىلەردە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ھازىرقى شىنجاڭ تەۋەسىگە بېسىپ كىرگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما بۇنىڭ- لىق بىلەن ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ شىنجاڭ دائىرىسىگە يېقىنلاپ كەلگەنلىك ئېھتىمالىنى چەتكە قاققىلى بولمايدۇ. شۇڭا مەھمۇد

قەشقەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ نامى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى بايانىنى مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەلۇماتلاردىكى مەلۇماتلار بىلەن، بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدىكى بەزى تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى دەپ قاراۋاتقان دىڭلىڭلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىزدىنىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايمەن. دەرۋەقە بۇ مەسىلىدە ھۆكۈم چىقىرىشقا ئالدىرىماسلىق كېرەك، چۈنكى مەھمۇد قەشقەرى بۇ مەلۇماتىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ نامى ھەققىدىكى يۇقىرىقى مەلۇماتنى مۇھەممەت چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن، توغان تېگىننىڭ ئاتىسى ئاتىسىدىن، ئۇمۇ ئاتىسىدىن... ئاڭلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» نى مىلادىيە 1072 — 1074 - يىللىرى يازغان، ئۇنىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتىدا دېيىلگەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن شىنجاڭغا يېقىنلىشىش ئىمكانىيىتى بولغان يىللار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 328 — 327 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ «دىۋان» يېزىلغان ۋاقىتتىن تەخمىنەن 1200 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىلگىرى. شۇڭا يۇقىرىقى مەلۇماتنىڭ ماتېرىيالىلىق قىممىتى ھەققىدە ئەستايىدىل، ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، ئەقىلگە مۇۋاپىق يەكۈن چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

«دىۋان» دا تۈركىي تىللىق مىللەت - قوۋملار جايلاشقان يەر نامىلىرى ھەققىدىمۇ نۇرغۇن مەلۇمات بېرىلگەن. مەسىلەن، «دىۋان» نىڭ 1 - تومى، 131 - بېتىدە «ئېرتىش» دەرياسى ھەققىدە؛ 3 - تومى 186 - بېتىدە «ئايكۆل» دېگەن يەر نامى ھەققىدە؛ 3 - تومى 503 - بەتتە «يۇڭۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى بارمان شەھەرچىسى» نىڭ نامى ھەققىدە تارىخىي مەلۇمات بار. بىر قىسىم تارىخچىلار، ئالايلۇق، ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ قەدىمكى پۇل تەتقىقاتچىسى جاڭ چىشياڭ ئەپەندى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە)

ژۇرنىلىنىڭ 1984 - يىللىق 4 - سانىغا بېسىلغان «تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە جايلىشىشى ۋە يۆتكىلىشلىرى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىدە، «دىۋان» دىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىشىغا دائىر بايانلارنى مۇناسىۋەتلىك يازما يادىكارلىقلارغا، ئاساسلىقى 1892 - يىلى بۇخارادىن تېپىلغان، نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن پارسچە يېزىلغان، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە جۇغراپىيىسىگە دائىر مۇھىم يازما يادىكارلىق — «ھۇدۇدۇلئالەم» («ئالەمنىڭ چېگرا - پاسىللىرى») گە ۋە بىر قىسىم خەنزۇچە مەلۇماتلارغا سېلىشتۇرۇپ، «دىۋان» دىكى يەر ناملىرىغا دائىر تۈرغۇن مەلۇماتلارنىڭ توغرىلىقىنى ياكى ئاساسەن توغرىلىقىنى دەللەپ چىقتى.

مەھمۇد قەشقەرى ئەينى چاغدىكى دۇنيانى چۈشىنىشى بويىچە قىياسەن سىزىپ چىقىپ «دىۋان» غا قوشۇمچە قىلغان يۇمىلاق دائىرە شەكىللىك خەرىتىدە، دۇنيانىڭ شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇب تەرەپلىرىنى توغرا ئىپادىلىگەن، خەرىتىگە كىرگۈزۈلگەن شەھەرلەرنىڭ دەريانىڭ قايسى تەرىپىدە ئىكەنلىكىنى، بالاساغۇن شەھىرىنىڭ شىمال تەرەپكە جايلاشقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن ھەمدە شەھەرلەرنى 360 گرادۇسلۇق چەمبەر شەكلىدە ئىپادىلىگەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خەرىتىنى يەر شارىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە سىزغانلىقى ئۇنىڭدا تەخمىنەن 1000 يىل بۇرۇنلا ساددا ماتېرىياللىستىك قاراش بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«دىۋان» دا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ دىن تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان قىممەتلىك مەلۇماتلار مۇ بار. مەسىلەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور يېتەكچىسى ئابدۇكېرىم راھمان ئۆزىنىڭ «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار» ناملىق كىتابىنىڭ 121 — 133 - بەتلىرىدە «ئىسرىق»، «ئومايى»، «قارانچۇق»، «ئالۋاستى»، «تۇمار» «تۇتۇغكۇق»

(جىنلىق يەر)، «ئىرق» (رەممالىلىق)، «يارت» (يادا)، «يەلۋى» (سېھىر)، «تۇغ»، «كۆك»، «يەل» (جىن، جىن شامىلى)، «قوۋۇز» (جىن، جىن شامىلى)، «يەك» (شەيتان)، «قوۋۇز» (جىن تېگىشكە قارشى ئوقۇلىدىغان ئەپسۇن)، «قام» (كاھىن، شامان)، «ئىرقالدى» (رەم باقتى)، «ئارغۇق» (ئازغۇچى) قاتارلىق شامان دىنى ئېتىقادىغا دائىر 40 سۆز - ئىبارىنى رەتلەپ چىققان. بۇ مەلۇماتلار ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنى ئېتىقادىنى چۈشىنىش، ئۇنىڭ ئۆزگىرىش، ھازىرغىچە ساقلىنىپ قېلىش تارىخىي ئىزنالىرىنى تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، «دىۋان» ئۇنىۋېرسالىلىققا تولغان قامۇس بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەنگە دائىر نۇرغۇن مول بىلىملەر بار. بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى تارىخقا دائىر بىلىملەر، ئاساسلىقى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ نامى، جايلىشىشى، بۆلۈنۈشى، دىنىي ئېتىقاد تارىخى ۋە ئەپسانە - رىۋايەتلىرى، يەر ناملىرىغا دائىر مەلۇماتلار بىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتىمىزغا مول تارىخىي ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇڭا بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى تېخىمۇ كەڭ قانات يايدۇرۇش ۋە ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇش — بىز ھەرمىللەت تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئالدىدىكى شەرەپلىك ۋە مۇشەققەتلىك تەتقىقات تېمىسىدۇر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» 3 توم، (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل 8 - ئاي.
② ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» (خەنزۇچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل.
③ ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 - يىل.

④ بايمەتھاجى راخمان نەشرگە تەييارلىغان: «تۈركى تىللار دىۋانىدىكى ئەدەبىي مىراسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل 4 ـ ئاي.
⑤ مۇھەممەت زۇنۇن سىدىق، ئابدۇروسۇل ئۆمەر نەشرگە تەييارلىغان: «مەھمۇد قەشقەرى» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل 2 ـ ئاي.
⑥ ئابدۇكېرىم راھمان: «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل 1 ـ ئاي.
⑦ ئىمىن تۇرسۇن: «بۇلاقتىن بىر ئوتلام» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل 6 ـ ئاي.
⑧ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىقتىساد ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش قاراشلىرى توغرىسىدا

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، ئىقتىسادنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىشكە، دېھقان، چارۋىچى، قول ھۈنەرۋەن قاتارلىق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ رولىغا سل قارىماسلىققا دەۋەت قىلغان ھەمدە جەمئىيەتكە بۈاستە ماددىي بايلىق يارىتىدىغان ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ رولىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ «ھەربىر قىمىرلىغان (جان) بۇلاردىن مەنپەئەت ئالىدۇ»، «بۇ دۇنيانىڭ زىننىتى ئەنە شۇلار بىلەن بولىدۇ» دېگەن، شۇڭا ھۆكۈمرانلار ئۇلارنىڭ ئەجرىنى قەدىرلىشى، ئۇلارنى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىشى لازىم، دەپ ھېسابلىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنە ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، رونىق تاپقۇزۇش ئۈچۈن، پۇلنىڭ قىممىتىنى ساقلاش، تاۋار ئوبوروتىنى جانلاندۇرۇپ، سودىنى گۈللەندۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە سودىنى، جۈملدىن تاشقى سودىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، كارۋان يوللىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى ساقلاپ، قاراقچى، ئوغرىلارنى تازىلاش، سودىگەرلەرنىڭ مۇھىم رولىغا ئەھمىيەت بېرىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش لازىملىقىنى تەكىتلىگەن.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى

تەكتلىگەندە ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلارغا كونكرېت ۋە قاتتىق تەلەپلەرنى قويغان. بۇ ئەسەردە «ئىگىلىك باشقۇرغۇچى» دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇ بولمىسىمۇ، ئەمما ئاپتور تىلغا ئالغان «بەگ»، «خەزىنىدار» قاتارلىقلارنىڭ ۋەزىپىسى كۆپ جەھەتلەردە هازىرقى ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلار ياكى ئىشلەپچىقىرىش، مالىيە ئورۇنلىرىدىكى هېسابات باشقۇرغۇچىلارغا ئوخشايدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز.

مەسىلەن، ئاپتور بەگلەرگە مۇنداق دەپ تەلەپ قويغان:

1759. «ئايا بەگ ئىشىڭنى ئىش بىلگەنگە بەر،
يارامليق، دۇرۇس، توز، يۈرەكلىككە بەر».

1963. «خەلق بېگى تولىمۇ خىل بولماق كېرەك،
كۆڭۈل، تىل توز، خۇلق ئوز ئولماق كېرەك».

بىز بۇ بېيىتلەردىن يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلار (خەلق بېگى) دىن يارامليق، يۈرەكلىك، ئەقىللىق، بىلىملىك، كۆزى توق، دىلى كەڭ (كەڭ قورساق)، سېخىي بولۇشتەك خۇسۇسىيەت، خىسلەتلەرنى هازىرلىغان ئىنتايىن سەرخىل (تالانتلىق) كىشىلەردىن بولۇش شەرتىنى تەييارلاشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز.

يۇسۇپ خاس هاجىپ خەزىنىدارغا (مالىيە ئىشلىرىنى، ئىقتىسادنى باشقۇرغۇچىلارغا) مۇنداق تەلەپ قويغان:

2750. «تېپىپ بەخت، كۆپەيسۇن دېسە مال ـ تاۋار،
كۆزى توق، پەيلى ئوز بولسۇن خەزىنىدار.»

2765. «مەي ئىچسە مېلىغا سېخىيلىق قىلۇر،
كىشىگە بېرىپ مال ئالالماي قالۇر».

2799. «قولى چىڭ، ساق ئولسۇن ئۇ بولماي سېخىي،
خەزىنە مېلىنى چاچمىسۇن تېخى».

بىز بۇ بېيىتلەردىن ھۆكۈمرانلار خانلىقنىڭ مال - مۈلكى، ئىقتىسادىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، ياخشى، قابىلىيەتلىك، پاك - ئەخلاقلىق خەزىنىدارنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىشى، ئۇ خەزىنىدار نېيىتى خالىس، ئادىل، مەيخورلۇققا، ئىسراپچىلىققا بېرىلمەيدە- غان تېجەشلىك، مالىيە كىرىم - چىقىم ھېساباتلىرىنى ئېنىق، پۇختا قىلالايدىغان، ھۆكۈمەتنىڭ، خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى، خەزىنىنى بۇزۇپ چاچماي، ھېسابتا ئادىل ئىش كۆرىدىغان قولى چىڭ كىشى بولۇشى لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

1760. «قايۇ بەگ يارامسىزغا بەرسە ئىشى،
يارامسىز ئۆزى ئۇ، نە باشقا كىشى».

1763. «بۇ نادان بىلىمسىز يېتەكلەپ بارار.
بۇزۇلۇر ئىشى، كۆك تۇتۇنلەر قوپار».

دېيىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلار ياكى ئەمەلدارلار ئىختىساس- لىق، يارىملىق كىشىلەرنى ئىگىلىك باشقۇرۇشقا قويماي، يارام- سىز، ئىقتىدارسىز كىشىلەرنى ئىشقا قويسا، شۇ كىشى لايىقەت- سىز، يارامسىز ھۆكۈمران ياكى ئەمەلدار ئىكەنلىكى، شۇ سەۋەب- تىن ئىگىلىك خارابلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىدىغانلىقىنى ئەسكەرتە- دۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنە ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلارنى كۆزىتە- سىپ تۇرۇش، ئەمەلدىيەت داۋامىدا سىناش زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەپ:

1755. «خىزمەتچى قولىن بەگ كۆرۈپ تۇرغۇلۇق،
خىزمەتتە ئاساسلىق سىناق قىلغۇلۇق.

دەيدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەينى دەۋردىكى تىجارەت سودا ئەھۋالى-
نى چوڭقۇر كۆزىتىپ، تەتقىق قىلىپ تىجارەت يولى راۋان بول-
سا، تىجارەتتە پايدا ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى، ئوندىق بولمىسا
زىيان تارتىدىغانلىقىنى، مەھسۇلاتنىڭ بازار ئەھۋالىنى، باھاسى-
نى بىلىپ تۇرۇش لازىملىقىنى، شۇنداق قىلغاندىلا تىجارەت ۋە
سودىدا ئالدىنىپ قالمايدىغانلىقىنى، زىيان تارتمايدىغانلىقىنى
چۈشەندۈرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ كۆز قارىشى ئاپتورنىڭ تۆۋەندە-
كى بەيىتلىرىدە ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

2801. «ئۇ بىلسۇن تىجارەت يولىنى ھامان،
ئۇنى گەر بىلمەس، تاپالماس ھايان».

2802. «پۇتۇن مال - تاۋارنى ئۇ بىلمەك كېرەك،
باھالىق، باھاسىزنى ئۇقماق كېرەك».

ئاپتور يەنە:

2987. «ئىككى خىل ئېرۇر بۇ خىزمەت قىلغۇچى،
بىرى قۇل، بىرى ھۆر، ئۇمىد كۆتكۈچى».

2989. «ھۆر خادىم ئىشلەيدۇ ئۆزىن قۇل قىلىپ،
قەدىرلەش كېرەك ئۇنى ئەجرىن بىلىپ»،

2982. «شۇڭا، ئىشقا كۆرە ئېھسان قىلغۇلۇق،
يېلىنغا كىيىم، ئاچنى تويغۇزغۇلۇق»،

دېيىش ئارقىلىق، ھۆكۈمرانلارنىڭ مەيلى قۇل بولسۇن يا-كى ھۆر بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئەجرىنى قەدىرلىشى كېرەكلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۆھپىسى، ئىشىغا يارىشا ئېھسان (مۇكاپات) بېرىش لازىملىقىنى تەكىتلىگەن.

يۇقىرىقىلاردىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەل-تۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىزدىنىپ، ئىشلەپچە-قارغۇچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش، ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلا-رنى تاللاش ۋە ئۇلارنى ئىشقا قويۇش جەھەتتە ئۇلارغا كونكرېت تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى، سودا - تىجارەتنى راۋاجلان-دۇرۇش ئۈچۈن، بازار ئۇچۇرىنى، مال - تاۋار ئۇچۇرىنى، باھا ئۇچۇرىنى ئىگىلەپ تۇرۇش قاتارلىق ئۆز زامانىغا نىسبەتەن ئىل-غار ئەھمىيەتكە ئىگە تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى كۆرۈۋا-لالايمىز. شۇڭا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىقتىساد ئىدىيىسى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش تەدبىرلىرى ئۇستىدە داۋاملىق چوڭقۇر ئىز-دىنىش - سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن بېرىلىۋاتقان، ئىقتىسادىي خىزمەت مەركەز قىلىنىۋاتقان، ئىخ-تىساس ئىگىلىرىنى بايقاش، يېتىشتۈرۈش ئۇلارنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلىنىش ۋە ئەقلىي، جىسمانىي ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشە-لەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوغداش ۋە تولۇق جارىي قىلدۇرۇش تەكىتلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ۋە رېئال ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

مانی دینی ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار

مانی دینی ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋردە غەربىي ئاسىيادا كونكرېت ئېيتقاندا، پېرسىيە (ئىران) دا پەيدا بولغان. ئۇ پەيدا بولغاندىن تارتىپلا چەكلىمىگە، زىيانكەشلىككە ئۇچراپ كەلگەن دىن، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇ، دۇنيادا بىر مۇنچە رايونلارغا، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمى، ھەتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

مانی دىنىنىڭ ئىجادچىسى -- مانی (تەخمىنەن 216 - 273) تىگىر دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان كېتىپنون شەھىرى بىلەن ساسانىيلار خانلىقىنىڭ سېلنوكىيە شەھىرى تۇتاشقان ماردىنو دېگەن جايدا تۇغۇلغان①. ئۇنىڭ ئاتىسى ئىراق-نىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەمەدانلىق كىشى بولۇپ، باغدادقا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ھەمدە دىنىي تەرىقەتچىلەرنىڭ ھەۋەسنى چەكلەش تەشكىلاتى - ماندېئاستاغا قاتناشقان، ئېيتىلىشىچە، مانىنىڭ ئانىسى پارفىيە خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن ئىكەن②. مانی كىچىكىدىن تارتىپلا ئاستىرونومىيە بىلىملىرىگە ۋەسىم سىزىشقا قىزىقىپ بۇ جەھەتتە مەلۇم ئىقتىدارغا ئىگە بولغان③. ئۇ بىر مۇنچە جايلارنى، مەسىلەن شەرقتە ھىندىستان، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى قاتارلىق دۆلەت - رايونلارنى ساياھەت قىلىپ④، ھەر خىل دىن، تۈرلۈك دىنىي مەزھەپلەر بىلەن تونۇشقان ھەمدە بابىللىقلارنىڭ قەدىمىي دىنى ئاساسىدا خرىستىئان دىنىنىڭ گنوستىكىس (Gnostics) مەزھىپى، زوروئاستىر دىنى ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ ئەقىدىلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ مانی دىنىنى ئىجاد قىلغان ھەمدە بۇ دىنىنى ساسانىيلار

خانلىقىنىڭ خانى شاپۇر I (241 ـ 272) دەۋرىدە تارقىتىشقا كىرىشكەن. مانى دىنى شەكىللەنگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، بىر مەھەل ساسانىيلار خانلىقى ئوردىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان ۋە مانى مۇخلىسلىرى خان ئوردىسىدا ئەتىۋارلانغان. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي، شۇ چاغدا دۆلەت دىنى ھېسابلىنىدىغان زوروئاستىر دىنى تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن غەيرى ئەقىدە (بىدئەتلىك) دەپ قارىلىپ، قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغان، شۇنىڭ بىلەن شاپۇرخان مانى مۇخلىسلىرىنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. 272 ـ يىلى شاپۇر ئۆلگەندىن كېيىن، مانى دۆلەتكە قايتىپ كەلگەن. شاپۇرنىڭ ئوغلى، تەخت ۋارىسى خورمۇز (272 ـ 273) مانىنىڭ دىن تارقىتىشىغا ئىجازەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ دىن تېز ئارىدىلا مىسوپوتامىيە رايونىدا كەڭ تارقالغان، لېكىن خورمۇز ئاران بىر ئاي خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان. ئۇنىڭ ۋارىسى بەھرام I (273 ـ 296) مانى دىنىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئۆچ ئېلىشىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئۈچۈن خەۋپ دەپ قاراپ مانىنى قولغا ئالغان، بەھرام «مانى خەلقنى دۇنيانى خاراب قىلىشقا چاقىرىدۇ. ئۇنىڭ غەرىزىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يول قويماسلىق ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇنى كۆزدىن يوقىتىش كېرەك» دېگەن⑤. مانى 273 ـ يىلى (بەزى ماتېرىياللاردا 274 ـ يىلى) ئالدى بىلەن كىرىست جازىسىغا مەھكۇم قىلىنىپ، ئاندىن تېرىسى سويۇلۇپ پاجىئەلىك تۇردە ئۆلتۈرۈلگەن. مانى دىنىنىڭ نۇرغۇن كىتابلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. مانىنىڭ مۇخلىسلىرىمۇ قاتتىق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان، بىر قىسمى تەرەپكە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

مانى ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ ئۇ يارانقان دىن داۋاملىق تاراللىدى. مانى دىنى غەربكە ئاساسەن ئىككى يۆنىلىش بويىچە يەنى، بىرى ئىراندىكى ساسانىيلار خانلىقىدىن ـ سۇرىيە ـ ئەرەب يېرىم

ئارىلىنىڭ شىمالىي قىسمى، مىسىر - ئىسپانىيە - گاللىيە (ھازىرقى فرانسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى) - ئىتالىيىنگە، يەنى بىرى ئىراندىكى ساسانىيلار خانلىقىدىن ئەرمىنىيە - كىچىك ئاسىيا - ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى) گە تارالدى.
6 - ئەسىردە ئەرمىنىيىدە مانى دىنىنىڭ كلاسسىك كىتابى ئەرمىنىيە تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. 9 - ئەسىرلەردە، ياۋرۇپادا مانى دىنىنىڭ يېڭى مەزھەپلىرى - بارو مەزھىپى ۋە بوگۇمىلىس مەزھىپى بارلىققا كەلدى.
مانى دىنى شەرقتە ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغان.
10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇتۇكەن ئەرەب تارىخچىسى ئىبىن ئەل نادىم «كىتاب - ئەل - فىخرىست» («كىتابلارنىڭ تۇرى ھەققىدە بايان») دا: پارس خانى (بەھرام) مانىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، مۇخلىسلىرىنىمۇ تامامەن ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولدى. «ئۇلار شەرققە قېچىپ، بەلخ دەرياسىدىن ئۆتۈپ قاغان زېمىنىگە كېلىپ ماكانلاشتى . . . شۇنىڭ بىلەن، مانى مۇخلىسلىرى ماۋارائۇننەھىر دە ئولتۇراقلاشتى. پارس خانلىقى يىمىرىلىپ، ئەرەبلەر باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلار (بىر قىسمى) ئۆز يۇرتى (ئىراق ياكى بابىلۇن) غا قايتىپ كەلدى» دەپ مەلۇمات قالدۇرغان. بۇ خاتىرىدە تەخمىنەن مىلادى 4 - ئەسىردىن 7 - ئەسىرگىچە بولغان ئەھۋال بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەزگىلدە، ماۋارائۇننەھىر رايونى (ئامۇ دەرياسى ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ قىرغاقلىرىدىكى جايلار) غا دەسلەپتە كۇشان خانلىقىنى قۇرغان توخرىلار قوۋمى، ئاندىن ئېفتالىتلار (ئاق ھونلار)، كېيىن غەربىي تۈركلەر (مىلادى 6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) ھۆكۈمرانلىق قىلغان، يۇقىرىقى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر ئارىسىدا ھېچقايسى دىن مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرمىغان، ئۇلار ھەر قايسى دىنلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلغان. شۇڭا مانى دىنى ئۇلار ئارىسىدا شامان (قامان) دىنىدىن قالسىلا،

خېلى زور تەسىرگە ئىگە دىن بولۇپ قالغان.

مانى دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇر-پاندىكى ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىنىڭ خارابىلىقىدىن تېپىلغان «مانى دىنىغا ئائىت پراگمېنتلار (كەمتۈك ۋاراقلار)» گە ئاسا-سەن، «ئىككى مەنبە، ئۈچ پەيت» دېگەن ئاساسىي ئەقىدىگە يېغىنچاقلاشقا بولىدۇ. «ئىككى مەنبە» - يورۇقلۇق بىلەن قا-راڭغۇلۇقنى، يەنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەنى، «ئۈچ پەيت» - دەسلەپكى پەيت، ئارىلىقتىكى پەيت ۋە ئاخىرقى پەيت (ئاخىرەت) تىن ئىبارەت ئۈچ پەيتنى يەنى، ئۆتمۈش، ھازىر، كەلگۈسىنى كۆرسىتىدۇ. مانى دىنى ئەقىدىسى بويىچە، دەسلەپكى پەيتتە تېخى ئالەم مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. پەقەت يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقلا مەۋجۇت بولۇپ، ئىككىسى بىر - بىرىگە ئارىلاشمىغان، ئىككىسىنىڭ پاسسلى بار ئىدى. ئارىلىقتىكى پەيتتە قاراڭغۇلۇق يورۇقلۇقنا تاجاۋۇز قىلىپ كە-رىپ ماددىي دۇنيانى شەكىللەندۈرگەن، بارلىق ياخشىلىق يو-رۇقلۇقتىن، بارلىق يامانلىق قاراڭغۇلۇقتىن كەلگەن، بۇ پەيتتە قاراڭغۇلۇق ئۈستۈنلۈك قازىنىپ، يورۇقلۇقنى ئۆز ئاسارىتى ئاستىغا ئېلىۋالغان. ئاخىرىدا بىر قېتىملىق داۋالغۇش ئارقىلىق ماددىي دۇنيا پاچاقلىنىپ، ئاخىرقى پەيت (ئاخىرەت) بولىدۇ. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ چېگرىسى قايتىدىن ئايرىلىدۇ. شۇ ۋاقىتقا كەلگەندە ئىستىقامىتى قەتئىي، ساداقەتمەن مۇرتىلار جەننەتكە، پەيلىدىن يانمىغان يامانلار دوزاخقا كىرىدۇ، دەپ قارا-لىدۇ.

زوروئاستىر (زەردەشت) دىنىمۇ مانى دىنىغا ئوخشاشلا دۇ-ئالىستىك دىن ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئارىسىدا روشەن پەرق، يەنى زوروئاستىر دىنىدا بىر خۇدالىققا مايىللىق بار. چۈنكى زوروئاستىر دىنى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مەيدانغا كەلگەن. بۇ دىنىنىڭ مەشھۇر دىنىي كىتابى — «ئاۋېستا»

دا، زوروئاستىر دىنىنىڭ ئەقىدىسىنى مۇنداق شەرھلىگەن: «ياخشىلىق خۇداسى ئاھۇرامازدا ھەممىنى بىلگۈچى، دۇنيادا ئۇ- نىڭغا تەڭ كېلىدىغان ھېچقانداق خۇدا يوق، ئۇ دۇنيانىڭ ئىجاد- چىسى بولۇپ، ياخشىلىق ۋە بەخت - سائادەتنىڭ بۇلىقى، ئانگىرا ماينو بولسا، ياخشىلىق خۇداسىنىڭ رەقىبى، يامانلىق خۇداسى بولۇپ، دۇنيادىكى بارلىق يامانلىق ۋە ئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى. بۇ ئىككى خۇدا دائىم ئۆزئارا كۈرەش قىلىپ تۇرىدۇ.» زوروئاستىر مۇخلىسلىرىنى ياخشىلىق خۇداسى تەرەپتە تۇرۇپ، ئىنسانلارغا زىيانلىق يىرتقۇچ ھايۋان، زەھەرلىك ئىلان قاتارلىقلارغا قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىرىدۇ ھەمدە «ئۆي - ۋاق سېلىشقا، ئائىلە- لىك، پەرزەنتلىك بولۇشقا، مال - چارۋا قىلىشقا، ھەر خىل زىرائەت، ئوت - چۆپ ۋە كۆكتات تېرىشقا، قۇرغاق رايونلاردا سوغىرىش سۇ ئىنشائاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا» ئۈندەيدۇ. بۇ ئەينى چاغدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشتىن مۇقىم ئولتۇ- راقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا يۈزلىنىشىنى ھەمدە قۇلدارلار سىنىپىنىڭ قۇللار ۋە يېزا جامائە دېھقانلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ مادديي نېمەت يارىتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى، شۇنداقلا قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا قۇلدارلار سىنىپى- نىڭ رېئال دۇنياغا بولغان ئومىدۋارلىق پوزىتسىيىسىنى ئىپادە- لەپ بېرەتتى.

بۇنىڭ ئەكسىچە، مانى دىنى قۇللۇق جەمئىيەت كىرزىسىگە يۇزلەنگەن باسقۇچتا پەيدا بولغان بولۇپ، كەڭ ئىزبىلگۈچى خەلق ۋە قۇللارنىڭ ئېكسپىلاتاتورلارغا ۋە رېئال تۇزۇمگە بولغان چوڭ- قۇر ئۆچمەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. ئۇ، ماركسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «ئازاب - ئوقۇبەتكە قىلىنغان نارازىلىق»⑥ئىدى. مانى مۇخلىسلىرى رېئال دۇنيادا يورۇقلۇقنى كۆرەلمە- گەچكە، قاراڭغۇلۇق (زۇلمەت) تىن قۇتۇلۇشنى، رېئال دۇنيا

گۈمران بولغاندىن كېيىن جەننەتكە كىرىشتى چىن دىلىدىن ئارزۇ قىلىشاتتى. شۇڭا ئۇلار (جاپا) چېكىشنى، ھاراق - شاراپ ئىچمەسلىكنى، گۆش يېمەسلىكنى تەلەپ قىلاتتى. دىنىي مۇرا-سىمدا رەسمىي مۇرىتلىققا قول بەرگەن مۇخلىسلارنىڭ توي قىلىشىغا ھەرگىز بولمايتتى. بۇ دىن ئادەتتىكى مۇخلىسلارنىڭ توي قىلىپ پەرزەنتلىك بولۇشىنى چەكلىمىسىمۇ، ئەمما ئۇنى رىغبەت-لەندۈرمەيتتى. چۈنكى بۇنداق بولغاندا يور ۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇ-لۇق ئارىلىشىپ كەتكەن رېئال دۇنيانىڭ ئۆزىراپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ قارايتتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ، شۇ چاغدىكى رېئال تۇزۇمگە قىلىنغان پاسسىپ قارشىلىق كۆرسە-تىش ئىدى.

مانى دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار، يەنى ئېلىمىز تارىخنامىلىرىدە توققۇز جاۋۇپ ياكى توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان خەلقلەر ئارقىلىق شىنجاڭغا، ئاندىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقال-غان. تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن مانى دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا قايسى ۋاقىتتا ئومۇمىيۈز-لۈك تارقالغانلىقى تېخىچە ئېنىق ئەمەس. لېكىن ئىدىقۇت خانلە-قى دەۋرى (مىلادى 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە) تۇرپاندا مانى دىنىنىڭ خېلى ئەۋج ئالغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق يازما مەلۇمات بار. مەسىلەن، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قۇجۇ تەزكە-رىسى» دە: «. . . قۇجۇ (ئىدىقۇت) ھۆل - يېغىنى ئاز، ناھايىتى ئىسسىق جاي، ئۆي - ئىمارەتلىرى ئاپئاق ئاقسار-تىلغان. . . ئۇلار نەغمە - ناۋاغا ئامراق . . . بۇ يەردە 50 نەچچە ئور ۇندا بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، يەنە مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرى ۋە ئىرانلىق راھىبلار بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، «كىتاب - ئەل - فىخرىست» تا، يەنە ئىسلام دىنىدىكى خۇراسان شاھى ئوبۇل ھەسەن ناسىر (943 - 942) پاناھلىق تىلەپ سەمەرقەندكە كەلگەن 500 مانى مۇخلىسىنى-ئۇلتۇرۇۋاتمەكچى

بولغاندا، شۇ چاغدا قۇجۇ خانىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىغا ئۇچرىغان-لىقى، قۇجۇ خانى ئۇنىڭغا، ئەگەر مانى مۇخلىسلىرى زىيانكەش-لىككە ئۇچرىسا، ئۇ ھالدا قۇجۇ خانلىقى دائىرىسىدىكى 1000 دىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇ-رۇش بەرگەنلىكى بايان قىلىنغان⑦. 1931 - يىلى تۇرپاندىكى بېزەكلىك مىڭئۆيىنىڭ بىرىنچى قەۋىتىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە مانى دىنى يازما يادىكارلىقى تېپىلغان. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزە-يىدىكى دولقۇن قەمبىرى، ئابدۇقېيۇم خوجا، ئىسرائىل يۇسۇپ قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقاتىدا، ئۇ يازما يادىكارلىقتا « تەڭ-رى مانى بۇرخان» (مانى دىنىنىڭ ئىجادچىسى مانىنى كۆرسىتە-دۇ) دېگەن ئاتالغۇ ناھايىتى كۆپ ئۇچرىغانلىقى، ئۇنىڭدا ئور-مۇزت (خورمۇزتا) بىلەن تەڭرى مانى بۇرخانىنىڭ بىر - بىرى بىلەن كۆچ سىناشقانلىق ۋەقەسى بايان قىلىنغانلىقىنى كۆرسە-تىپ ئۆتكەن⑧.

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق 1 - سانىغا بېسىلغان «بېزەكلىكتىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر توغرىسىدا تەتقىقات» ناملىق ماقا-لىدە (64 - بەتتە)، تۇرپان رايونىدىكى بېزەكلىكىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى نامايان قىلىدىغان ۋە ئەينى چاغلاردا مانى دىنى مۇرتىلىرىنىڭ پائالىيەت سورۇنى بولغانلىقى، يەنە شۇ ماقا-لىنىڭ 66 - بېتىدە، بېزەكلىكتىكى 60 -، 10 - غارلاردىن تېپىلغان (نومۇرى 80T. R. I. . 524) مانى دىنىغا ئائىت قەدىم-كى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقتا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆز-گىچە سۆزلۈك، گراممىتىكا، فونېتىكا ئالاھىدىلىكلىرى ساقلان-غانلىقى كۆرسىتىلگەن؛ بۇ ماقالىنىڭ 82 - بېتىدە، يۇقىرىقى يازما يادىكارلىقتا «بەش تەڭرى» دېگەن نام ئۇچرىغانلىقى، بۇ ئىبھتىمال مانى دىنىنىڭ ئەڭ ئالىي ئىلاھى، مانى دىنىدىكى يورۇقلۇق ئېلىنىڭ خانى «زورۋان» نىڭ ماھىيىتى (نۇرلۇق

بەلگە، يورۇق كۆڭۈل، يورۇق نىيەت، يورۇق ئوي - پىكىر، يورۇق مۇددىئا قاتارلىق ماھىيەت) بولۇشى مۇمكىنلىكى زىكىر قىلىنغان. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان بىر يازما يادىكارلىققا ئاساسلانغاندا، لوپنۇر ئويمانلىقىدىكى چارقىلىقنىڭ ئەينى چاغدىكى ھۆكۈمدارى سەمەرقەندتە تۇغۇلغان مانى مۇخلىسى ئىكەن. شىنجاڭ دائىرىسىدىن مانى دىنىغا ئائىت تام رەسىملىرىمۇ كۆپلەپ تېپىلدى. مەسىلەن، تۇرپاندىكى مانى ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن تېپىلغان تام رەسىمىدە ئاق كىيىملىك مانى ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىنىڭ ئىستىقامەت قىلىۋاتقان ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن⑨. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «قىسقىچە ئۇيغۇر تارىخى» نىڭ «9 - 13 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» دېگەن قىسمىدا، قەزىل ئىبادەتخانىسىدىكى تام رەسىملىرىدە مانى دىنى مەكتىپىدىكى قىز - ئوغۇل مۇخلىسلارنىڭ تەسۋىرى بارلىقى قەيت قىلىنغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى شېرىپىدىن ئۆمەرنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئورخۇن يېزىقى ۋە مانى يېزىقىدىكى 388 قۇر ياكى مىسرادىن تەركىب تاپقان كىچىك تېپتىكى داستاندا، مانى دىنى تەرادىتسىيىسىگە ئاساسەن، جۇر-جان ھۆكۈمرانلىرىنى دۇشمەن سۇپىتىدە جىن - ئالۋاستى ئوبرازى زىندا، بەگقۇلى باشچىلىقىدىكى ئۇلارغا قارشى كۈرەشكەن كىشىلەرنى يورۇقلۇق نۇر ئىلاھى ئوبرازى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، يورۇقلۇقنىڭ چوقۇم قاراڭغۇلۇق، زۇلۇم ئۇستىدىن غالىپ كېلىدىغانلىقى مۇقەررەرلەشتۈرۈلگەن، بىز يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن، مانى دىنى شىنجاڭغا، بولۇپمۇ تۇرپان رايونىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ھەمدە مانى دىنى ئۇسلۇبىدىكى پارلاق مەدەنىيەت يادىتىلغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز.

مانى دىنى تەخمىنەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئايال خانى ۋۇزېتىيەن دەۋرىدە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرىغا تارقالغان

غان. «بۇددا نەسەبنامىلىرىدىن ئومۇمىي خاتىرە» نامىك 99 - جىلددا: «يەنجىنىڭ تۇنجى يىلى (694 - يىلى) پېرسىيىلىك فۇرستادان (تەلىماتنى بىلگۈچى مەنسىدە) ، ئىككى ئاساسلىق دىنىي كىتاب، نى ئېلىپ، ساختا دىننى تەرغىپ قىلىشقا كەلدى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن 25 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى 719 - يىلى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇخارىستان خانى ئاسمان جىسىملىرىغا قاراپ پال ئاچىدىغان مانى دىنىنىڭ ئۇستازىنى تاڭ سۇلالىسىدىن ياردەم سوراشقا ئەۋەتكەن ھەمدە ئۇنى «ئىنتايىن بىلىملىك» دەپ تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئىبادەتخانا ياسىتىپ بېرىشنى ئۇمىد قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن لوياڭ، تەييۇەن قاتارلىق جايلاردا مانى ئىبادەتخانىلىرى بىنا قىلىنغان.

مانى دىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا سوغدىلار ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە تارقالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باۋىيىڭ تۇنجى يىلى (762 - يىلى) ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاقانى بۆگەخان قوشۇن چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شى سىمىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىشىغا ياردەم بەردى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي پايتەختىنى توپىلاڭچىلار قولىدىن قايتۇرۇۋالدى. 763 - يىلى بۆگە خاقان لوياڭدىن مانى دىنىنىڭ تۆت مۇخلىسىنى بىرگە ئېلىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مانى دىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر بىسىدە تېخىمۇ كەڭ تارقىلىپ دۆلەت دىنىغا ئايلانغان. ئۇيغۇر خانلىقىدا ھۆكۈمران ئىدىيە بولۇپ شەكىللىنىپ جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە، جۈملىدىن سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ساھەلەرگە سىڭىپ كىرگەن ۋە خېلى زور تەسىر كۆرسەتكەن. مانى راھىبلىرىغا دۆلەتلىك مەرىكە ئۆتكۈزۈلگەن سورۇنلاردا ۋەزىر (بۇيرۇق) ، تۇتۇق، قۇنچۇي (مەلىكە) قاتارلىقلارغا ئوخشاش ئالىي ئىلتىپات كۆرسىتىلگەن، خاقان دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، مانى مۇخلىسلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشكەن. ھەتتا جەڭ قىلىش ياكى قىلماسلىق

نى قارار قىلىشتەك ھەل قىلغۇچ مەسىلىلەردىمۇ مانى مۇخلىس-
لىرىنىڭ پال ئېچىشى، ئەقىل كۆرسىتىشىگە تايانغان.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دائىر سىددىكى ئۇيغۇرلار ئەسلىدە شامان (قامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشىدىكى سەۋەبلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن دىن توغرىسىدا ئازراق توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

دىنمۇ باشقا ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش ئۆزگىچە تارىخقا ئىگە. ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى دىنىنىڭ بىخلىرى نىئاندېرتال ئادەملىرى زامانىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغان دەپ قارىماقتا. كىشىلەر تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلىش داۋامىدا دائىم دېگۈدەك ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرىشى، يەنە كېلىپ ئۇلاردا ساۋات يېتەرسىز بولۇشى، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراش سەۋەبلىرىنى چۈشەنمەسلىكى ھەمدە ئۇنىڭغا مۇۋاپىق چۈشەنچە بېرەلمەسلىكى ئۇلاردا دىنىي خۇراپاتلىقنى پەيدا قىلغان. ئېنگېلس «ھەممە دىنلار كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان تاشقى كۈچلەرنىڭ ئۇلارنىڭ مېڭىسىدىكى فانتازىيىلىك ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئۇلار جەمئىيەتتىن تاشقىرى كۈچ شەكلىنى ئالغان بولىدۇ»⑩ دېگەنىدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئىپتىدائىي دىنىنىڭ شەكلى مۇرەككەپلىشىشكە باشلىغان. ئىھتىمال، كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە تۈتەم ئېتىقادى ۋە پىرىخونلۇق كۆزقارىشى بارلىققا كەلگەن. ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىگە كەلگەندە جەن - شەيتانلارغا چوقۇنۇش ۋە شامان دىنى پەيدا بولغان. يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كەلگەندە تەبىئەتكە، بېلىققا ۋە روھ - ئەرۋاھلارغا چوقۇنۇش بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭدىن بىر ئاز كېيىن يەنى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىش باسقۇچىدا ئەجدادلارغا، سەردارلارغا، تۈرلۈك دېھقان-چىلىق ئىلاھلىرى ھەم چارۋىچىلىق ئىلاھلىرىغا چوقۇنۇش ئو-مۇملاشقان ھەمدە جەن - شەيتانلارنىڭ «تەبىقە» پەرقى بارلىققا

كەلگەن. سىنپىي جەمئىيەتتە دىنمۇ سىنىپىي تۈس ئالغان بولىدۇ. تەبىئەتتىن تاشقىرى تەبىقە پەرقى تېخىمۇ روشەنلىشىدۇ. دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مەركەزلىشىشىگە ئەگىشىپ ئىلاھلار ئارىسىدا باش ئىلاھ مەيدانغا كەلگەن. تارىخچىلار تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا بەزى دىنلار ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى رايون پاسىللىرىدىن ھالقىپ دۇنياۋى دىن تۈسىنى ئالغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ھېسابلايدۇ. بىز يۇقىرىقىلاردىن دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى جەمئىيەت تەرەققىياتى، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئاڭ سەۋىيىسى ۋە ئىجتىمائىي ئىقتىسادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالىمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنىدىن ۋاز كېچىپ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىغا، ئاساسلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىساد تەرەققىياتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئەنلۇشەن - شى سىمىڭ (ئۆتلۈك - سۆيگۈن) توپىلىڭىدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى ھالسىرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۇبۇتلار خەشى كارىدورى ۋە گەنسۇنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت ۋە غەرب ئەللىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتكەن. مۇنداق ئەھۋالدا، تاڭ سۇلالىسىگە ئۇيغۇرلار ئارقىلىق غەربىي يۇرت ۋە غەرب ئەللىرى بىلەن ئالاقە قىلىشقا توغرا كەلگەن. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇر خانلىقى بىر مەھەل شەرق بىلەن غەربنىڭ ئالاقىسى ۋە سودىسىدىكى مۇھىم بىكەتكە ئايلانغان. نۇرغۇن سوغدى (توققۇز ئوغۇز) لار ئارىلىقتا قاتناپ سودا قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى سودا بېجى، چېگرا بېجى جەھەتتە زور پايدىغا ئىگە قىلغان. يىپەك يولىنىڭ شىمالغا يۆتكىلىشى، سودىنىڭ راۋاجلىنىشى چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىنا قىلىنىشى ۋە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىشنى ئىلگىرى سۈرگەن. تارىختا، قارا بالغاسۇن شەھىرى، بۆكە خان شەھىرى، قۇنچۇي

(مەلىكە) شەھىرى، خاتۇن شەھىرى قاتارلىق يەتتە - سەككىز شەھەر بەرپا قىلىنغانلىقى، شەھەرلەردە ھەشەمەتلىك ئوردا - قەسىرلەر سېلىنغانلىقى، شەھەر ئەتراپىدا كەڭ دېھقانچىلىق راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىكنىڭ يەنمۇ مۇستەھكەملەنگەنلىكىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. بۇنداق يېڭى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى قوغداش ئۈچۈن يېڭى بىر دىن، يەنى شامان دىنىغا قارىغاندا خېلى زور دەرىجىدە مۇكەممەل مانى دىنىغا تايىنىشقا توغرا كەلدى، چۈنكى شامان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى، دىنىي تەشكىلاتى، ئىبادەتخانىسى يوق بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۈرمۇشىغا لايىق كېلەتتى. شۇڭا ئۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى يېڭى تەرەققىياتقا ماسلىشالمىغانىدى. مانى دىنى سىنىپىي جەمئىيەتتە پەيدا بولغان، ئۇنىڭ مۇقەددەس كىتابى، دىنىي تەشكىلاتى، قائىدە - قانۇنلىرى بار. مانى دىنىنىڭ تەلىماتىدا سىنىپىي جەمئىيەتتىكى سىنىپىي مۇناسىۋەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇڭا، ئۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى جەمئىيەت ئەھۋالىغا لايىق كېلەتتى. بۇنداق تارىخىي تەقەززالىق مانى دىنىنىڭ خېلى تېز تارقىدا كەڭ تارقىلىپ، ئۇزاققا قالماي دۆلەت دىنى بولۇپ قېلىشىغا تۈرتكە بولغان. مانى دىنى 10 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقانغا قەدەر ئۇيغۇرلارغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان. ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشى ئۇلارنىڭ پارس مەدەنىيىتىنى ۋە غەرب مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ئەنئەنىۋى مول مەدەنىيىتىنى يەنمۇ بېيىتىشىدا ئىجابىي رول ئويناغان، شۇڭا مانى دىنىنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا خېلى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

مانی دینی پەیدا بولغاندىن تارتىپلا ئارقا - ئارقىدىن زىيادە كەشلىككە ئۇچراپ كەلگەچكە، بۇ دىنىنىڭ كالامىرى ئاساسەن ساقلىنىپ قالمىغان. شۇڭا مۇشۇ ئەسىردىن بۇرۇن مانى دىنى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا، ئاساسلىقى، ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا، يەنى قەدىمكى دەۋردە مانى دىنىغا قارشى بولغان خرىستىئان مۇرتىلىرىنىڭ، مۇسۇلمانلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا تايىنىشقا توغرا كەلگەن. خرىستىئان مۇرتىلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىنى تۆۋەندىكى ئىككى خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. 1. قەدىمكى شەرق خرىستىئان مۇرتىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى مەلۇماتلار. قەدىمكى سۇرىيە، مەسوپوتامىيە (ئىككى دەريا بويلىرى) ئەتراپلىرىدىكى خرىستىئان مۇرتىلىرى ئىرق، تىل ۋە تۇرمۇش ئادىتى جەھەتتە دەسلەپكى مانى مۇرتىلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغاچقا، ئۇلار يەرلىك مانى مۇرتىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى خېلى ياخشى چۈشىنەتتى. لېكىن ئۇلار دىنىي ئۆچمەنلىكنى چىقىش قىلىپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە مانى دىنىنى «قاراڭغۇ جايدا تۇرغان يىلان»، «ئەڭ خەۋپلىك بىدئەت» دەپ قارىغانتى. بۇ خىل ئەسەرگە ئافراتىس ئەڭ بۇرۇن يازغان «خومىلىس» ناملىق ئەسەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. لېكىن مانى دىنى تەتقىقاتچىلىرى ئىبراھىم سۇرۇسنىڭ ئەسىرىنى تېخىمۇ قىممەتلىك ئەسەر دەپ قاراپ، كۆپ ھاللاردا ئۇنىڭدىن نەقىل ئالىدۇ. ئىبراھىم سۇرۇس 373 - يىلى، يەنى مانىدىن تەخمىنەن بىر ئەسىر كېيىن ئۆلگەن، يەنە كېلىپ، ئۇنىڭ ئەسىرى قەدىمكى سۇرىيە تىلىدا بولغاچقا، ئۇ مانى دىنىغا ئائىت ئەسەرلەر بىلەن تىل جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە ئىدى. 2) قەدىمكى گرېك ۋە لاتىن يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىكى مەلۇماتلار، بۇ خىل ئەسەرلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى شەرق دىنى - مانى دىنىنى ياخشى چۈشەنمىگەچكە، غەرىبلىك بۇ ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بىر تەرەپلىمىلىك كۆپ ئىدى. ئۇلارغا ئاۋگۇستىن (354 - 430)

نىڭ «يات ئەقىدە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى، 4 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان ھېگېمونىئوسنىڭ «ئاكتالاينىڭ ساياھىتى» ناملىق ئەسىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

مۇسۇلمانلارنىڭ مانى دىنى توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋردىكى ئەرەب يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ كۆپى 9 - ئەسىردىن كېيىن يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا مانى دىنى توغرىسىدا قىممەتلىك ماتېرىيال بار. چۈنكى بابىلۇن ئىسلام دىنىنىڭ مەركىزى بولۇپلا قالماي، ئەينى چاغدا مانى مۇرتىلىرىنىڭمۇ مۇھىم پائالىيەت سورۇنى بولغانىدى. بۇ مۇسۇلمان ئاپتورلارنى مانى دىنىنى خېلى ياخشى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە 987 - 989 - يىللىرى تارقىتىلغان «كىتاب ئەل فىخرىست» («تۈرلۈك كىتابلار ھەققىدە بايان») نى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى نادىم باغدادتا 300 مانى مۇخلىسى بىلەن تونۇشقان كىشى ئىدى. بۇ ئەسەرنى رودگې ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان، بۇ كىتاب 1970 - يىلى نيۇ - يورکتا نەشىردىن چىققان. ئەل بىرۇنى (973 - 1048) يازغان «قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ سالنامىسى» ناملىق ئەسەرمۇ مانى دىنى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن مۇھىم ئەسەر بولۇپ، بۇ ئەسەرنى سايكائو ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ھەمدە ئۇنىڭغا ئىزاھ بەرگەن، بۇ كىتاب 1879 - يىلى لوندوندا نەشىردىن چىققان.

مانى دىنى تەتقىقاتىدا ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا تايىنىش ئەھۋالى ئىلىمىزنىڭ تۈرپان رايونىدا مانى دىنىغا ئائىت يېڭى ماتېرىياللار تېپىلغاندىن كېيىن ئۆزگەردى. 1902 - يىلى گېر-مانىيە بېرلىن ئانتروپولوگىيە مۇزېيىدىكى پروفېسسور گرونۋې-دىل بىلەن ئۇنىڭ ياردەمچىسى سوتسىئولوگ (مىللەتشۇناس) خۇتخ شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا

كەلدى. ئۇلار شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى بېرلىندىن يولغا چىقىپ، ئىلى ئارقىلىق تۇرپانغا باردى. ئۇلار قېدىرىپ تەكشۈ-رۈش ئارقىلىق جەمئىي 46 ساندۇق قوليازما قاتارلىق تۇرلۈك ئاسار - ئەنىقىلەرنى تېپىپ، 1903 - يىلى 7 - ئايدا بېرلىنگە قايتتى. ئۇنىڭدىكى قوليازمىلار 24 خىل بولۇپ، 17 تۇرلۈك يېزىقتا يېزىلغانىدى، ئۇلار ئاساسەن دىنىي مەزمۇندىكى ۋەسىقە-لەر ئىدى. 1904 - يىل 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گېرمانىيىلىك تىلشۇناس ف. ۋ. ك. مۇللېر ئۇ ۋەسىقىلەر ئىچىدىكى مانى دىنىغا دائىر كەمتۈك ۋاراقلار ئۈستىدە دوكلات بەردى. شۇنىڭ-دىن كېيىن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى ئارىسىدا مانى دىنى يادىكارلىقلىرىنى تېپىش ۋە تەتقىق قىلىش دولقۇنى قوزغال-دى. كېيىن، گېرمانىيىلىك لېكوك ۋە بارتۇسلار تۇرپان ئىدە-قۇتتىكى بىر مانى ئىبادەتخانىسىدىن مانى دىنىغا ئائىت نۇرغۇن يازما يادىكارلىق ۋە تاملارغا يېزىلغان خەتلەرنى تاپتى. يۇقىرىقى ماتېرىياللار ئاساسىدا مۇللېر ئىلمىي ئەسەرلەرنى، لېكوك ئىل-مىي ماقالىلەرنى يازدى. بۇ ھەقتە يەنە روسىيىلىك سالېمانىن، ۋ. رادلوف، ېلگىيىلىك ۋ. باك، ئامېرىكىلىق ۋ. جېكسون، ياپونىيىلىك يۈيتىيەنخىك قاتارلىقلارمۇ ئىلمىي ماقالىلەرنى ياز-دى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېلىمىزنىڭ دۇنخۇاڭ رايونىدىن «مانى دىنىنىڭ تۆۋەنلىمىسى»، فۇجيەندىكى چۈەنجۇدىن مانى ئى-بادەتخانىسىنىڭ خارابىسى تېپىلدى. ئەسىرىمىزنىڭ 20 - يىللە-رىدا ئېلىمىز ئالىملىرىدىن جاك شېڭلياك، چېن يۈيلى ئەپەندە-لەر مانى دىنى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى باشلىغانىدى. 1923 - يىلى چېن يۈەن ئەپەندى «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى توغرىسىدا مۇلاھىزە» دېگەن تېمىدا؛ 1928 - يىلى شۈي دىشەن ئەپەندى: «مانى دىنىنىڭ ئىككى مەنبە، ئۇچ پەيت ئەقىدىسى» دېگەن تېمىدا ماقالە ئېلان قىلدى. 1927 - يىلى فېك چېڭجۇن

ئەپەندى چاۋاننىس، پىللئوت يازغان «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارىلىشى ھەققىدە مۇھاكىمە» نى تەرجىمە قىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ھەقتە نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەر يېزىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىن مانى دىنى توغرىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتتا يېڭى نەتىجىلەر قولغا كەلدى، بۇنىڭغا جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدىكى لىن ۋۇشۇ ئەپەندى يازغان، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1987 - يىلى نەشر قىلغان «مانى دىنى ۋە ئۇنىڭ شەرققە تارقىلىشى» ناملىق ئىلمىي ئەسەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. 337 بەتلىك، 245 مىڭ خەتلىك بۇ كىتابتا، مانى دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئەقىدىسى، تارقىلىشى خېلى سىستېمىلىق بايان قىلىنغان، كىتاب ئاخىرىغا 60 بەتلىك مانى ۋەسىقىلىرىنىڭ، مانى راھىبلىرى، ئىبادەتخانىلىرى ۋە باشقىلارنىڭ رەسمى بېرىلگەن.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بەزى ئىلمىي ژۇرناللاردا، ئالايلۇق، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» قاتارلىق ژۇرناللاردىمۇ مانى دىنىغا ئائىت ۋەسىقىلەر ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتقا دائىر ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① لىيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» (خەنزۇچە)، 448 - بەت.

② سۇن پېيلياڭ: «مانى دىنى ۋە ئۇنىڭ شەرق ۋە غەربكە تارقىلىشى» (خەنزۇچە)، «دۇنيا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخ تەتقىقاتى خەۋىرى» 4 - بەت. (ئومۇمىي 1 - سان) غا كىرگۈزۈلگەن. مەملىكەتلىك دۇنيا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىي تەتقىقات جەمئىيىتى تۈزگەن، 1979 - يىل 12 - ئاي.

③ «مانى ۋە مانى دىنى» (ئۇيغۇرچە)، «شىنجاڭ گېزىتى»، 83 - يىل 11 - نويابر، 5 - بەت.

④ ئىزاھ ① بىلەن ئوخشاش.

⑤ ئىزاھ ② بىلەن ئوخشاش.

⑥ «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» (خەنزۇچە)، 1972 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 2 ـ بەت.
⑦ لىن ۋۇشۇ: «تارىخىئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ فېئودالللىشىشىغا نەزەر»، «غەربىي شىمال تارىخ ـ جۇغراپىيىسى»، 1984 ـ يىل 4 ـ سان، 9 ـ بەت.
⑧ دولقۇن قەمبىرى، ئابدۇقېيۇم خوجا، ئىراپىل يۇسۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە مانى دىنى يادىكارلىقى تەتقىقاتى» (شىفىگراپ نۇسخا)، ئۇيغۇرچە، 3 ـ بەت.
⑨ ياپونىيىلىك ئالىم يۇتيەنخىڭ يازغان: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ باش قىسمىدىكى 15 ـ قىستۇرما رەسىمگە قارالسۇن.
⑩ «ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» (خەنزۇچە)، 3 ـ توم، 354 ـ بەت.
⑪ يالقۇن شىكمەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئۇلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى»، «غەربىي شىمال تارىخ ـ جۇغراپىيىسى»، 1985 ـ يىل 3 ـ سان، 78 ـ بەت.

زوروئاستېر دىنى

زوروئاستېر دىنى (زەردەشت دىنى) - پېرسىيە (قەدىمكى ئىران) نىڭ ئەڭ چوڭ دىنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، تارىختا شەرق ئەللىرىنگە، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا خېلى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. زوروئاستېر دىنىدا مۇقەددەس دەپ ھېسابلى-نىدىغان «ئاۋېستا» دا ئېيتىلىشىچە، بۇ دىنىنىڭ ئىجادچىسى زوروئاستېر (ئۇ ئۆزىنى سپىتاما دەپ ئاتىغان، بەزىلەر ئۇنى رىۋايەتتىكى شەخس دەپ قارايدۇ) پېرسىيىنىڭ ئاتروپاتېنى دې-گەن يېرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 600 - يىللىردىن 520 - يىلىغىچە بولغان، ئارىلىقتا ياشىغان. ئۇ ياشىغان مەزگىلدە، ئىرانىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدىغان بابىلۇن رايونى كۆچمە چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق ئاساس قىلىنىدىغان شەرقىي قىسىم رايونىدىن مەدەنىيەت جەھەتتە ئىلغار ئىدى، شۇڭا شەرقىي قىسمىدىكى خەلقلەر غەربىي قىسىم رايونىدىكىلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشكە ئىنتىلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ چاغدىكى پېرسىيە جەمئىيىتى قۇللۇق جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرغانلىقتىن، قۇلدارلار سىنى-پى ئۆز ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان يېڭى بىر دىنغا مۇھتاج ئىدى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، زوروئاستېر پېرسىيە ۋە قوشنا ئەللەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ باشقا دىنلار بىلەن تونۇشقان ۋە پېرسىيىلىكلەرنىڭ قەدىمكى يەرلىك دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ئاساسىدا ئۆز دىنىنى ئىجاد قىلغان.

بۇ دىن مىلادى 226 - يىلى پېرسىيىدە قۇرۇلغان ساسانىيە-لار خانلىقىدا دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىنغان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ ۋە باشقا رايونلارغا پەيدىنپەي تارالغان.

زوروئاستېر دىنى دوئالىستىك دىن بولۇپ، ئۇنىڭدا ياخشى-لىق ئىلاھى بىلەن يامانلىق ئىلاھىدىن ئىبارەت ئىككى ئىلاھ بار. بۇ دىنىنىڭ ئېتىقادى بويىچە قارىغاندا، ياخشىلىق ئىلاھى يورۇق-لۇق، ھەقىقەت، ياخشىلىق، ئەقىل - پاراسەتكە؛ يامانلىق ئىلا-ھى قاراڭغۇلۇق، ساختىلىق، يامانلىق ۋە ئەخمەقلىككە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ دىن يەنە ياخشىلىق ئىلاھى ئاھۇرامازداغا سەمىمىي ئىخلاس قىلغانلار جەننەتكە، ئۇنداق قىلمىغانلار دوزاخقا كىرىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلىدۇ ھەمدە ئۆز مۇخلىسلىرىدىن ياخشىلىق ئىلاھىغا سەمىمىي ئېتىقاد قىلىشنى، يىرتقۇچ ھايۋان، زەھەر-لىك ئىلانلارنى يوقىتىشنى، مال - چارۋا قىلىشنى، زىرائەت، ئوت - چۆپ تېرىشنى، باغ - ۋاران بەرپا قىلىشنى، قۇرغاق رايونلاردا سۇ قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇلار شۇ چاغدا جەمئىيەتتىكى كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن دېھقانچە-لىققا ئۆتۈشكە بولغان ئىنتىلىشنى ھەمدە قۇلدارلار سىنىپىنىڭ قۇللار بىلەن يېزا جامائەسى دېھقانلىرىنى جاپالىق ئەمگەك ئارقە-لىق تېخىمۇ كۆپ بايلىق يارىتىپ بېرىشكە ئۇندىگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى، شۇنداقلا قۇللۇق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرغان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ رېئال دۇنياغا بولغان قىسمەن ئۈمىدۋارلىق روھىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرەتتى.

شاپۇر II (مىلادىيە 379 — 309) ۋاقتىغا كەلگەندە، ئۇ 21 تومۇق كىتاب قايتىدىن تۈپلەنگەن، لېكىن 643 - يىلى ئەرەبلەر ساسانىيلار خانلىقىغا بېسىپ كىرگەندە، زوروئاستېر دىنى ئىبادەتخانىلىرى پاچاقلاپ تاشلانغان. شۇنىڭ بىلەن 21 تومۇق «ئاۋېستا» نىڭ كۆپ قىسمى يوقىلىپ كەتكەن.

زوروئاستېر دىنى ساسانىيلار خانلىقىدا دۆلەت دىنى قىلىنـ-غان چاغلاردا، غەربىي يۇرت (بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جۈمھۇرى-يەتلىرى ۋە شىنجاڭ) ۋە باشقا رايونلارغا تارالغان. ئىلىمىزنىڭ خەنزۇچە يېزىقتىكى تارىخنامىلىرىدا، مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە»،

«خۇي چاۋنىڭ ھىندىستاندىكى 5 دۆلەتكە قىلغان ساياھىتىدىن خاتىرە» دە «كانگىيە (سەمەرقەند، بۇخارا، شەھىرى سەلىز) قاتارلىق ئەللەردىكى خەلقلەرنىڭ زوروئاستىر دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان» لىقى: «ۋېي سۇلالىسى تارىخى» دا ئىدىقۇت، كىشىگىت، سۇلې (قەشقەر) دىكىلەرنىڭ زوروئاستىر دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە ئىخلاس قىلىدىغانلىقى ئېيتىلغان.

كلاسسىك داستان — «ئاۋېستا»

پېرسىيە (قەدىمكى ئىران) لىكلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى داستانى «ئاۋېستا» (Avsta) تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 10 - ئەسىردە يېزىلغان. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، بۇ داستان - ئالتۇن ھەل بېرىلگەن خەتلەر بىلەن ئون مىڭ پارچە كالا تېرىسىگە كۆچۈرۈلۈپ، خان ئوردىسىدىكى كىتابخانىدا ساقلانغانىكەن. مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 6 - ئەسىردىكى مىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىنى باكتىرىيە (ھازىرقى ئافغانىستاندىكى ھېرات رايونى) دە مەيدانغا كەلگەن. زوروئاستېر دىنى (ئاتەش دىنى) دىكىلەر «ئاۋېستا» نى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس دىنىي كىتابى دەپ ھېسابلىغان. بۇ كىتابنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نۇسخىسى مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 4 - ئەسىردىكى ئاخمانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تۆپلىنىپ چىققان. پۈتۈن كىتاب ئەسلى 21 تۇم بولۇپ، كېيىن ئالېكساندر ماكېدونىسكى شەرققە يۈرۈش قىلغان چاغدا ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭدىن پەقەت بىر تومىلا ساقلىنىپ قالغان. ساسانىيلار خانلىقىنىڭ مەشھۇر پادىشاھى ئارتاشىر تەختە ئولتۇرغان مەزگىل (مىلادى 226 - يىلدىن 240 - يىلىغىچە) گە كەلگەندىلا، «ئاۋېستا» نىڭ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن پارچىلىرى ۋە ئاغزاكى بايانلىرى توپلاپ رەتلىنىپ، قايتىدىن 21 تومлۇق كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان. بۇلاردا ئاساسەن دۇنيانىڭ مەنبەسى، ياخشىلىق ئىلاھى بىلەن يامانلىق ئىلاھى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، زوروئاستېر دىنىنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق، قائىدە - يوسۇن ۋە پەرھىزلىرى شەرھلەنگەن.

VII ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئىراندا ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ تىكلىنىشىگە ئەگىشىپ، زورو-

ئاستېر دىنى تەدرىجى زەئىپلەشتى، ئۇنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» نىڭ ئورنىنى «قۇرئان» ئىگىلىدى. دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن «ئاۋېستا» نىڭ بۆلىكى ئاران 83 مىڭ خەت بولۇپ، ئەسلىدىكى خەت سانىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىغىمۇ يەتمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان «ئاۋېستا» ۋە ئۇنىڭ ھەر تۈرلۈك شەرھى كىتابچىلىرىنى تەتقىق قىلىش، قەدىمكى ئىران جەمئىيىتىنىڭ دىن، ئەدەبىيات، تىل ۋە پەلسەپە جەھەتتىكى ئەھۋاللىرىنى، جۈملىدىن قەدىمكى غەربىي يۈرت مىللەتلىرىنىڭ تارىخىنى چۈشىنىشىمىزگە يارىدەم بېرىدۇ، ئالايلۇق شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى سابىت ئابدۇخالىق «ئاريان ئەپسانىلىرىدىكى تۈركلەر» ناملىق ماقالىسى («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1998 - يىللىق 1 - سانىغا بېسىلغان) دا مەلۇمات بېرىشىچە: «ئاۋېستا» دا Drukh دەپ ئاتىلىدىغان خەلقلەر ناھايىتى كۆپ تىلغا ئېلىنىغان. ئۇ «ئاۋېستا» نىڭ «ۋېندىداد» (Vendidad) قىسمىدا Demon يەنى بىر يامان مەخلۇق دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. ئەمما، «گاناس» (Gthas) قىسمىدا پەقەتلا چۈشەندۈرۈلمىگەن. Dru سانسكرىت تىلىدا «يۇگۇرۇش، يار-دار قىلىش، ھۇجۇم قىلىش» دېگەن مەنىگە ئىگە. Druh بولسا «يار-دار قىلىش، زىيانكەشلىك قىلىشقا ئورۇنۇش، زىيانكەش» دېگەن مەنىگە ئىگە. Drukh دېگەن بۇ ئىسىم دەل ئاريانلارنىڭ شىمالىدا ياشىغان چەبدەست چەۋەندازلار بولغان تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ. تارىخشۇناس ئالبېرت پايىك «مېنىك Drukh نىڭ تۈركلەر ئىكەنلىكىدە قىلچە گۇمانىم يوق، بۇ نام مەيلى قانداق ئۆزگەرگەن بولسۇن ياكى بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز تىلىدىكى ئۆزىنى ئاتىشى بولسۇن، ئاريانلار ئۇلارنى Drukh دەپ ئاتاشقان» دەيدۇ. ئۇ يەنە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ، th, d, t لارنىڭ ھەممىسى چىش ئارىلىقى تاۋۇشى بولۇپ، سانسكرىت تىلىدىكى

b تاۋۇشىنىڭ كۆپىنچە t گە ئالمىشىدىغانلىقىنى مىسال قىلىپ، ئۆز قارىشىنى ئىسپاتلىغان.

«ئاۋېستا» دا يەنە: «زوروئاستىرنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئۆز-لىرىنىڭ ئۆيلىرى ۋە رايونلىرىدىن رۇست قەدەم بىلەن چىقىپ Drukh لارغا قارشى تۇرغان. ئۇلار (Drukh) تاش ئاتقۇچى، ئوقيا، خەنجەر ۋە كالتەك بىلەن قوراللانغان ھەمدە «كۆرۈنمەس-لەر» دەپ ئاتالغان. چۈنكى ئۇلار ئالۋاستىلاردەك مەخپىي بۇلاڭ-چىلىق قىلاتتى ياكى تاغ قاپتاللىرىغا مۆكۈۋالاتتى» دەپ خاتىرە-لەنگەن.

1920 - يىلىدىن باشلاپ «ئاۋېستا» نى تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن ئىرانلىق مەشھۇر ئالىم ئىبراھىم شاپۇر داۋۇت ئۇ-زۇن مۇددەت تەتقىق قىلىش ئارقىلىق توققۇز تومлуق «ئاۋېستا» نىڭ شەرھىسىنى يېزىپ چىقتى. بۇ كىتاب ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەر، دەپ ھېسابلاندى. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە ياردىمىدە، 1946 - يىلى «ئاۋېستادىن تاللانغان تەرجىمىلەر» دېگەن كىتاب يېزىلىپ، ئىلمىي ساھەدىكىلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى ھەمدە 1976 - يىلى قايتا نەشر قىلىن-دى.

ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ شەكىللىنىشى

ئىسلام دىنى ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا بىر قانچە مەزھەپكە بۆلۈنگەن. دىن تەتقىقاتچىلىرى ئۇلارنى، ئاساسەن، سىياسىي مەزھەپ ۋە شەرئىەت مەزھىپىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ مەزھەپكە بۆلىدۇ.

سىياسىي مەزھەپ شەرئىەت مەزھىپىگە قارىغاندا بۇرۇنراق، يەنى مىلادى 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مەيدانغا كەلگەن. ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدا دىنىي ئىلىم ۋە سىياسىي جەھەتلەردە ئايرىم كۆز قاراشتىكى گۇرۇھ ياكى مەزھەپ يوق ئىدى. لېكىن ئۇ ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئۆزىدىن كېيىن كىمنىڭ خەلىفە (ۋارىس) بولۇشى ۋە قانداق ئۇسۇل بىلەن خەلىفە سايلاش توغرىسىدا ئېنىق ۋەسىيەت قالدۇرمىغاچقا، ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كىمنى خەلىفە سايلاش توغرىسىدا كەسكىن ئىختىلاپ ۋە مۇنازىرە بولغان.

مۇھاجىرلار[1] بىلەن ئەنسارلار[2] ئەبۇبەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى قاتارلىق تۆت ساھىبىنىڭ ھەممىسىنىڭ قانۇنلۇق خەلىفە بولۇش ھوقۇقى بار، دەپ قاراپ، سايلام ئارقىلىق خەلىفە سايلاشنى تەشەببۇس قىلغان. ئايرىم كىشىلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ھەم كۈيئوغلى ئەلىلا قانۇنلۇق

---

① مۇھاجىرلار - مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىلادىي 622 - يىل 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مەككىدە تۇرالمىاي، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش مەقسىتىدە مۇسۇلمانلارنى باشلاپ مەدىنىگە بارغان. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئەگىشىپ مەدىنىگە بارغانلار تارىختا مۇھاجىرلار دەپ ئاتالغان.

② ئەنسارلار — مەدىنىدە ئىسلام دىنىنى تېزلا قوبۇل قىلىپ، مۇھاجىرلارغا ياردەم بولغانلار تارىختا ئەنسارلار (قوللىغۇچىلار) دەپ ئاتالغان.

خەلىفە بولىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلىپ، سايلام ئارقىلىق خەلىفە سايلاشقا قارشى تۇرغان. نەتىجىدە ئىختىلاپ كەسكىنلەشكەن. ئاخىرىدا كۆپ سانلىق مۇھاجىرلار بىلەن ئەنسارلار سايلامىدا غەلىبە قىلىپ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قېينىئاتىسى ئەبۇبەكرنى تۇنجى خەلىفىلىككە سايلىغان. سايلامدا مەغلۇپ بولغان ئەلى تەرەپدارلىرى بىر مۇستەقىل مەزھەپ بولۇپ شەكىللىنىپ، «شىئە» (ئەگەشكۈچىلەر) مەزھىپى دەپ ئاتالغان، كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن مۇسۇلمانلار «سۇننى» (ئەنئەنىچىلەر) مەزھىپى، دەپ ئاتالغان.

مىلادى 656 - يىلى 6 - ئايدا ئەلى 4 - خەلىفە بولۇپ سايلانغان. كۆپ ساندىكى مۇسۇلمانلار ئۇنىڭ قانۇنىي ئورنىنى ئېتىراپ قىلغان، لېكىن، سۇرىيە ۋالىيسى مۇئاۋىيە ئەلىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلمىغان ۋە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئەلىگە قارشى چىققان. مىلادى 657 - يىلى ئىككى تەرەپ فۇرات دەرياسىنىڭ بويىدىكى «سىففىت» تا ئۇچ ئايدەك ئۇرۇش قىلغان. ئەلىنىڭ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىشىغا كۆزى يەتكەن مۇئاۋىيە ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش ئۈچۈن ھىيلە ئىشلىتىپ «قۇرئان كەرىم» نى كۆتۈرۈپ چىقىپ مۇرەسسەلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭ بىلەن ئەلىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەرنىڭ يېرىمى مۇئاۋىيەگە قوشۇلۇپ قىلىشنى قوبۇل قىلىشى، يېرىمى داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان، ئاخىرى سۇلھى قوبۇل قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ئەلىنىڭ سۇلھىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى دىنغا ئاسىيلىق قىلغانلىق، دەپ قاراپ، ئەلىدىن ئايرىلىپ ئايرىم بىر گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇلار تارىختا «خاۋارىج» (ئايرىلىپ كەتكەنلەر) مەزھىپى، دەپ ئاتالغان.

شەرىئەت مەزھىپى مىلادى 9 - ئەسىردە پەيدا بولغان، ئۇ ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئاساسىي ئۇلى. شەرىئەت مۇسۇلمانلارنىڭ

دىن، سىياسىي، جەمئىيەت، ئائىلە ۋە كىشىلىك تۇرمۇش جە-
ھەتتىكى قائىدە - مىزانلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇ-
نىڭ، ئەدەپ، مۇئامىلە قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالـ-
دۇ («دىن لۇغىتى» 449 - بەت). ئىسلام شەرىئىتىنىڭ شە-
كىللىنىش جەريانىدىكى كۆز قاراشلاردا ئىختىلاپ بولغانلىقى تۇ-
يۇلىدىن، «نەفىيە»، «مالىكىيە»، «شافىيە»، «نەفىيە» قاتار-
لىق مەزھەپلەر كېلىپ چىققان. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ
قانۇن تۈزۈش، «قۇرئان»، «ھەدىس»، «ئىجتىمائىي ئۇ-
مە»، «قىياس» تىن ئىبارەت تۆت جەھەتنىڭ مەزمۇنى، ئورنى
ۋە مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە بولۇپ، ھەر قايسـ-
سىنىڭ ئۆزگىچە تەشەببۇسلىرى بار.

تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولۇشچە، شىنجاڭدىكى ئىسلام
دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان يەتتە مىللەت ئىسلام شەرىئىتى جەھەت-
تە، ئاساسەن، «ھەنەفىيە» مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىكەن، يە-
قىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى جايلار ۋە بەزى مىللەتلەردە «ھەنبە-
لىيە» مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلار پەيدا
بولغان. سىياسىي مەزھەپلەردىن سۈننى مەزھىپى بىلەن شىئە
مەزھىپىنىڭ تەسىرى بار بولۇپ، يەنە تەسەۋۋۇپچىلىقنى تەرغىپ
قىلىدىغان سوفىزم (كېيىنكى چاغلاردا ئىشان مەزھىپى دەپمۇ
ئاتالغان) نىڭ تەسىرىمۇ مەۋجۇت ئىكەن.

ھازىر دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 80 پىرسەنتتىن كۆپرەكى
سۈننى مەزھىپىگە، يەر نەچچە پىرسەنتىلا «خاۋارىج» مەزھىپە-
گە، قالغانلىرى «شىئە» مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ. ئېلىمىز-
دىكى مۇسۇلمانلار ئاساسەن «سۈننى» مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلـ-
دۇ.

قىممەتلىك يازما يادىكارلىق — «موڭغۇل - ئويرات قانۇنى»

«موڭغۇل - ئويرات قانۇنى» - 1940 - يىلى ئويرات موڭغۇللىرى (غەربىي موڭغۇللار) نىڭ ئاقسۆڭەكلىرى تارباغاتايدا قۇرۇلتاي ئاچقاندا تۈزۈپ چىققان قانۇن. بۇ قانۇن مەملىكىتىمىزدىكى موڭغۇللارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىنى، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى، قانۇنىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ «قانۇن» نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ھازىرغىچە تېپىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان موڭغۇل يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى تېپىلدى. ئۇ كىرىش سۆز، قانۇن ماددىلىرى ۋە ئويراتلارنىڭ جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى غالدان قۇنتەيجىنىڭ ئىككى يارلىقىدىن تەركىب تاپقان. كىرىش سۆز قىسمىدا قۇرۇلتايغا قاتناشقان موڭغۇل ۋاڭ - گۈڭلىرى ۋە لامالارنىڭ ئىسىم فامىلىسى، بۇددا‌غا ئوقۇلغان مەدھىيىلەر بار. قانۇن ماددىلىرى قىسمىدا 121 ماددىلىق قانۇن چىقىرىلغان. بۇ قانۇن ماددىلىرى ژولگا دەريا‌سى بويىدا ياشايدىغان تورغاۋۇت قەبىلىسى ئارىسىدىن تېپىلغان.

«موڭغۇل - ئويرات قانۇنى» نىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا تاشقى دۇشمەندىن مۇداپىئەلىنىشكە دائىر بەلگىلىمىلەر، ئويرات - موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر بەلگىلىمىلەر، رابات - ئۆتەڭ، قاتناش - ترانسپورت، باج - سېلىققا دائىر بەلگىلىمىلەر، ئىجتىمائىي تۈرمۇش، نىكاھ ئىشلىرىغا دائىر بەلگىلىمىلەر، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىققا دائىر بەلگىلىمىلەر، دىنىي ئېتىقادقا دائىر بەلگىلىمىلەر، مال - مۈ-

لۇككە ۋارىسلىق قىلىشقا دائىر بەلگىلىمىلەر ۋە جازالاش، سوت قىلىش تۈزۈمىگە دائىر بەلگىلىمىلەر بار. مەسىلەن: بۇ «قانۇن» نىڭ 72 - ماددىسىدا: «باشقىلارنىڭ كىيىم - كېچەكنى يىرتقۇ- ۋەتكەنلەرگە ئىككى ياشلىق بىر ئات جەرىمانە قويۇلىدۇ، باشقىلارنىڭ ساقلىنى يۇلۇۋەتكەنلەرگە بىر ئات ۋە بىر قوي جەرىمانە قويۇلىدۇ. ئېسىلزادىلەر ئالدىدا تۆكۈرگەنلەرنىڭ مىڭۋانقان ئېتىنىڭ بېشىغا ئۇرۇلىدۇ، باشقىلارنى ئېتىدىن تارتىپ يىقىتىۋەتكەنلەرگە بىر ئات جەرىمانە قويۇلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.

بۇ قانۇندا ئويرات - موڭغۇل قەبىلىلىرىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، تاشقى دۈشمەندىن مۇداپىئەلىنىش تەلىپى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇنداقلا فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سىنىپىي زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئىمتىيازىنى مەڭگۈ داۋاملاشتۇرۇش خام خىيالى ئىپادىلەنگەن.

بۇ «قانۇن» مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇلار ئىگىلىگەن رايونلار غەربتە ئالتاي تاغلىرىدىن بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىغىچە، غەربىي جەنۇب تەرەپتە بەشبالىق (جىمسار ئەتراپلىرى) ۋە قۇمۇلغىچە بولغان جايلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال بولغاچقا، چەت ئەللىكلەرمۇ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىنى خېلى بۇرۇنلا باشلىغان ۋە بۇ قانۇننى ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلغان. مەسىلەن، 1776 - يىلى بۇ قانۇن «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ قانۇنى» دېگەن نام بىلەن گېرمان تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. 1879 - يىلى لېتوۋچ تەرىپىدىن رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، 1880 - يىلى غالداننىڭ ئىككى يارلىقى رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان ۋە ئۇنىڭغا ئىزاھ بېرىلگەن.

شىنجاڭنىڭ ئالتۇنچىلىق تارىخى توغرىسىدا

ئەجدادلىرىمىز يىراق قەدىمكى دەۋردىن بۇيان ئالتۇننى ئەڭ ئەتىۋارلىق مېتال (مەدەن) دەپ بىلىپ، ئۇنىڭدىن ئېسىل زىنەت بۇيۇملىرىنى، تۇرلۈك ھەشەمەتلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى ياساپ، ئۇنى بايلىقنىڭ سىمۋولى ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ بەلگىسى، دەپ ھېسابلىغان. كېيىن ئالتۇن پۇل (تىللا) سوقۇپ، پۇل ئوبورو-تىنى تېخىمۇ راۋانلاشتۇرغان. شۇڭا بەزى قەدىمكى قەبىلە - ئۇرۇقلار ئالتۇنغا سىرلىق بۇيۇم قاتاردا چوقۇنغان.

ئالتۇننىڭ رەڭگى پارقىراق ۋە چىرايلىق، زىچلىقى يۇقە-رى، ھەجمى كىچىك، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى يۇقىرى، ئاساسلىقچە خىمىيىلىك رېئاكسىيىگە كىرمەيدىغان، ئاسان ئۇپرىمايدى-غان، ئۇزۇن مۇددەت ساقلاشقا بولىدىغان ناھايىتى قىممەتلىك مېتال، 1922 - يىلى نىل دەرياسى قىرغىقىدىكى قەدىمكى مىسىر فىرئەۋن (پادىشاھ) نىڭ قەسرىدىن تېپىلغان ئالتۇنغا 3200 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، ھازىرغىچە پارقىراق ھالىتىنى ساقلاپ تۇرماقتا. تەتقىقاتچىلار تەجرىبىسىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بىر سەر ئالتۇننى ياپىلاقلاپ توققۇز كۋادىرات مېتىر چوڭلۇقتا يايغىلى، قەغەزدىنمۇ نېپىز قىلىپ نېپىزلەتكىلى، چاچتىنمۇ ئىنچىكە قىل-غىلى بولىدىكەن. شۇڭا ئالتۇن ھازىرقى كۈندە سانائەتنىڭ مۇ-ھىم تارماقلىرىدا ۋە باشقا مۇھىم تارماقلاردا كەڭ ئىشلىتىلمەكە-تە.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە ئالتۇننى بىل-گەنلىكى توغرىسىدا يازما يادىكارلىقلار بار. بۇ مەلۇماتلارنى يە-قىنقى يىللاردىن بۇيان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەكشۈرۈش-

لەردە قولغا كەلتۈرگەن ماددىي پاكىتلار تولۇق ئىسپاتلاپ بەر-
دى. ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ نادىر ئەسىرى
«دىۋانى لۇغەتىت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى») تە، ئالىبك-
ساندىر ماكىدونىسكى ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، ئۇلارغا قار-
شى ئاتلانغان تۈرك - ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ رەقىبلىرىنى قىلىچ
بىلەن چېپىپ، ئۇلارنىڭ ھەمىيانلىرىنىمۇ ئىككى پارچە قىلىۋەتە-
كەنلىكى، ھەمىيانلاردىكى ئالتۇن، پۇل - تىللالار قانغا بويالغانلە-
قى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. بۇ ۋەقە تەخمىنەن مىلادىيەدىن
بۇرۇنقى 327 - يىلى يۈز بەرگەن بولۇپ، بىز يۇقىرىقى مەلۇماتە-
تىن يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا ئالتۇننى، جۈمە-
لىدىن ئالتۇن پۇلنى بىلىدىغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز، شىنجاڭ
ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ سابىق باشلىقى، تەتقىقاتچى
ۋاڭ بىڭخۇا يازغان «قەدىمكى دەۋردىكى ساكلارنىڭ شىنجاڭدىكى
تارىخىي ئىزلىرى» دېگەن ماقالىدە، 1976 - يىلىدىن 1978 -
يىلىغىچە ئۇرۇمچىنىڭ نەنسەن كان رايونىدا، تەڭرىتاغدىكى ئال-
غۇي جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولو-
گىيىلىك تەكشۈرۈشتە ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرى (مىلادىيەدىن
بۇرۇنقى 772 - يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 487 - يىلىغىچە)
دىن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى
206 - يىلىدىن مىلادى 23 - يىلىغىچە) گىچە بولغان مەزگىلگە
تەئەللۇق تۆت قەبرىدىن ساپ ئالتۇندىن ئىشلەنگەن، يەرلىك ئالا-
ھىدىلىككە ئىگە نۇرغۇن ئالتۇن بۇيۇملار، جۈملىدىن يولۇاس
سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن سەككىز دانە يۇمىلاق ئالتۇن قارتا (ھەر
بىرىنىڭ دىئامېتىرى 6 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 20 گرام ئەترا-
پىدا)، بىر - بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان يولۇاسنىڭ سۈرىتى
چۈشۈرۈلگەن تۆت دانە ئالتۇن كەمەر بېزىكى (ھەربىر دانىسىنىڭ
ئۇزۇنلۇقى 26 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 75. 27 گرام)، چىشە-
نى چىشلەپ چاپچىپ تۇرغان ھالەتتىكى شىرنىڭ شەكلى چۈشۈ-

رۇلگەن بىر پارچە ئالتۇن قاداق، ئۇنىڭدىن باشقا ھايۋان يۇزىنىڭ سۈرىتى چۇشۇرۇلگەن ئالتۇن بېزەك، رومبا شەكلىدىكى گۈل چىقىرىلغان ئالتۇن بېزەك، چەمبەر شەكلى، سۆگەت يۇپۇرمىقى شەكلى، قوشۇش «+» بەلگىسى شەكلى، بۇرما شەكلى چۇشۇ- رۇلگەن ئالتۇن بېزەكلەر تېپىلغانلىقى، بۇ تۇرى كۆپ، سانى جىق ئالتۇن بېزەكلەرنىڭ كىيىم - كېچەك بېزىكى قىلىنغانلە- قى، قەبرىلەر كېپەن ئوغرىلىرى تەرىپىدىن ئوغرىلانغان بولسە- مۇ، يەنە شۇنچىۋالا ئالتۇن بۇيۇملارنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقى، قەبرە ئىگىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئورنى يۇقىرى بولغان يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدە- غانلىقى تىلغا ئېلىنغان. تەتقىقاتچى ۋاڭ بىڭخۇا تارىخىي ماتېرە- يالالارغا ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئا- ساسەن، يۇقىرىقى ئالتۇن بۇيۇملارنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئاۋۋال شىنجاڭنىڭ ئىلى دەرياسى ۋادىسى ھەمدە تەڭرىتاغ، ئال- تاي تېغى، شەرقىي پامىر (كۆكئارت) قاتارلىق جايلىرىدا ياشە- غان شىنجاڭ ساك (ساق) لىرىنىڭ يالدامىسى، دەپ مۆلچەيلە- لەشتۇرگەن. يۇنان تارىخچىسى ھىرودوتۇس «تارىخ» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە، ساكلارنىڭ پادىشاھ جەمەتىنىڭ خۇدا ئاتا قىلغان ھەر خىل ئالتۇن جابدۇقلىرىنىڭ بارلىقىنى، بەلۋىغدا- ئالتۇن قەدھى بارلىقىنى، ئۇلار ئۆلگەندىن كېيىن ئالتۇندىن ياسالغان بۇيۇملار ئاخىرەتلىك قىلىنمىدىغانلىقى ھەققىدە توختال- غان. دۆلەت مىللىي ئىشلا كوممىتېتىنىڭ مەسئۇللۇقىدا شىنـ جاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارە- خى» دېگەن كىتابتا، ساكلار ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئېتنىك مەنبە- سىنى تەشكىل قىلغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە تو- نۇشتۇرۇلغان. بىز بۇنىڭغا ئاساسەن غەربىي يۇرتلۇقلار يىراق قەدىمكى زامانلاردىلا ئالتۇننىڭ قىممىتىنى چۈشەنگەن ۋە ئالتۇن- دىن پايدىلىنىشنى بىلگەن دەيمىز. «شىنجاڭدا ئۆتكەن قەدىمكى

مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» دېگەن رەسىملىك كىـ
تابتا، تېكەس ناھىيىسىدىن تېپىلغان، دەۋرى ئۇرۇشقاق بەگـ
لىكلەر دەۋرىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان بىر پاي
ئالتۇن ھالقا (109 - رەسىم) بىلەن 1962 - يىلى موڭغۇلكۇرە
ناھىيىسىنىڭ شوتا يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان
غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە بولغان بىر دانە ياقۇت
كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈك (173 - رەسىم) تونۇشتۇرۇلغان.
1986 - يىلى ياپونىيىدە نەشر قىلىنغان «جۇڭگو شىنجاڭ مەدەنـ
يەت يادىكارلىقلىرى كۆرگەزمىسى» دېگەن رەسىملىك كىتابتا،
1975 - يىلى قاراشەھەردىن تېپىلغان، غەربىي خەن سۇلالىسى
دەۋرىگە تەۋە بولغان، ئۇزۇنلۇقى 9.8 سانتىمېتىر، كەڭلىكى
6 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 50 گىرام كېلىدىغان توققۇز ئەجدىھا
نۇسخىسى چىقىرىلغان ئالتۇن كەمەر تۇتقىسى (19 - رەسىم)
تونۇشتۇرۇلغان. مەزكۇر تۇرسۇن ئەيسا يازغان «لوپنۇر رايونـ
دىكى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەرنىڭ قېزى-
لىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەرتەتـ
قىقاتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان) دېگەن ماقالىدە، 1979 -
يىلى 6 - ئايدىن 1980 - يىلى 5 - ئايغىچە لوپنۇر رايونىدا ئېلىپ
بېرىلغان تەكشۈرۈشتە، شەرقىي خەن دەۋرى (مىلادى 25 -
220 - يىللار) گە تەۋە TP—LQMI P LQMI—7 نومۇرلۇق
قەبرىدىن ئۇستىگە كۆك تاۋاردا كىيىم كىيگۈزۈلگەن ئوتتۇرا
ياشلىق ئايال جەسىتىنىڭ ئوك قۇلىقىدىن بىر پاي ئالتۇن ھالقا
تېپىلغانلىقى ئېيتىلغان. يۇقىرىقىلار غەربىي يۇرتلۇقلار ئۇزاق
قەدىمكى زامانىدىن تارتىپلا ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملـ
رىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«كونا تاڭنامە» غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە. كۇسەن (كۇچا) ھەققىدە» دە: «كۇسەن خانى ئالتۇن كۆزلۈك كەمەر تاقاپ، ئالتۇندىن ياسالغان شىر سۈرەتلىك دىۋاندا ئولتۇرىدۇ»

دېيىلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭ ئارقىلىق ھىندىستانغا بېرىپ بۇددا نومى ئەكەلگەن مەشھۇر راھىب شۈەنزاڭ (تاڭ سىڭ) «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا قىلىنغان سایاھەت» دېگەن ئەسىرىدە كۇچا توغرىسىدا توختىلىپ: «ئۇ يەرنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل، خەلقى نەي ۋە تارىلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى چېلىشقا ئۇستا، كىمخاپ ۋە بۆزدىن كىيىم كىيىدۇ. زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە مىس پۇل ئىشلىتىدۇ» دەپ مەلۇمات قالدۇرغان.

«قەدىمكى پۇللار لۇغىتى» (خەنزۇچە) 1308 - بەتتە، «ئاگنى (قاراشەھەر) ۋە كۇسەن رايونلىرىدىن تېپىلغان ئالتۇن، كۈمۈش پۇللار، مىس يارماقلار شۇ جاينىڭ ئۆزىدىمۇ پۇل قويۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن. شىنجاڭ بانكا مەكتىپى ئاساسىي پەنلەر كافېدىراسىنىڭ قەدىمكى پۇل تەتقىقاتچىسى ئەركىن روزىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، 1959 - يىلى 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق قاتناش نازارىتىنىڭ قۇرۇلۇش ئەترىتى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ غەربىدىن توققۇز كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بىر ئۆڭكۇردىن بىر مۇنچە زىنجا ئالتۇن ۋە پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ 947 دانە كۈمۈش تەڭگىسىنى تېپىۋالغان. 13 تال زىنجا ئالتۇننىڭ ساپلىق دەرىجىسى 97%، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 1330 گرام ئىكەن.

ئاتاغلىق ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئالتۇننىڭ ئەل باشقۇرۇش، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈشتىكى رولىغا ئەھمىيەت بېرىپ مۇنداق دەپ يازغان.

2411: گەر ئالتۇن كۈمۈشنى سوۋغات ئەيلىسەڭ،
قىلۇرلەر پىدا جان ساپ ئالتۇنغا تەڭ.

3039: ئىككى نەرسە دۆلەت تۇتۇش يولىدۇر،
بىرىدۇر ساپ ئالتۇن، بىرى تىغ ئېرۇر.

3044: تۇرۇلگەن قاۋاقنى ساپ ئالتۇن ئاچار،
ئەگەر ئىش بۇزۇلسا ساپ ئالتۇن تۇزەر.

(«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ 517 ـ، 641 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن).

شىنجاڭ تارىخىدا قۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ھۆكۈمرانلىرىدىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخان، ھارۇن بۇغراخان، يۈسۈپ قادىرخان، سۇلايمان ئارسلان قاراخان قاتارلىق خاقانلىرى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى كۆبەك، يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى سەئىدخان قاتارلىقلار تىللا، تەڭگە، مىس يارماقلارنى قۇيدۇرۇپ تارقاتقان.

ئالتاي تېغىدا ئالتۇن زاپىسى مول بولغاچقا، قەدىمكى خەنزۇچە كىتابلاردا ئالتۇنتاغ (金山) دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، «كېيىنكى خەننامە» نىڭ 49 ـ جىلدىدا، يۈئېيۇەننىڭ 3 ـ يىلى (مىلادى 91 ـ يىلى) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى گېڭ كۇينىڭ ئالتۇنتاغدا شىمالىي ھونلار بىلەن جەڭ قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ھازىرقى جىمىسار تەۋەسىدىكى بەشبالىق قەدىمكى شەھىرى دەسلەپكى چاغلاردا ئالتۇنبالىق (ئالتۇن شەھەر) دەپ ئاتالغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى سۇبېيخەينىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭغا جىمىسار رايونىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقانلىقى، تەڭرىتاغدىكى بۇ چوققىدا ئالتۇن بولغاچقا، قەدىمكى چاغلاردا ئالتۇن چوققا، دەپ ئاتالغانلىقى سەۋەب بولغانكەن.

شىنجاڭدىكى تۆت چوڭ تاغ تىزمىسى ـ ئالتاي تېغى، تەڭرىتاغ، كۇئېنلۇن تېغى، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ ھەممىسىدىن ئال-

تۇن چىققانلىقى قەدىمكى دەۋردە يېزىلغان كىتابلاردا قەيت قىلىنغان. ھالبۇكى بۇ تۆت تاغ تىزمىسى ئىچىدە ئالتاي تېغىدىن ئالتۇن ئەكۈپ چىقىدۇ. شۇڭا خەلق ئارىسىدا: «ئالتاي تېغىدا 72 جىلغا، ھەممە جىلغىدا ئالتۇن بار» دېگەن گەپ تارالغان. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەنزۇچە 3 - قىسىم) دا ئېيتىلىشىچە، ئالتاي تېغىدىكى ئالتۇن زاپىسى 30 مىليون سەر-دىن كۆپرەككە يېتىدىكەن. يالڭ زېڭشىن دەۋرىدە ئالتۇنچىلار ئالتاي تېغىدىكى خاشتۇڭ جىلغىسىدىن بىر قېتىمدىلا 29 سەر-لىك، ئالتە سەرلىك، تۆت سەرلىك ئۈچ دانە ئالتۇن قېزىۋالغان. شۇ مەزگىلدە ئالتۇن قازغۇچىلار كۆپ بولغاندا 10 مىڭدىن كۆپ-رەككە، بىر كىشىنىڭ بىر يىلدا قازغان ئالتۇنى 20 نەچچە سەرگە يەتكەن. 1916 - يىلى شىنجاڭ بويىچە 60 - 70 مىڭ سەر، 1921 - يىلى 30 مىڭ سەر، 1932 - يىلى 7 - 8 مىڭ سەر ئالتۇن قېزىلغان. ئالتۇن قېزىش تېخنىكىسىنىڭ قالاقلى-قى، بولۇپمۇ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئالتۇنچىلارغا قاتتىق زۇلۇم سىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىكى باج - سىلىقنى كۆپەيتىپ (شۇ چاغلاردا بىر ئالتۇن كولىغۇچى ئېيىغا 3 - 4 مىسقال ئالتۇن تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن)، ئۇلارنىڭ قىزغىنلىقىغا بەرھەم بەل-گەنلىكى سەۋەب بولغان. يالڭ زېڭشىن دەۋرىدە ئالتايدىن باشقا چۆچەك، ئۇرۇمچى، ماناس، گۇچۇڭ، خوتەن، چارقىلىق قاتار-لىق جايلاردىمۇ ئالتۇن كېنى ئېچىلغان. جىن شۇرېن دەۋرىدە، ئۇ، غەربىي گېرمانىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ بېرلىندىن 10 دانە ئالتۇن كولاش - چايقاش ماشىنىسى سېتىۋېلىپ، ئىككىنچى يىلى (1931 - يىلى) ئەتىيازدا ئىشقا كىرىشتۇرمەكچى بولغان.

50 - يىللاردىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئالتۇن قېزىش سانائى-تى تەرەققىي قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئالتۇن زاپىسىنى ئېنىقلاش ۋە ئالتۇن قېزىشنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەت-لەر ئىشلەندى. پەن - تېخنىكا خادىملىرى شىنجاڭنىڭ 56 ناھە-

يىسسەدىكى 300 نەچچە جايدا ئالتۇن بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى.

غەربىي جۇڭغارىيەدىكى خاتۇ تېغى ئالتۇن كېنى شىنجاڭ بويىچە ماشىنىلاشقان ئالتۇن كان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كان 1983 - يىل 5 - ئايغىچە 10 مىڭ سەردىن كۆپرەك ئالتۇن قازدى.

شىنجاڭنىڭ قۇم بارخانلىرى قېلىن، قۇم تەركىبىدىكى ئالتۇن نىسبىتى يۇقىرى. ئالتاي تېغىدىكى بەزى جىلغىلاردىكى قۇم شېغىللاردىن كۆپ قېتىم ئالتۇن چايقۇيلىنىغان بولسىمۇ، ھازىر يەنىلا ئالتۇن چايقاپ ئېلىشقا بولىدۇ. «شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىقىنى ئېچىش» (خەنزۇچە) دېگەن كىتابتا، شىنجاڭ گېئولوگىيە ئەترىتىنىڭ ئاشپىزى ئىشتىن سىرتقى چاغلىرىدا ئالتۇن چايقاپ، ئۇچ ئاي ئىچىدە ئىككى مىسقال ئالتۇن تاپقانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك، باتۇر ئەجدادلىرىمىز يىراق قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئالتۇننى، ئالتۇندىن تۇرلۈك زىننەت بۇيۇملىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساشنى بىلگەن. شىنجاڭنىڭ ئالتۇنچىلىق ئىشلىرى ئۆتمۈشتە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ چىرىكلىكى، ئۇلارنىڭ ئالتۇن قازغۇچىلارنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلغانلىقى ۋە ئەزگەنلىكى تۈپەيلىدىن روناق تاپالمىغان. 50 - يىللاردىن كېيىن ئالتۇن دۆلەتنىڭ، خەلقنىڭ مۈلكىگە ئايلاندى. شىنجاڭدىكى ئالتۇن كانلىرى زامانىۋىلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. ھازىرقى كۈندە ئالتۇن زىننەت بۇيۇمى، تۇرمۇش بۇيۇملا ئەمەس، بەلكى خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تارماقلىرىدا، جۈملىدىن سانائەتتە كەم بولسا بولمايدىغان قىممەتلىك مېتال بولۇپ قالدى.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ئوغۇتلاش تېخنىكىسى

يىراق قەدىمكى زاماندا شىنجاڭدا يىرىك تېرىقچىلىق يولغا قويۇلغان، لېكىن يەرنى ئوغۇتلاشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەن ياكى يەرنى ئوغۇتلاش تېرىقچىلىقتىكى مۇھىم تەدبىر، دەپ قارالمىغان. مىلادىيە 3 - ئەسىرگە تەئەللۇق ئۇدۇن، نىيە قاتارلىق جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن كارۋشتى (قارۋشتى) يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقتا ئۇرۇق چېچىش، سۇغىرىش، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش، زىرائەتلەرنىڭ ھوسۇلىنى يەغمىقا دائىر مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن، ئۇنىڭدا يەنە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى چېچىلغان ئۇرۇق مىقدارىغا ئاساسەن ھېسابلىنىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان، ئۇرۇق تاللاش، يەرنى ئوغۇتلاش، ئوتالغۇ قاتارلىق تېرىقچىلىققا دائىر ئەھۋاللار تىلغا ئېلىنغان.

قەدىمكى زاماندا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغان، شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان تۇرپان ئويمانلىقىدا يەرنى ئوغۇتلاش تېخنىكىسى بۇرۇن يولغا قويۇلغان. تۇرپاندىن تېپىلغان، يىل دەۋرى مىلادىيە 624 - يىلى ۋە 640 - يىلى دەپ بېكىتىلگەن يازما يادىكارلىقلار (مەسىلەن، «تۇرپان تېكىستلىرى» نىڭ 3 - توم، 205 -، 210 -، 227-، 230-بەتلىرىدىكى مەلۇماتلار) غا ئاساسلانغاندا، ئەينى چاغدا تۇرپان ئويمانلىقىدىكىلەر يەرنى ئوغۇتلاپ بولغاندىن كېيىن ئۇرۇق چاچقان، يەرنى ئىجارىگە ئالغانلار يەرنى ئوغۇتلاشقا مەسئۇل ئىكەنلىكى يەرنى ئىجارىگە ئېلىش توختامىغا يېزىلغان. قۇجۇدىكى ئىككى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىكىلەر ئوغۇت يېتىشمىگەندە ئاشلىققا

ئوغۇت تېگىشكەن، ئوغۇتنىڭ باھاسى ئېھتىياجغا ئاساسەن بەزىدە ئۆسكەن، بەزىدە تۆۋەنلىگەن.

چېن چىڭ «غەربىي يۈرتقا تەۋە ئەللەر تەزكىرىسى» دە، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا يەرنى ئوغۇتلاپ تېرىش ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

شىنجاڭدا يېشىل ئوغۇتنى، بولۇپمۇ بېدىنى ئوغۇت ئورنىدا ئىشلىتىش خېلى بۇرۇنلا باشلانغان. بېدىنى ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار تېرىغان بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇرۇنلا غەربىي يۈرتتىكىلەرمۇ بېدە تېرىشنى بىلگەن. جاڭ چيەن غەربىي يۈرتقا بېرىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدىغا يەرغانىنىڭ «تۇلپار ئېتى» نى ۋە كاتتا ئۇرۇقلۇق «بېدە» نى ماختاپ بەرگەن. بىز يۇقىرىدا كارۇشتى يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا يەرنى ئوغۇتلاشقا دائىر مەلۇمات يوقلۇقىنى تىلغا ئالغانىدۇق. ئەمما ئۇنىڭدا ئالايلۇق، 214 - ۋە 274 - نومۇرلۇق ۋەسىقىلەردە ئۇدۇن، نىيە ئەتراپىدا بېدە تېرىش خېلى ئومۇملاشقانلىقى، بېدە چارۋا ماللارغا يەم - خەشەك قىلىنغانلىقى قەيت قىلىنغان، ئۇلاردا گەرچە بېدە ئوغۇت ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكى ئېيتىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بېدە تېرىشنىڭ ئۆزى يەرنى ئوغۇتلاش رولىغا ئىگە بولغاچقا، كىشىلەر شۇ چاغدىلا ئوبيېكتىپ جەھەتتە بېدە تېرىش ئارقىلىق يەرنى ئوغۇتلاش ئۇسۇلىنى قوللانغان، بۇ كېيىنكى چاغدا بۇ خىل ئوغۇتلاش ئۇسۇلىنى مەقسەتلىك قوللىنىشنىڭ ۋە ئوغۇتنى دۆۋىلەپ ياساشنىڭ زۆرۈر تەييارلىقى بولغان. قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردا خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇيان، ئۇدۇن ئەتراپلىرىدا يەرنى ئوغۇتلاش ئىقتىدارىغا ئىگە يېشىل پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغانلىقىمۇ ئېيتىلغان.

شىنجاڭ سوغۇق ئىقلىمغا تەۋە رايون بولغاچقا، نۇرغۇن ئۆيلەردە كاڭ، ئۇدۇل ئوچاق، تام ئوچاقلار بولىدۇ. بىر نەچچە

يىل ئوت قالانسىلا، ئۇنىڭ كېسەك - لايلىرى قۇۋۇەتلىك ئوغۇتقا ئايلىنىدۇ. شىنجاڭدا كىشىلەر خېلى بۇرۇنلا كاڭلارنىڭ، كونا ئۆيلەرنىڭ لاي، كېسەك، توپىلىرىنى ئوغۇت قىلغان.

تەتقىقاتچىلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا بىر مو بۇغدايلىقتىن تەخمىنەن 25 كىلوگىرام ھوسۇل ئېلىنغانلىقىنى، 1957 - يىلىغا كەلگەندە تۇرپان ۋىلايىتى بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 60 كىلوگىرام ھوسۇل ئېلىنغانلىقىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ ئېنىقلىغان ھەمدە ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنىڭ ئۆسۈشىگە، ئاساسلىقى تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ، جۈملىدىن يەرنى ئوغۇتلاش تېخنىكىسىنىڭ ئۆسكەنلىكى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپەيگەنلىكى سەۋەب بولغان، دېگەن يەكۈنگە كەلگەن.

گېرمانىيەدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى

گېرمانىيىلىك ئۇيغۇرشۇناسلار (سابىق غەربىي ۋە شەرقىي گېرمانىيەدىكى ئۇيغۇرشۇناسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئۆزلىرى-نىڭ تەتقىقاتىنى خېلى بۇرۇنلا، يەنى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭ ۋە موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن دەريالىرى ۋادىسىدىن قىممەت-لىك يازما يادىكارلىقلار، جۈملىدىن 17 خىل تىل، 24 خىل يېزىقتىكى ماتېرىياللار تېپىلغاندىن كېيىن باشلىغان. پروسسىيە ھۆكۈمىتى 1903 - يىلىدىن باشلاپلا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تۆت قېتىم ئارخېئولوگىيە ئۆمىكى ئەۋەتتى. ئۇلار بۇ رايونلاردا قىدىرىپ تەكشۈرۈش، ماتېرىيال توپلاش ۋە رەتلەش ئىشلىرىنى بارىدى.

ۋىلىيام بانگ، مۇللېر، فو لىكوك، ئالتنا - ماريە خانىم، فون گابائىن خانىم، ئادولف، شلاگىنتۋېيت، پېلىئو، سېپو-لېر، ئاداموۋىچ، ېنزىنگ قاتارلىقلار گېرمانىيىلىك مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناسلار ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ۋىلىيام بانگ ۋە مۇللېر تۇرکچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىش جە-ھەتتە دۇنيادا خېلى زور ئاتاق قازانغان. بانگ يەنە ئالتنا - ماريە خانىم، فون گابائىن خانىم قاتارلىق مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناسلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەر-زىيدىغىنى شۈكى، ئالتنا - ماريە فون گابائىن خانىم بانگ ئاچقان سىنىپتا ئوقۇپ ئۇيغۇرشۇناس بولۇپ يېتىشىپ چىققاندىن كېيىن ئەقەرە (تۈركىيىنىڭ پايتەختى)، ھامبۇرگ (غەربىي گېرمانى-يىدە)، شەرقىي بېرلىن ۋە ستراسبۇرگ (فرانسىيىدە) ئۇنىۋېر-سىتېتلىرىدا ئۇيغۇرشۇناسلىق ۋە تۈركشۇناسلىقتىن دەرس ئۆتە-كەن. ئۇ ئۇرال ئالتاي ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ كەسپىي رەئىسى

ۋە «ئورال - ئالتاي يىللىق ژۇرنىلى» نىڭ تەھرىرلىك ۋەزىپە-
سىنى ئۆتىگەن. ئۇ 1982 - يىلى شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئوقۇتۇلاردا ئىلمىي دوكلات بەرگەن ۋە
نەمىس ئارخېئولوگلىرى ئىلگىرى شىنجاڭدىكى مىڭئۆيلەردىن
تارتقان رەسىملەرنىڭ كارتىنا فىلىمىنى قويۇپ بەردى ھەمدە
«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دا ئۇنىڭ قۇجۇ
خانلىقى توغرىسىدا يازغان ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىندى.

ھازىر بۇنىڭدا ئۇيغۇرلار ۋە تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان
مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان 12 تەشكىلات، ھا-
ۋۇرگدا «ئورال - ئالتاي ئىلمىي جەمئىيىتى» (ئۇنىڭ «ئورال
ئالتاي يىللىق ژۇرنىلى») ، ئۇيغۇر، تۈرك يېزىقىدىكى يادىكار-
لىقلارنى تەتقىق قىلىش گۇرۇپپىسى بار. بۇ ئىلمىي تەشكىلاتلار
ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنى قانات يايدۇرۇشتا تېگىشلىك رولىنى
جارى قىلدۇرماقتا ۋە ئېلىمىز، جۇملىدىن شىنجاڭدىكى مۇناسە-
ۋەتلىك تارماقلار بىلەن بولغان ئىلىم ئالماشتۇرۇشنى يولغا قوي-
ماقتا. مەسىلەن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭ ئارخېئولو-
گىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ ياش تەتقىقاتچىلىرى (جۇملىدىن ئۇيغۇر
تەتقىقات خادىمى ئىدرىس) غەربىي گېرمانىيەگە بېرىپ بىلىم
ئاشۇرۇپ كەلدى، غەربىي گېرمانىيىلىك بىر قىز تەتقىقات خادە-
مىمۇ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىغا كېلىپ بىلىم
ئاشۇردى. شۇبھىسىزكى، سىرتقا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسە-
تىنىڭ يەنىمۇ ئەمەلىيلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئېلىمىز، جۇملىدىن
شىنجاڭدىكى پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ گېرمانىيىدىكى پەن
تەتقىقات ئورۇنلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يەنىمۇ كۇچەيە-
دۇ. بۇ ئېلىمىزنىڭ چەت ئەللەر بىلەن پەن - مەدەنىيەت ئالماش-
تۇرۇش، تەتقىقات تېمىلىرى ئۇستىدە دوستانە ھەمكارلىقىنى
كۇچەيتىشتەك ئاقىلانە سىياسىتىگە ئۇيغۇن.

دۇنخۇاڭ ۋە دۇنخۇاڅشۇناسلىق

دۇنخۇاڭ ـ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى داڭلىق دەريا‌سى ساھىلىگە جايلاشقان ناھىيە بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز بىلەن تۇتىشىدۇ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈر يولى دۇنخۇاڭ ناھىيە‌سىنىڭ شىمالىنى كېسىپ ئۆتىدۇ.

دۇنخۇاڭ تارىخى ئۇزۇن قەدىمكى شەھەر. دۇنخۇاڭ دېگەن بۇ نام ئەڭ دەسلەپتە «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا: «توخرىلار دەسلەپتە دۇنخۇاڭ بىلەن چىلىيەنشەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشايتتى» دېيىلگەن («تارىخىي خاتىرىلەر» ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل 1 ـ نەشرى 491 ـ بەتكە قارالسۇن). «خەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغرافىيىلىك تەپسىرات» نىڭ «دۇنخۇاڭ» ۋىلايىتى مادداسىغا بېرىلگەن شەرھىدە: «دۇن (敦) ـ چوڭ، خۇاڭ (煌) ـ ئاۋات دېگەن سۆز» دېيىلگەن. خەن سۇلالىسى مىلادى 111 ـ يىلى دۇنخۇاڭدا ۋىلايەت تەسىس قىلغان بولۇپ، شۇ چاغدا هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى سۇلۇي دەريا‌سى (سۇللۇغ دەريا‌سى) نىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى جايلار بۇ ۋىلايەتنىڭ قارمىقىدا ئىدى. مىلادىيە 600 ـ ، 604 ـ يىللىرى دۇنخۇاڭ ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 604 ـ 618 ـ يىللىرى دۇنخۇاڭدا شاجۇ ئايمىقى تەسىس قىلىنىپ، VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە دۇنخۇاڭ ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلگەن.

دۇنخۇاڭ قەدىمكى دەۋردە ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئەللىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان دۇنياغا مەشھۇر «يىپەك يولى» («بۇيۇك كارۋان») دىكى مۇھىم ئۆتكەل بولغان. ئۇ يەردە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى

زامانغا ئائىت قىممەتلىك تام رەسىملىرى، ھەيكەلتىراشلىق ۋە گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەتقىقاتچىلارنى قىزىقتۇرۇپ كەل-مەكتە.

دۇنيۇاغا مەشھۇر موگاۋ مىڭئۆيى بار. موگاۋ مىڭئۆيى 492 كېمىر ئۆي (غار) دىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1618 مېتىر، ئۇنىڭدا، بۇددا دىنى، مانى دىنلىرىنىڭ نوم - بېتىكلە-رى، تارىخىي ھۆججەتلەر، قولىيازمىلار، ۋەسىقىلەر ساقلانغان. تام - تورۇسلىرىغا بۇددا قىسسىلىرىغا دائىر رەسىملەر، شۇ دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى، كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى، ئۆرپ - ئادىتى، قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان رەسىملەر سىزىلغان. بەزى كېمىر ئۆيلەرگە ھەرخىل شەكىلدىكى غايەت زور بۇتلار قويۇلغان؛ تاملارغا سىزىلغان ۋە ئويۇلغان رەسىملەرنىڭ كۆلىمى 45 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. ھازىرغا قەدەر دۇنيۇاڭدىن خەنزۇ، قەدىمكى تۈرك، قەدىمكى ئۇيغۇر، كۇسەن، تاڭغۇت يېزىقلىرىدا يېزىلغان يازما يادىكارلىق-لار تېپىلدى. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى-سىنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى (386 - 534) نىڭ تەييەن 4 - يىلى (مىلادى 484 - يىلى) كۆچۈرۈلگەن ۋە يېزىلغانلىقى، ئەڭ كېيىنكىلىرىنىڭ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى (960 - 1127) دەۋرىدە يېزىلغان ۋە كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. بۇ يازما يادىكار-لىقلار مەملىكىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىيات تارى-خىنى، دىن تارىخىنى، غەربىتىكى ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسى-ۋەت تارىخىنى، تارىختا ئۇتكەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى، قائىدە - يوسۇنلىرىنى، ئۇلار تارىختا قوللانغان تىل - يېزىقلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ

هېسابلىنىدۇ. شۇڭا، دۇنخۇالىق 1961 - يىلى مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى.

دۇنخۇاڭشۇناسلىق ھازىر مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا يېگە-دىن گۇللىنىۋاتقان بىر پەن بولۇپ قالدى. مەملىكىتىمىزدە 1944 - يىلى دۇنخۇاڭ سەنئىتى تەتقىقات يۇرتى تەسىس قىلىنغا-نىدى. 50 - يىللاردىن كېيىن، بۇ ئورگاننىڭ نامى دۇنخۇاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقات يۇرتىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ تەتقىقات يۇرتى موگاۋ مىڭئۆيىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئاساسىدا رېمونت قىلىش، تام رەسىملىرى، ھەيكەلتىراشلىق ۋە گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى رەسىمگە ئېلىش، مىڭئۆيلەردىكى بېغىشلە-مىلار ۋە مۇناسىۋەتلىك يازما يادىكارلىقلارنى توپلاش، رەتلەش، تۇرگە ئايرىش، ئۇلارنى ئەستايىدىل ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىپ، مىڭئۆيلەرنىڭ تارىخىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ھەم دۇنخۇاڭ سەنئىتە-نى قايتىدىن نۇرلاندۇرۇش جەھەتتە نۇرغۇن ئىجابىي خىزمەتلەر-نى ئىشلىدى، يەنە «دۇنخۇاڭشۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلى چە-قاردى. 1982 - يىلى «جۇڭگودىكى مىڭئۆيلەر. دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ مىڭئۆيى» ناملىق بەش قىسىملىق كىتابنى نەشر قىلدى. جۇڭگو دۇنخۇاڭ تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ تۇنجى قېتىملىق يىللىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى 1985 - يىلى 8 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئېچىلدى. يىغىن ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملە-رىنىڭ 105 پارچە ئىلمىي ماقالىسىنى تاپشۇرۇۋالدى.

«خەلق گېزىتى» نىڭ 1990 - يىل 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 4 - بېتىگە بېسىلغان «1990 - يىللىق دۇنخۇاڭشۇناسلىق خەلقئارا ئىلمىي يىغىنى ئايالاشتى» سەرلەۋ-ھىلىك ماقالىدە، دۇنخۇاڭدا ئېچىلىپ 1990 - يىل 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئايالاشقان بۇ ئىلمىي يىغىنغا جۇڭگو، ياپونىيە، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ھىندىستان، شۋېتسىيە، سىنگاپور، مالايسىيا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ 200 نەچچە ئالىمى،

جۇملىدىن تەيۋەننىڭ 11 نەپەر ئالىمى قاتناشقانلىقى، يىغىندا يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە دۇنخۇاگشۇناس-لىق تەتقىقاتىدا قولغا كەلگەن نەتىجىلەر تونۇشتۇرۇلغانلىقى، يىغىن 118 پارچە ئىلمىي ماقالە تاپشۇرۇۋالغانلىقى، بۇ ماقالە-لەردە دۇنخۇاڭ مىڭئۆي سەنئىتىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئۇسلۇبى، ئىستېتىكا ئىدىيىسى ھەققىدە يېڭى كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قو-يۇلغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر بېرىلگەن. ئالىملار يەنە موگاۋ مىڭ-ئۆيىدىكى تام رەسىملىرىگە ئەينى چاغدا تەخمىنەن 20 خىلغا يېقىن نەئورگانىك مېنېرالاردىن ئىشلەنگەن بوياق ئىشلىتىلگەن-لىكىنى ئېنىقلاپ چىققان.

چەت ئەللەردىكى دۇنخۇاگشۇناسلىق ۋېنگرىيىلىك ئالىم لو-يىز 1879 - يىلى دۇنخۇاگغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ئەۋج ئالغان. «ستەيىننىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولو-گىيىلىك تەكشۈرۈشىدىن خاتىرە» دە ئېيتىلىشىچە، لويىز دۇن-خۇاگدا ئاسارئەتىقىلەرنىڭ كۆپلۈكىنى ستەيىنگە تونۇشتۇرغان، بۇ ستەيىننىڭ دۇنخۇاگغا كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىپ - تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىغا تۈرتكە بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن فرانسىيە، ياپونىيە، روسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئېكىسپېدىتسىيىچىلىرى ئارقا - ئارقىدىن دۇنخۇاگغا كېلىپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، تۈرغۇن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، جۇملىدىن يازما يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن. ھازىر بۇلار كۆسەن (كۆچا)، قۇجۇ (تۇرپان)، ئۇدۇن (خوتەن) لاردىن ئېلىپ كېتىلگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىز بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئەنگلىيىدىكى لوندۇن مۇزېيىمىدا «ستە-يىن ھۆججەتلىرى» دېگەن نام بىلەن؛ فرانسىيىدىكى سابىق پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا «پېللىئوت ھۆججەتلىرى» دېگەن نام بە-لەن؛ ياپونىيىنىڭ لۆڭيۈي ئۇنىۋېرسىتېتىدا «دايۈي ھۆججەتلە-رى» دېگەن نام بىلەن؛ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ لېنىنگراد شەھە-

ردە «دۇنخۇاڭنىڭ ئالاھىدە مىراسلىرى» دېگەن نام بىلەن ساقلانماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاسىيا، ياۋروپادىكى بەزى دۆلەت ۋە رايونلاردا ھەمدە ئامېرىكىدا دۇنخۇاڭشۇناسلىق تەتقىقاتى تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ، بەزى نەتىجىلەر قولغا كەلدى. ئالايلۇق، 1984 - يىلى ياپونىيەنىڭ توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى «دۇنخۇاڭ ھەققىدە لېكسىيە» ناملىق تۆت تومлۇق كىتابنى نەشر قىلدى. سىنگاپوردا «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ۋە دۇنخۇاڭشۇناسلىققا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر كاتالوگى» ئىشلەندى ھەمدە بەزى ئالىي مەكتەپلەردە دۇنخۇاڭشۇناسلىققا دائىر دەرسلەر تەسىس قىلىندى.

ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، جەنۇبىي چاۋشىيەن، ھىندىستان، گېرمانىيە، ئاۋسترالىيە قاتارلىق دۆلەتلەر، شۇنداقلا تەيۋەن، شىياڭگاڭ قاتارلىق رايونلاردا دۇنخۇاڭشۇناسلىق تەتقىقات ئورۇنلىرى ۋە تەتقىقات خادىملىرى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە.

مەشھۇر تارىخىي شەھەر — بېشبالىق

جىمىسار بازىرىدىن شىمالغا قاراپ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر ماڭسىڭىز، دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بىر قەدىمكى شەھەر خارابە-سىگە يېتىپ بارىسىز. بۇ خارابە تارىختا جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە مەشھۇر بولغان بېشبالىق (بەشبالىق، بەش شەھەر) شەھىرىنىڭ خارابىسىدۇر. بۇ شەھەرنى غەربىي يۇرتلۇقلار بۇندىن 1300 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىلگىرى بىنا قىلغان.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ئۇ جايدا غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولغان قانقىل بەگلىكى قۇرۇلغان، بۇ بەگلىكنىڭ دائىرىسى بۈگۈنكى تۇرپان رايونى بىلەن جىمىسار تەۋەسىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 167 - يىلى ئېلىمىزنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت — ھونلار قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرغان ۋە ئۆزىنىڭ تەسىرىنى غەربىي يۇرتقا كېڭەيتكەن. قانقىل بەگلىكى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى بىلەن ھون دۆلىتى قانقىلنى تالىشىپ 30 يىل ئۇرۇش قىلغان. ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسى ئاخىرى غەلىبە قىلغان ۋە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى غەربىي يۇرتقا قورۇقچى بەگ (ئەڭ ئالىي يەرلىك ئەمەلدار) تەينىلىگەن ھەمدە قانقىل بەگلىكىنى ئالدىنقى قانقىل (تۇرپاندىكى يارغۇل شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرى) ۋە كېيىنكى قانقىل (تيانشان تېغىنىڭ شىمالىدىكى تۇرپانغا تەۋە جايلار ۋە جىمىسار رايونى) دەپ ئىككىگە ئايرىغان. ۋاڭ ماڭ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بىر يۇرۇش ئەكسىيەتچىل سىياسەت يۈرگۈزـ

گەنلىكى ئۇچۇن، مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلگەن. جۇملىدىن غەربىي يۇرتتىكى خەلق- لەرنىڭمۇ نارازلىقى كۈچەيگەن. كېيىنكى قانقىل خانى بۇ پۈر- سەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوينىغا ئاتقان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىڭدى مىلادى 72 - يىلى ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر- غول، قانقىل قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالغان.

تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، قانقىل ئەد- راپلىرىدا غەربىي تۈركلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. 638 - يىلى غەربىي تۈركلەر ئارىسىدا ئىچكى توقۇنۇش يۈز بېرىپ، غەربىي تۈرك خانلىقى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، يەنى ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغان سۇيئاپ دەرياسى (ھازىرقى قىرغى- زىستاندا) نىڭ شەرقىدىكى قەبىلىلەرنى، ئىل بىلگە ئىشپارا قاغان سۇيئاپ دەرياسىنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلەرنى ئىدارە قىل- غان. ھەر ئىككى قاغان دەسلەپكى چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ھىمايە قىلغان. لېكىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەل- گەندە، بېشبالىقتىكىلەر قۇجۇ ۋاڭى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يىپەك يولىنى توسۇپ، سودا ئالاقىسىگە توسقۇنلۇق قىلغان. شۇ سەۋەبتىن 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى لەشكەر بېشى خۇ جۇنجېي- نى يارغۇلغا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننىڭ باش سەركەردىلىكىگە تەينىلەپ، قۇجۇ خانى چۈي ۋېنتايىنى جازالاشقا ئەۋەتكەن. خۇ جۇنجېي قۇجۇنى تىنچلاندۇرۇپ، قۇجۇنىڭ نامىنى غەربىي ئايماق (شىجۇ) قا ئۆزگەرتكەن، كېيىنكى قانقىلدا بېشبالىق ئايمىقىنى تەسىس قىلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئايال پادىشاھى ۋۇزېتيەن ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىمۇ مۇستەھكەم- لەش ئۈچۈن، بېشبالىق ئايمىقىدا بېشبالىق تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، تيانشاننىڭ شىمالىدىن بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئۇنىڭ باشقۇرۇش

دائىرىسىگە كىرگۈزگەن.

960 - يىلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇدۇن خانلىقى، قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى قاتارلىق يەرلىك ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلغان. بۇ چاغدا بېشبالىق قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇھىم سىياسىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان.

لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە قىتانلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ياللۇغ تاشىن ئاخىرقى خان تەخنۇ بىلەن ئارازلىشىپ قېلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ كۆپ قىسمىنى بىرلەشتۇرۇپ، غەربىي لياۋ (غەربىي قىتان) خانلىقىنى قۇرغان، ئۇيغۇرلارنىڭ بىلگە خانىمۇ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغان.

چىڭگىزخان 1206 - يىلىدىن 1219 - يىلىغىچە موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرغان ھەمدە شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ غەربىي يۇرتقا يۈرۈش قىلىپ، غەربىي لياۋ خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان ۋە بېشبالىقتا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، ئۇنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن دارغاچ (يەرلىك ئەمەلدار) تەيىنلىگەن. چىڭگىزخاندىن كېيىنكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بېشبالىقتا دىۋان مەھكىمىسى (ئۆلكە دەرىجىلىك) تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان. 1271 - يىلى قۇبلەيخان يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، چاغاتايئىڭ نەۋرىسىنى بېشبالىقتا قارارگاھ قۇرۇپ، تۇرپان ۋە قۇمۇللاردا ھەربىي تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا بەلگىلىگەن.

مىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، موڭغۇللارنىڭ كۆپ قىسمى ئېلىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمال قىسىملىرىغا يۆتكەلگەن. بېشبالىق چاغاتايخانىنىڭ ئەۋلادلىرى پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مەركەزگە ئايلانغان. ئۇلاردىن مەھمۇد بېشبالىقنى مەركەز قىلىپ، بىر

مەھەل دەۋران سۈرگەن. 1416 - يىلى مەھمۇدخان ئۆلگەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەنى ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، ئۇزاق ئۆتمەي، ئىنىسى ئۇۋەيس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇۋەيسخان ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزىنى ئالمىلىق (ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا) غا يۆتكىگەن. مۇشۇنداق بىر قاتار ئىچكى مالىمانچىلىقلار تۈپەيلىدىن، شىنجاڭ تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان بەشبالىق شەھىرى پەيدىنپەي خارابىلىققا ئايلانغان.

«قۇمۇل قوغۇنى» دېگەن نام توغرىسىدا

بىزگە مەلۇمكى «قۇمۇل قوغۇنى» تاتلىقلىقى، چۆگلۈقى ۋە رەڭدارلىقى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا مەدھىيىلىنىپ كەلمەكتە. ئەمما «قۇمۇل قوغۇنى»، خەنزۇچە «خامىگۇا» دېگەن نامنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرگە قايسى ۋاقىتتا تارقالغانلىقى، ئەشۇ نامنى ئالغان قوغۇن ئەسلىدە قۇمۇلنىڭ قوغۇنىمۇ ياكى پىچانىڭ قوغۇنىمۇ؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە ئىككى خىل كۆز قاراش ساقلانماقتا. مەن بۇ ماقالىدە كۆرگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئىككى كۆز قاراشنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن.

1. خىل كۆز قاراشتىكىلەر: «قۇمۇل قوغۇنى» دېگەن نام چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىيەنلۇڭ (1736 ـ 1795) دەۋرىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان، ئەشۇنداق ئاتالغان قوغۇن ئەسلىدە پىچانىڭ قوغۇنى ئىدى، دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە يېزىلغان: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ پادىشاھى دەۋرىدە، قۇمۇل ۋاڭى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىكى پىچاندىن چىقىدىغان قوغۇننى چىڭ ئوردىسىغا سوۋغا قىپتۇ، پادىشاھ چىيەنلۇڭ ئۇ تاتلىق قوغۇننى يەپ، ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ يېنىدىكى مۇلازىملىرىدىن بۇ قەيەرنىڭ قوغۇنى، دەپ سوراپتۇ. قوغۇن قۇمۇل ۋاڭى تەرىپىدىن سوۋغا قىلىنغانلىقى ئۇچۇن مۇلازىملار «قۇمۇلنىڭ قوغۇنى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ نام پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىلىپتۇ، دېگەن رىۋايەت خاراكتېرلىك ماتېرىيالنى ئۆزىنىڭ مۇنازىرە پاكىتى قىلىدۇ. ھەمدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە ھازىرغىچە قۇمۇل رايونىدىن قوغۇنغا ئائىت ماددىي پاكىت تېپىلمىغانلىقىنى، تۇرپان رايونىدىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەردىن قوغۇن شا-

پىقى ۋە ئۇرۇقى تېپىلغانلىقىنى ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىشىنى ئىسپاتلايدىغان ماددىي ئاساس قىلىدۇ.

2- خىل قاراشتىكىلەر: «قۇمۇل قوغۇنى» دېگەن نام چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭشى (1662 - 1722) دەۋرىدە ئىچىكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان، ئەشۇنداق نامى چىققان قوغۇن شۇجايىنىڭ قوغۇنى ئىدى، دەپ قارايدۇ. ئۇلار بۇنىڭغا تۆۋەندىكى ئۇچ مۇنازىرە پاكىتىنى يەنە چىقىلۇق دەۋرىدە يېزىلغان «شىنجاڭدىكى تۆت ئوبلاست ھەققىدە تەپسىرات» تا: «كاڭشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ قۇمۇل سۇلالىسىزگە بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوردىغا «قۇمۇل قوغۇنى سوۋغا قىلىنىشقا باشلىدى» دەپ خاتىرىلەنگەنلىكىنى، (2) پىچان رايونى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىگەنلىكى، يەنە كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1696 - يىلى) ئۇيغۇرلاردىن ئابدۇللا جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندا، 2 - يىلى چىڭ خانلىقى ئۇنىڭغا قۇمۇل ۋاڭى دېگەن ئۇنۋاننى باقىۋەندە قىلىپ بەرگەنلىكى، ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلغان ئەۋلادلىرىنىڭ قۇمۇلدىن 300 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان پىچان رايونىنى ئىدارە قىلمىغانلىقى ۋە پىچاننى تۇرپان ۋاڭى باشقۇرۇپ كەلگەنلىكىنى؛ (3) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان كىتابلاردىن شىنجاڭدىن چىقىدىغان قوغۇنلار ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنى ئەڭ داڭلىق ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەنلىكى، مەسىلەن، چىقىلۇق دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب جى يۈن ئۆزىنىڭ ھېكايىلەر توپلىمىدا: «غەربىي يۈرتتىكى مېۋە - چېۋىلەر ئىچىدە تۇرپانىنىڭ ئۈزۈمى، قۇمۇلنىڭ قوغۇنى ئەڭ داڭلىق» دەپ يازغانلىقىنى ئۆز كۆز قارىشىنى ئىسپاتلايدىغان ئاساس سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىككى خىل كۆز قاراشتىكىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان

داۋلىسى ۋە مۇنازىرە باكىتلىرى بولسىمۇ، لېكىن
چىدە قاپسىسىنىڭ تۈغرا ئىكەنلىكىگە كەسكىن ھۆ
تېخى بالدۇرلۇق قىلىدۇ. بۇ مەسىلىدىن نۇغرا ئى
چىقىرىش ئۈچۈن، ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ يې
تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىغا: قۇمۇل ۋە بىجاسكى
كىرە يېزىش خىزمىنى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يەنىلا
مىلىي تەكشۈرۈش ئىلىپ بېرىشىغا ۋە ئاپتونوم ر
ئاپخىئولوگىيە خىزمىتىدە يېڭى ئىزدىنىش ئىلىپ بې
را كىلىدۇ.

پىقى ۋە ئۇرۇقى تېپىلغانلىقىنى ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىشىنى ئىسپاتلايدىغان ماددىي ئاساس قىلىدۇ.

2. خىل قاراشتىكىلەر: «قۇمۇل قوغۇنى» دېگەن نام چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭشى (1662 ـ 1722) دەۋرىدە ئىچىكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان، ئەشۇنداق نامى چىققان قوغۇن شۇجايىنىڭ قوغۇنى ئىدى، دەپ قارايدۇ. ئۇلار بۇنىڭغا تۆۋەندىكى ئۈچ مۇنازىرە پاكىتىنى يەنە چىقىنلۇق دەۋرىدە يېزىلغان «شىنجاڭدىكى تۆت ئوبلاست ھەققىدە تەپسىرات» تا: «كاڭشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ قۇمۇل سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئوردىغا «قۇمۇل قوغۇنى سوۋغا قىلىنىشقا باشلىدى» دەپ خاتىرىلەنگەنلىكىنى، (2) پېچان رايونى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرىگەنلىكى، يەنە كاڭشىنىڭ 35 ـ يىلى (مىلادى 1696 ـ يىلى) ئۇيغۇرلاردىن ئابدۇللا جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندا، 2 ـ يىلى چىڭ خانلىقى ئۇنىڭغا قۇمۇل ۋاڭى دېگەن ئۇنۋاننى باقىۋەندە قىلىپ بەرگەنلىكى، ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلغان ئەۋلادلىرىنىڭ قۇمۇلدىن 300 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان پېچان رايونىنى ئىدارە قىلمىغانلىقى ۋە پېچاننى تۇرپان ۋاڭى باشقۇرۇپ كەلگەنلىكىنى؛ (3) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان كىتابلاردىن شىنجاڭدىن چىقىدىغان قوغۇنلار ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنى ئەڭ داڭلىق ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەنلىكى، مەسىلەن، چىقىنلۇق دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب جى يۈن ئۆزىنىڭ ھېكايىلەر توپلىمىدا: «غەربىي يۈرتتىكى مېۋە ـ چېۋىلەر ئىچىدە تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى، قۇمۇلنىڭ قوغۇنى ئەڭ داڭلىق» دەپ يازغانلىقىنى ئۆز كۆز قارىشىنى ئىسپاتلايدىغان ئاساس سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىككى خىل كۆز قاراشتىكىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان

داۋلىسى ۋە مۇنازىرە پاكىتلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇ-
چىدە قايسىسىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىگە كەسكىن ھۆكۈم قىلىشقا
تېخى بالدۇرلۇق قىلىدۇ. بۇ مەسىلىدىن توغرا ئىلمىي يەكۈن
چىقىرىش ئۈچۈن، ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ يەنىمۇ چوڭقۇر
تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىغا: قۇمۇل ۋە پىچاندىكى يەرلىك تەز-
كىرە يېزىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلارنىڭ ئە-
مەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىغا ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ
ئارخېئولوگىيە خىزمىتىدە يېڭى ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىشىغا توغ-
را كېلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيا توغرىسىدا

1917 - يىلىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ۋە ئۇنىڭ-
دىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا
قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى تۈركمەنستان، تاجە-
كىستان، ئۆزبېكستان، قىرغىزستان تېررىتورىيىسىدىن ئىبا-
رەت بولغان جايلار تۈركىستان دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى. تۈر-
كىستان دېگەننىڭ مەنىسى تۈركلەر ئېلى دېگەنلىك ئىدى. ئەمە-
لىيەتتە يۇقىرىقى جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك
تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر بولمىغاچقا، تۈركىستان دەپ ئا-
تاش ئانچە مۇۋاپىق بولمىغانىدى. شۇڭا 1924 - يىل سوۋېت
ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي رايونلارنى ئايرە-
غاندا، تۈركىستان دېگەن جۇغراپىيىلىك نام ئورنىغا ئوتتۇرا
ئاسىيا دېگەن نامنى قوللىنىش بېكىتىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن
ئۇ مەتبۇئاتلاردا كۆپرەك قوللىنىشقا باشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا
بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ناھايىتى كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە
ئالغان بولۇپ، قاراقۇرۇم، ھىمالايا، كۇئېنلۇن، تيانشان، پا-
مىر، ئىدىقۇت ۋە ئالتاي قاتارلىق دۇنياغا تونۇلغان چوڭ تاغلار
مۇشۇ تېررىتورىيىدە ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تاغلىق
رايونلارنىڭ ھاۋا كېلىماتى سوغۇق كېلىدۇ. يۇقىرىقى چوڭ
تاغلاردىن باشقا قاراقۇرۇم، تەكلىماكان ۋە قىزىلقۇم قاتارلىق
قۇملۇقلارمۇ بار. بۇ جايلاردا قاتتىق ئىسسىق ھۆكۈم سۈرىدۇ.
ھەرقايسى جايلارنىڭ ھاۋا كېلىماتى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ.
ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىياغا دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ تەسىرى
بىۋاستە يېتىپ كېلەلمىگەچكە، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز،

قۇرغاق. ئەمما بۇلۇتقا تاقاشقان ئېگىز تاغ چوققىلىرىدىكى. قار - مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان ئامۇ دەريا سۈزبە- كستان، قىرغىزستاننى كېسىپ ئۆتىدۇ. زەرەپشان دەريا بۇخارا ۋە سەمەرقەندنىڭ شىمالىدا، تازان ماراب دەريا تۇركمە- نستاندا، نارىن دەريا قىرغىزستاندا ئارال كۆلىگە قويۇلىدۇ- غان چۇ تالاس دەريالىرى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا بولغان شىنجاڭدىكى تارىم دەريا قاتارلىق نۇرغۇنلىغان دەريا ئېقىنلىرى ۋە لوپنۇر كۆلى، ئىسسىقكۆل، بالقاش كۆلى ۋە ئارال كۆلى قاتارلىقلار بۇ تېررىتورىيىگە جايلاش- قان بۇ دەريالار كۆل ياقىلىرىغا تۇزلەڭلىكلەرگە ئاھالە ناھايىتى زىچ ئولتۇراقلاشقان ئوتتۇرا، مەركىزىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا كۆپلىگەن خەلقلەر ياشاپ كەلگەن كىيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا دەريا ئېتەكلىرى ۋە كۆل ياقىلىرىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت خارابە ئىزلىرىدىن ئەينى زامانىدىكى ئىنسانلار ئىشلەتكەن تاش قوراللار، پىچاقلار، ئوقيالار مېھنەت قوراللىرى چاقماق تاش پارچىلىرى ۋە باشقا كۆپلىگەن ئاسار ئەتىقىلەر تېپىلدى. بۇ قەدىمكى مەدەنى- يەت يادىكارلىقلارنىڭ داۋاملىق كۆپلەپ تېپىلىشى بەزى ئالىملار ئۇزاق مۇددەتلىك تەتقىقاتلار جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت پەيدا بولغان ئەڭ دەسلەپكى بۇشۇك بولغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن ئىلمىي قىياسىنى تېخىمۇ كۈچلۈك تۇردە ئىسپاتلىماقتا ۋە كىشىلەرنىڭ بارغانچە دىققىتىنى تارتماق- تا. ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدە قەدىمكى مەدەنى- يەتلىك دۆلەتلەر قۇرۇلغان، ئەينى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆپ قېتىم ئىستېلاچىلار بېسىپ كىرىپ بۇ رايوندىكى گۈللەنگەن شەھەرلەرنى سۇ ئىنشائاتلىرىنى ۋە خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلغانىدى. شۇنداقلا بۇ رايونلارنىڭ يەرلىك خەلقلىرى بىلەن كۆچمەن خەلقلەر ئۇزاققىچە جەڭگى - جىدەللەر داۋام

قىلغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىياغا يېقىن بولغان شەرق ئەللىرىگە قە-
دىمدىنلا بۇ جايلار مەلۇم ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيە-
لىك ناملىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى V - VI ئەسىرلەرگە
مەنسۇپ بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەنىدى. مىلادىيە-
دىن ئىلگىرىكى V ئەسىردە گرېتسىيىلىك كىرىست ئوتتۇرا
ئاسىيا توغرىسىدا كەڭ دائىرىدە مەلۇماتلارنى توپلىغان، ئۇ كې-
يىن پارس تىلىدا يېزىپ قالدۇرۇلغانىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرە-
كى IV ئەسىردە ئالېكساندېر ماكېدونىسكى دارا ئىمپېرىيىسىنى
مۇنتەزەز قىلغاندىن كېيىن، داۋاملىق شەرققە يۈرۈش قىلىپ،
پەرغانە رايونىغىچە يېتىپ كەلدى. ئالېكساندېر ماكېدونىسكىنىڭ
شۇ قېتىمقى ئىستېلاسى كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدە-
كى تەسەۋۋۇرلىرىنى كېڭەيتىشىگە ۋە قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى
بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئۆزئارا ئۇچراشتۇرۇشتا ئو-
ينىكتىپ جەھەتتە مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىغانىدى. كېيىنكى
تارىخىي دەۋرلەردىكى يېڭى تارىخىي ۋەقەلەر مەسىلەن: يېڭى سودا
يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاسى قاتارلىقلارنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ
مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئېلىمىزنىڭ سايامەتچىلىرى
مىلادىيىدىن ئىلگىرى تيانشاننىڭ غەربىگە جايلاشقان ئەللەرگە
بارغان بولۇپ، بۇ ھەقتە خەنزۇچە يازما خاتىرىلەردە تەپسىلىي
مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇڭا گېرمانىيىلىك روتېر بۇ ھەقتە جۇڭ-
گولۇقلار ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئاسىيا قىتئەسىنىڭ غەربىي يېرىمى
توغرىسىدا غەربتىكىلەرگە نىسبەتەن خېلى ئىلگىرىلا چۈشۈر
جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارغا ئىگە ئىدى، دېگەنىدى. ئوتتۇرا ۋە
مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى دۇنيانىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى-
گە، بولۇپمۇ، ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەر
قوشقان بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدىن كۆپلىگەن ئالىملار، يازغۇچىلار
مۇتەپەككۇرلەر مەيدانغا كەلگەنىدى. مەسىلەن مۇھەممەد ئىبنى

موسا خارەزمى، ئەبۇناسىر فارابى، ئەبۇ ئەلى ئىبىنسىنا، ئەبۇ رەيھان بىرۇنى، ئەلىشىر ناۋائى، ئۆمەر ھەييام، مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، رۇداكى، لۇتفى قاتارلىقلار ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر.

قەدىمكى يىپەك يولىدىكى چەت ئەللىكلەر

قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ، ياۋروپا بىلەن ئاسىيانىڭ مۇ-
ھىم قاتناش يولى بولغان يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقان
شىنجاڭ غەرب بىلەن شەرقنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ كەلگەن-
دى.

مىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىكى ھەرخىل
سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشقا قۇربىتى
يەتمىدى، شۇڭا، قەدىمدىن بۇيان شەرق بىلەن - غەرب ئوتتۇر-
ىسىدىكى مۇھىم ئالاقە يولى بولۇپ كەلگەن «يىپەك يولى» تەدر-
جىي ھالدا تاشلىنىپ قالدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، چەت ئەللىكلەر ئۆز زامانىسىدا
ئىنتايىن گۈللەنگەن، ھازىر قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان شىن-
جاڭدىكى خارابىلىقلارغا ئىنتايىن قىزىقتى. ئۇلار تەكلىماكاندىن
ئىبارەت بۇ جايدا نۇرغۇن ئارخېئولوگىيىلىك بايلىقلار يوشۇرۇن-
غان، دەپ ھېسابلاشتى.

1895 - يىلى 5 - ئايدا شۋېتسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى
سۋېن ھېدىن 1 - قېتىم خوتەنگە كېلىپ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي
قايتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنە شۇ يىلى 12 - ئايدا يەنە بىر قېتىم
قەشقەردىن يولغا چىقىپ 21 كۈندە خوتەنگە كەلدى. ئارقىدىن
ئۇ كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىنى
خەۋپ - خەتەرلەر ئىچىدە كېسىپ ئۆتۈپ، جۇغراپىيە ژۇرنالىغا-
شۇناسلىققا دائىر زور مىقداردىكى ئىنتايىن مۇھىم ماتېرىياللارغا
ئېرىشتى، ئۇ ئاخىرى خوتەن خارابىلىقىدىن كۆپ مىقداردىكى
يازما يادىكارلىقلارنى ساندۇقلارغا لىق قاچىلاپ قايتتى. تۆت

يىلدىن كېيىن، يەنى 1899 - يىلى 9 - ئايدا ئۇ شۇڭېتسىيە پادىشاھى ئوسكا بىلەن مىليونېر نوبىلنىڭ قوللىشى بىلەن يەنە بىر قېتىم تەكلىماكانغا كىردى. ئۇ ئۆز خاتىرىسىگە بۇ قېتىم مەن ئارخېئولوگىيە جەھەتتە ئەڭ زور نەتىجىگە ئېرىشكەنىدىم دەپ يازغان. ئۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى شەھىرى كىرو-رانىنى تاپتى. بۇ يەردىن زور مىقداردىكى تارىخىي ھۆججەتلەرنى ئەپچىقىپ كەتتى. سۇېن ھېدىننىڭ نەتىجىسى ئەينى چاغدا ئار-خېئولوگىيە ساھەسىدىكىلەرنى ھەيران قالدۇردى. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن كۆچلۈك دۆلەتلەر ئارقىمۇ - ئارقا شىنجاڭ رايونىغا ئارخېئولوگىيە چارلاش ئەترەتلىرىنى ئەۋەتتى.

1900 - يىلى 5 - ئايدا، ۋېنگىرىيىلىك مارك ئاۋرېل ستەيىننىڭ ئاياغ ئىزى يېپەك يولىغا بېسىلدى. ئۇ سۇېن ھېدىننىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، سەپەر تەييارلىقلىرىنى ياخشى ئىشلىدى. ئۇ ئارخېئولو-گىيىلىك تەكشۈرۈشتىن باشقا، يەنە يەر تەكشىلىكىنى، پارالىل ۋە مېرىدىيانىنى ئۆلچەش ئارقىلىق خەرىتىلەردىكى ئاق ئور ۋنلارنى تولدۇردى. ئۇ دەندان ئۆيلۈك، نىيە، ئەندىرە، راۋاق قاتارلىق جايلاردا چارلاش ئېلىپ بارغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىگە ئائىت نۇرغۇن ئاسارئەتىقىلەرنى ئېلىپ چىقىپ كەت-تى.

1907 - يىلى ستەيىن يەنە بىر قېتىم شىنجاڭغا كەلدى. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى ئاساسىي نىشانى - تىلىسمات دەپ ئاتالغان تەكلىماكاندىكى كىروران خارابىسى بولدى. سەپەر قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇ قەشقەردە جاڭ ئىسىملىك بىر خەنزۇنى ئۆزىگە يانداز-ۋالدى. چۈنكى ئۇ ئۇرۇمچىلىك بىر سودىگەرنىڭ ئاغزىدىن كى-رورانداا ساقلىنىۋاتقىنىغا نەچچە مىڭ يىل بولغان كىتابلارنىڭ تېپىلغانلىقى، ئۇنىڭغا بىر مەنچىڭ ئەمەلدارىنىڭ قارايدىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھېلىقى خەنزۇ يارەمچى-

سىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن 500 سەر تەڭگىگە 570 پارچە بۇددا نومىنى سېتىۋالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھېلىقى مەنچىڭ ئە- مەلدارى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئوبيېكتى بولۇپ قالدى ۋە كېمىر ئۆيلەردىن تاپقان بۇددا نوملىرىنى چەت ئەللىكلەرگە سېتىپ بە- رىپ تۇردى.

سىتەيىن 1914 - يىلى 3 - قېتىم شىنجاڭغا كەلگەن. ئۇ دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپان رايونلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ، مول ماتېرە- يىاللارغا ئېرىشتى، ئۇنى ئاستانە قەبرىستانلىقىدىكى جەسەتلەرنىڭ كېپەنلىرى ناھايىتى قىزىقتۇردى. ئۇ جەسەتلەرنىڭ ئوستىدىكى چىرايلىق قەدىمكى توقۇلما بۇيۇملارنى كېسىۋالدى.

1902 - يىلدىن 1914 - يىلى 1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغانغا قەدەر، گېرمانىيىلىكلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. 1 - قېتىمقىغا پروفېسسور ئالبېرت گرۈنۋېدىل باشچىلىق قىل- دى. ئۇ تۇرپان رايونىدا بەش ئايغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە 46 ساندۇق ئاسارئەتىقىنى، جۈملىدىن بۇددا دىنىغا ئائىت تام رە- سىم، قولىيازما ۋە ھەيكەللەرنى يىغدى. 2 - قېتىمدا گرۈنۋېدىل- نىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى يار بەرمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئورنىغا فون لېكوك ۋاكالىتەن ئۆتەتىلدى. ئۇ 1904 - يىلى 9 - ئايدا بېرلىندىن يولغا چىقتى.

1904 - يىلى 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى لېكوك قاراغوجىغا كەلدى. ئۇ بۇ جايدا مانى دىنىنىڭ ئاساسچىسى مانى تەسۋىرلەن- گەن، ئەزەلدىن چېلىقماي كەلگەن بىر پارچە تام رەسىمىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى ھەمدە ساقلىنىۋاتقىنىغا مىڭ يىلدىن ئاش- قان مىڭنۆي تام رەسىملىرىنى ھەرتەرەپ سويۇۋېلىپ، ئۇلارنى بېرلىنگە توشۇپ كەتتى. سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، گېرمانىيىلىكلەرنىڭ شىنجاڭغا قىلغان تۆت قېتىملىق سەپىرىدە ئېلىپ كەتكەن تام رەسىملىرى 624 پارچە بولۇپ، ئۇلارنىڭ

تەڭدىن تولىسى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدا ۋەيران بولۇپ كەتكەن.
فرانسىيلىكلەر شىنجاڭغا گېرمانلاردىن سەل كېچىكىپرەك كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئېپكەتكەن ماتېرىياللارمۇ ئاز بولمىدى. چۈنكى شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن 27 ياشلىق پېلىلېئوت خەنزۇشۇناس بولۇپ، ئۇ خەنزۇچىدىن باشقا يەنە دۇنيادىكى 13 خىل تىل - يېزىقنى بىلەتتى. ئۇ ئاساسەن كۆچا رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدى.
كۆچا رايونى گېرمانىيىلىكلەر، ياپونلار ۋە رۇسلار تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا قولغا چۈشۈرگىدەك ماتېرىياللار بار ئىدى. فرانسىيىلىكلەر كۆچادا 8 ئاي چارلاش ئېلىپ بېرىپ ئاخىرى بۇددا دىنىغا ئائىت نۇرغۇن يازما ھۆججەتلەر ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كىتابلار ساقلانغان گەمىنى تاپتى. ئۇ بۇ قېتىمقى توپلىغان ماتېرىياللارنى رەتلەپ ئالتە تومۇق تارىخىي كىتاب نەشر قىلدى.
ياپونلار 1902 - يىلدىن 1911 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭغا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ قېتىم كەلدى. ئۇلار تەكلىماكاندىكى بەزى خارابىلەردە قېزىش ئېلىپ بېرىپ، بۇددا نوملىرىنى ۋە تام رەسىملىرىنى تاپتى. ئۇنىڭدىن كېيىن باي قېزىل مىڭئۆيدىكى تام رەسىملىرىدىن 650 پارچە سۈرەت تارتىۋالدى. كېيىن بۇنى بىر توپلام قىلىپ نەشر قىلدى.
چار رۇسىيە جۇڭگو بىلەن چېگرىداش بولغانلىقى ئۈچۈن، جۇغراپىيە جەھەتتىكى قولايلىقىدىن پايدىلىنىپ 1909 - يىلى شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونىغا بىر چارلاش ئەترىتى ئەۋەتتى. بۇ ئەترەتكە كىسروف يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇ قارا قوجۇ دېگەن جايدا نۇرغۇنلىغان بۇددا نومى، قولىيازما، پۇل قاتارلىق نەرسىلەرنى قولغا چۈشۈردى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى - بىر مەلۇم كىشىنىڭ قەبرىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن ناھايىتى ياخشى ساقلانغان يىپەك رەختتىكى ياكى قەغەزلەرگە چىرايلىق سىزىلغان بۇددا

دىنىغا ئائىت 25 پارچە رەسىمنى تاپتى. ئۇ قايتقاندىن كېيىن، ئورىنبۇرگ باشچىلىقىدىكى يەنە بىر ئارخېئولوگىيە ئەترىتى شىنجاڭغا كەلدى. ئۇلار قاراشەھەر، كۇچا، بېزەكلىك ۋە يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىگە جايلاشقان باشقا خارابىلىقلارنى ئايلىنىپ، نۇرغۇن تام رەسىمى ۋە ھەيكەللەرنى ئېلىپ كەتتى.

ئامېرىكىلىقلار بۇ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگە كېچىكىپرەك قاتناشتى. 1923 - يىلى كۇزدە ۋارنېر بىلەن جانسن ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن، تارىخىي خارابە ئىزى - قارا قۇجۇغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ جايدىن ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلارنى تاپالمايى دۇنخۇاڭغا كەتكەن.

شىنجاڭدىكى مىڭئۆيى، قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى - نۇۋەتتە دۇنيا بويىچە كۆلىمى زور، مەزمۇنى مول، داۋاملىشىشچانلىقى ئەڭ ئۇزاق بولغان، سەنئەت جەھەتتە يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولغان مەدەنىي يادىكارلىق خەزىنىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مانىنېرخېيمىنىڭ ئېلىمىزدىكى ئېكسپېدىتسىيىسى

فىنلاندىيە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئاتاقلىق ھەربىي ئالىم ۋە سىياسىئون كارل مانىنېرخېيىم 1906 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ، گەنسۇ قاتارلىق رايونلىرىغا كېلىپ، ئۇ جايلاردىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى، ئۇ جايلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسى قاتارلىقلارغا دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلاپ بۇ ھەقتە تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان، نۇرغۇن سۈرەت تارتقان.

مانىنېرخېيمىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ تاجىك ئېغىزى ئارقىلىق قەدىمكى «يىپەك يولى» لىنىيىسىنى بويلاپ قەشقەر بوستانلىقىغا كەلگەن، بۇ يەردە خېلى كۆپ كىشىلەرنىڭ ئات ياكى ئېشەك مىنىدىغانلىقىنى، بايۋەچچىلەرنىڭ ياۋروپاچە كۇنلۇكى بارلىقىنى، باي خېنىملارنىڭ رۇس ئايالىرىدىنمۇ چىرايلىق، رەڭدار ياسىنىپ يۈرۈيدىغانلىقىنى، قەشقەر شەھىرىدىكى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ھويلا تېمى بىلەن قورشالغان پاكار كىشىنىڭ ئۆي ۋە ئېتىزلارنىڭ بارلىقىنى، بۇ يولنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى بىپايان قۇملۇق قەشقەر بوستانلىقىغا تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. مانىنېرخېيىم قەشقەردە بىر ئاي تۇرۇپ، قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئېلىمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئاندىن قىزىلسۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ياپچان كەنتىدە تۇرغان. ئۇ بۇ كەنتتە 60 ئېغىز ئۆي، تەخمىنەن 90 ئائىلە، 20 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بارلىقىنى، بۇ ئېتىزلارغا ئاساسلىقى قوناق ۋە بۇغداي، يەنە كېۋەز، ئارپا، شال تېرىلىدىغانلىقى ۋە ئۇ يەردە مېۋىلىك دەرەخلەر بارلىقىنى خاتىرىلىگەن.

ئۇ يەنە يېڭسار، يەكەن قاتارلىق جايلارغا بارغان. يەكەندە مەسـ
چىت ـ مەدرىسلەرگە بېرىپ ئەھۋال ئىگىلىگەن، ئۇ يەرگە ماكان
لاشقان ئافغانلار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغان. ماننېرھېيىم يە
كەندە بىر ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت تۇرۇپ ئاندىن خوتەنگە بارغان،
ئۇ خوتەن شەھىرىنىڭ 24 ئىنگلىز چىسى ئېگىزلىكتىكى شەھەر
سېپىلى بىلەن قورشالغانلىقى، شەھەرنىڭ غەربى ئاھالىلەر ئول
تۇرۇشلۇق رايون ئىكەنلىكى، شەھەرنىڭ شىمالىدىمۇ بەزى پاكار
ئۆيلەر بارلىقى، تېرىلغۇ يەرلەر كىچىك ئېتىزلارغا بۆلۈنگەنلە
كى، دېھقانچىلىق قوراللىرى ئىپتىدائىي ھالەتتە ئىكەنلىكى،
بۇغداي، قوناق ۋە شال تېرىلىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇ
غان. ئۇ كېيىن ئاقسۇغا بېرىپ ئىككى ھەپتە تۇرغان، ئۇ يەردە
نۇرغۇن يەر شەكلى خېرىتىسىنى سىزغان ھەمدە مۇزارت داۋانىـ
دىن ئۆتۈپ ئىلى رايونى ۋە غۇلجا شەھىرىگە كەلگەن، ئۇ غۇلجـ
دىن جەنۇبقا مېڭىپ، تېكەس دەريالىق ۋادىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە،
ئاندىن گۇچۇڭ ۋە تۇرپانغا بارغان.

ماننېرھېيىم شىنجاڭنىڭ يېرىمىنى ئايلىنىپ ئېكسپېدىتـ
سىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، سۇجۇنىڭ شەر
قىي شىمالىدىن 40 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان جىنتا (ئال
تۇن مۇنار) دېگەن جايدىن شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ مې
ڭىپ، ماجۇاڭزى كەنتىگە يېتىپ بارغان، ئۇ بۇ يەردە 40 ئائىلە
لىك يۇيگۇ (سېرىق ئۇيغۇر) نى تەكشۈرگەن. ئاندىن شەرقە
قاراپ سەپەر قىلغان ۋە يول بويىدىكى جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ
بېرىپ، 1908 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى جاڭجياكوغا،
ئاندىن بېيجىڭغا كەلگەن. ئۇ بېيجىڭدا ئاساسلىقى بۇ قېتىمقى
سەپىرىنىڭ خاتىرىلىرىنى رەتلىگەن.

ئۇ بۇ قېتىمكى سەپەردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن،
«فىن ـ ئۇگۇر جەمئىيىتى ژۇرنىلى» نىڭ 28 ـ سانىدا «يۇيگۇلار
(سېرىق ئۇيغۇرلار) نى زىيارەت قىلىش خاتىرىسى» ناملىق چوڭ

ھەجمىلىك ماقالە ئېلان قىلغان. ئۇ 1940 - يىلى «فىن - ئۇگۇر جەمئىيىتى» نىڭ ياردەمىدە «1906 ـ 1908 - يىللىرى ئاسىيانى غەربتىن شەرققە كېسىپ ئۆتۈش» دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇرغان، بۇ كىتاب 1969 - يىلى قايتا نەشر قىلىنغان.

مائىنىرھېيىمنىڭ ئېلىمىزدە ئېلىپ بارغان ئېكسپېدىتسىيەسى داۋامىدا خاتىرىلىگەن مەلۇماتلىرى ئۇ بارغان جايلارنىڭ شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، تارىخىي، جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى، ئېلىمىز بىلەن فىنلاندىيە نىڭ مۇناسىۋەت تارىخىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا خېلى مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «غەربىي شىمال مىللەتلىرى تەتقىقاتى» قاتارلىق ئىلمىي ژۇرناللاردا مائىنىرھېيىمنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ شۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىسىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى.

چىڭگىزخان قەبرىسىنىڭ مەخپىيىتى

چىڭگىزخان (1162 ـ 1227) جۇڭگو تارىخى ۋە دۇنيا تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن تارىخىي شەخس. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى تېمۇچىن بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ بوردىچىن ئۇرۇقىدىن. ئۇ 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قەبىلە سەردارى بولغان، 1206 ـ يىلى ئونان دەرياسى بويىدا قەبىلە باشلىقلىرى قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ ئۆزىنى موڭغۇللارنىڭ چىڭگىزخانى (كۆچمە مەنىسى بۈيۈك خانى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغان. چىڭگىزخان موڭغۇللارنى جۇرجىت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلدۇرغان ھەمدە زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە كىرىشىپ 1211 ـ ۋە 1215 ـ يىلى ئىككى قېتىم جىن سۇلالىسى زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىپ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى، جۈملىدىن ئوتتۇرا پايتەخت (بۈگۈنكى بېيجىڭ) نى ئىشغال قىلغان، 1219 ـ يىلى خارەزىم خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان. كابۇل دەرياسى بويىدا ئۇ-رۇس ـ قىپچاق بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە رۇسىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆزىنىڭ زېمىن دائىـ-رىسىگە قوشۇۋالغان. 1226 ـ يىلى چىڭگىزخان شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ تاڭغۇتقا ھەربىي يۈرۈش قىلغان، ئىككىنچى يىلى شۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشتە كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلگەن.

بىر مەھەل «تەڭرىنىڭ ئەركىسى» دەپ ئاتالغان چىڭگىزخا-نىڭ قەبرىسى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئىجىنخورو خۇ-شۇنلۇق خەلق ھۆكۈمىتى جايلاشقان ئورۇن ـ ئاتىڭشىلەن بازىرى-نىڭ جەنۇبىدىكى گاندىر ئاباۋ دېگەن يەردە ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتىرىپ تۇرغان. قىزىقارلىقى شۇكى، قەبرە چىڭگىزخاننىڭ

بولسىمۇ، ئۇنىڭغا چىڭگىزخاننىڭ جەستى دەپنە قىلىنمىغان. چىڭگىزخاننىڭ جەستى قەيەرگە دەپنە قىلىنغانلىقى ھەققىدە تارىخىي كىتابلاردا ھەر خىل مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان، «دوسۇڭ-نىڭ موڭغۇل تارىخى» دا: چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن «ئۇ-نان، جۇيۇلەن، خۇلائۇچ دەريالىرىنىڭ مەنبەسى بۇرخان، خال-دۇن تاغلىرىنىڭ بىرىگە دەپنە قىلىنغان» دەپ خاتىرىلەنگەن، «ماركوپولو سایاھەت خاتىرىسى» دە: «چىڭگىزخان ئالتىش دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاغقا دەپنە قىلىنغان» دېگەن مەلۇماتمۇ بار. يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەر نامىلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇلانباتۇر ئەتراپىغا جايلاشقان يەرلەرنىڭ نام-لىرىدۇر. ئەمما جەسەت قويۇلغان جاينىڭ ئورنى ئېنىق بولماس-لىقىدا مۇنداق سەۋەبلەر بار:

تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، 1227 - يىلى چىڭگىز-خان ئۆلۈش ئالدىدا «مېنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىمنى مەخپىي تۇتۇڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىلغان. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، چىڭگىزخان تاڭغۇتلارنىڭ لىڭجۇ ئوبلاستى (ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى لىڭژۇ ناھىيىسى) غا قىلىنغان ھەر-بىي يۇرۇش داۋامىدا كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلگەن، ۋەسىيەتكە بىنا-ەن ئۇنىڭ جەستىنى لىڭجۇدىن چۇيۇلەن دەرياسىنىڭ مەنبەسى ئەتراپىغا جايلاشقان چوڭ ئوردىغا مەخپىي تۇردە يۆتكەپ كەلگەن ھەمدە خەۋەرنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، دەپنە مۇراسىمىغا قاتنىشىدىغانلار پەقەت يۇقىرى تەبىقە كىشىلە-رى بىلەنلا چەكلەنگەن، دەپنە مۇراسىمى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن «ئازلا ئادەم جەسەتنى دەپنە قىلىدىغان جايغا ئاپىرىپ بىر دەرەخ تۈۋىگە كۆمگەن» («ماركوپولو سایاھەت خاتىرىسى» گە قارالسۇن). شۇڭلاشقا يۇقىرىدا ئېيتىلغان «ئازلا ئادەم» ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، باشقىلارنىڭ چىڭگىزخاننىڭ جەستى كۆمۈلگەن جاينى بىلمەي قالغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

ئاخىرىدا چىڭگىزخاننىڭ جەسىتى جىددىي ئۇرۇش يىللىرىدا نېمە ئۈچۈن شۇنچە يىراق جايغا، يەنى نىڭشيادىن ئۇلانباتۇر ئەتراپىغا يۆتكەپ كېلىنگەنلىكى توغرىسىدا توختىلىپ .ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 700 يىل ئىلگىرى چىڭگىزخان ھەربىي يۈرۈش جەريانىدا چۈيۈ-لەن دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى ئەتراپىغا كەلگەن، ئۇ بىر يېگانە دەرەخ ئاستىدا دەم ئېلىۋېتىپ، بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن ئۇر-نىدىن دەس تۇرۇپ: «مەن ئۆلسەم مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىڭلار» دېگەن. چىڭگىزخان تاڭغۇت ئېلىدە ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن، ئوغۇل-لىرى ۋە نەۋكەرلىرى ۋەسىيەتكە ئەمەل قىلىپ، ئۇزۇن يىللارنى بېسىپ جەسەتنى يۆتكەپ كەتكەن.

جاك جىجۇڭنىڭ شىنجاڭدا ئەپيۇننى مەنئىي قىلىشى

شىنجاڭ - يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ئەپيۇن ئەتكەسچىلىرىنىڭ غەرىتىن، ئاساسلىقى ھىندىستان، پاكىستاندىن ئەپيۇن كىرگۈزىدىغان، ئەپيۇن ئىشلەپچىقىرىدىغان بازىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

1945 - يىلى 10 - ئايدا گېنىرال جاك جىجۇڭ ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئۇ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى. سۆھبەت ئارقىلىق يېڭى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەشكىللەندى. گېنىرال جاك جىجۇڭ ئۆلكە رەئىسلىكىنى، ئەخمەتجان قاسىمى مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالدى.

جاك جىجۇڭ رەئىس بولغاندىن كېيىن دەرھال «سىياسىي ھاۋانى ياخشىلاش، ئۇچ زىياننى (ئەپيۇن، قىمار، خىيانەتچىلىك) نى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىش» نى ئۈتتۈرىغا قويدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە ئەپيۇننى چەكلەش كومىتېتى قورۇلدى. بۇ كومىتېت ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت، ئارمىيە، ئىدارە - ئورگان ۋە مەكتەپلەردىكى بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئەپيۇننى چەكلەش توغرىلىق قەسەم بېرىشكە ئۇيۇشتۇرىدى، جاك جىجۇڭ ئەپيۇننى قەتئىي چەكلەش ئىرادىسىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن قەسەمياد يىغىنىغا شەخسەن ئۆزى نازارەتچىلىك قىلدى ھەمدە ئەپيۇن چەككۈچىلەرنىڭ بىر ئاي ئىچىدە ئەپيۇن چېكىشنى تاشلىشىنى، 1946 - يىل 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئېلىپ بېرىلىدىغان ئومۇمىي تەكشۈرۈشتە ئەپيۇن چېكىشنى تاشلىمىغانلار سېزىلسە ئەدلىيە ئورۇنلىرىنىڭ قاتتىق بىر تەرەپ قىلىشىغا

تاپشۇرۇپ بېرىشنى بەلگىلىدى. ئۇ يەنە 1946 - يىل 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دەرۋازىسى ئالدىدىكى مەيداندا ئەپيۇن ۋە ئەپيۇن غاجزىسىنى كۆيدۈرۈشنى، ئەمەلدارلار ۋە خەلقنى بۇ ئىشنى كۆرۈپ ئىبرەت ئېلىشقا ئۇيۇشتۇرۇشنى قارار قىلدى. 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى جاڭ جىجۇڭ ئۇرۇمچى مەيدانىغا چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتر، كەڭلىكى ئالتە مېتر كېلىدىغان ئىككى ئورەك كولىتىپ، يېغۇېلىنغان ئەپيۇن، نەشە ۋە غاجزىلارغا ھاك، كىرسىن، توز ئارىلاشتۇرۇپ كۆيدۈرگۈزدى. ئەپيۇن ۋە نەشىلەر چوشتىن كېيىن سائەت بىردىن سائەت يەتتىگىچە كۆيۈپ كۈل بولدى. بۇ قېتىمقى ئەپيۇن، نەشە كۆيدۈرۈشنى ھەر مىللەت ئامما سىدىن ئون نەچچە مىڭ كىشى كۆردى.

جاڭ جىجۇڭ قوللانغان بۇ كەسكىن تەدبىرلەر جەمئىيەت ئامانلىقى ۋە ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ئەپيۇن ئەتكەسچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى زەھەرلەش ۋە چىرىتىشتىن ئىبارەت يامان غەرىزىنىڭ ئالدى ئېلىندى.

شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى

شىنجاڭ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىي كىتابلىرىدا «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان، تارىخشۇناسلار غەربىي يۇرتنى كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، شەرقتە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۈيمىن گۇەن (قاشقۇۋۇق) تىن غەربتە قارا دېڭىزغىچە، تار مەنىدىن ئېيتقاندا، يۈيمىنگۇەندىن كۆكئارت (پامىر) نىڭ شەرقىغىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارىشىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ئەمەلدارى زو زۇڭتاڭ غەربىي شىمال چېگرىسىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى يەنمۇ كۈچەيتىش مەقسىتىدە شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش تەكلىپىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ تەكلىپ چىڭ ئوردىسىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىي چارە - تەدبىر ئارقىلىق يولغا قويۇلمىغان.

1880 - يىل زو زۇڭتاڭ ئىچكىرىگە قايتىپ كېتىپ، لىيۇ جىنتاڭ شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي مۇۋەققەت باش ئەمەلدارلىقىغا تەينىلەنگەن. 1882 - يىلى لىيۇ جىنتاڭ زو زۇڭتاڭنىڭ تەكلىپىنى تولۇقلاپ ۋە ئۇنىڭغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ چىڭ ھۆكۈمىتىگە يەنە بىر قېتىم يوللىغان. چىڭ ھۆكۈمىتى شۇ قېتىم لىيۇ جىنتاڭنىڭ تەكلىپىنى تەستىقلىغان ۋە 1884 - يىلى 11 - ئايدا، شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىش، دېخۇا (ئۈرۈمچى) نى ئۆلكە مەركىزى قىلىش، لىيۇ جىنتاڭنى شىنجاڭنىڭ شۇنفۇ (ھەربىي - مەمۇرىي باش ۋالىيسى) لىقىغا تەينىلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن.

شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بەگلىك

تۇزۇمى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، يېڭىدىن بىر قىسىم مەمۇرىي ئەملدارلار سايلانغان ھەمدە ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش، قاتناش-نى راۋانلاشتۇرۇش، مەدەنىيەتنى گۈللەندۇرۇش جەھەتلەردە بەزى ئىسلاھات تەدبىرلىرى يولغا قويۇلغان. بۇلار گەرچە چىك ھۆكۈ-مىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش مەقسە-تىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئوبېكتىپ جەھەتتە شىنجاڭ-دىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش، بەگلىك تۇزۇمىنىڭ ئەملدىن قالدۇرۇلغانلىقى نەتىجىسىدە يانچىلىق تۇزۇمىنىڭ يە-مىرىلىشىنى تېخىمۇ تېزلىتىش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى بەلگە-لىك دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناغان. لېكىن خەلق-نىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئانچە ياخشىلانمىغان، «ئىسلاھات» نىقابى ئاستىدا خەلق ئۈستىدىكى ھەر خىل باج - سېلىق، ئالۋاڭ - ياساقلار بارغانسېرى كۆپەيدى. ئۆلكە تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، خەلق ئاممىسىنى باستۇرۇش تەدبىرلىرى كۈچەي-تىلدى. چىك ھۆكۈمرانلىرى يەرلىك فېئودالالار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ئەمگەكچى خەلقنى بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا قاتتىق ئې-كسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە ئەزدى.

ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرىغا دائىر ئەھۋاللار

ياڭ زېڭشىن گۇاڭشۇينىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) شىنجاڭغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، 1928 - يىلى يۈز بەرگەن «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دە ئۇلتۇرۇلگەنگە قەدەر، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار بولۇپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. شۇبتسىيلىك سۆزىن ھېدىن ياڭ زېڭشىن ھەققىدە: «ھازىرقى يەر شارىدا بار ھۆكۈمرانلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ ھوقۇقى ئۇنىڭكىدەك چوڭ ئەمەس، ئۇ شىنجاڭدا گويا «ھوقۇقى چەكسىز پادىشاھ» قا ئوخشاش ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دېگەنىدى. ئۇ، شىنجاڭدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپىنىڭ باش مۇدىرى، ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى، دىخۇا (ئۇرۇمچى) نىڭ ۋالىيسى قوشۇمچە ئۆلكىلىك ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، مالىيە - باج ۋە مەنسەپكە تەيىنلەش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولغان، 1912 - يىلى يۈەن داخۇا خىزمىتىدىن ئىستېپا سوراپ ئىچكىرىگە قايتقاندا، ياڭ زېڭشىننى دۇدۇ (ئۆلكىنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارى) لىققا كۆرسەتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ شىنجاڭدا 17 يىل ھۆكۈم سۈردى.

ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ سانائەت ئاساسى ناھايىتى ئاجىز بولغاچقا، سانائەت مالىرى ئاساسەن ئېلىممىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن، ئۇنىڭدىن قالسا ئەنگلىيە، روسىيەدىن كىرگۈزۈلەتتى، 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى ئۇرۇش تەسىرىدە تۈرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالغاچقا، شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرى بىر مەھەل روناق تاپقاندى، ئەمما بۇ ھالەت ئۇزاق داۋاملاشمايلا، سودىدا يەنە كاساتچىلىق كېلىپ

چىقتى. شۇڭا، ياڭ زېڭشىن «سەۋەنلىكلەردىن ساۋاقلار» دا، «شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرى ئانچە روناق تاپمىدى» دەپ ۋايسىغا-نىدى.

شىنجاڭدا سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاسا-سەن، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىلىرى ئارقىدىن قۇرۇلغان. ئەڭ دەسلەپتە ئىلى سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى 1893 - يىلى قۇرۇل-غان. شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن دىخۇا، گۇچۇڭ، سۇيدۇڭ، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا سو-دىگەرلەر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. شىنجاڭ سودىگەرلەر باش ئۇ-يۇشمىسى 1915 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئەينى چاغدا ئۇيۇشمىدا 56 نەپەر مۇدىرىيەت ئەزاسى، 2331 ئۇيۇشما ئەزاسى بار ئىدى، 1916 - يىلى ئۇيۇشما ئەزاسى 2461 كىشىگە يەتكەن.

ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە دىخۇا پۇتۇن شىنجاڭنىڭ سودا مەركە-زى ئىدى. 1919 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇرۇمچىنىڭ نوپۇسى 50 مىڭ بولۇپ، 1926 - يىلغا كەلگەندە 71 مىڭ 800 كىشىگە يەتكەن. ئەينى چاغدا ئۇرۇمچىدە 764 چوڭ - كىچىك سودا دۇكىنى، 370 ئۇستىخانا (قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانە-سى) بار ئىدى. سودىگەرلەر ئىچىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، رۇسلار كۆپ ئىدى. ئۇلاردىن «تۆتەنجىنلىك سەككىز چوڭ ئائىلە» نىڭ سەرمايىسى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ژۇشاۋلىن «شىنجاڭغا نەزەر» دېگەن كىتابىدا: «تۆتەنجىنلىك سەككىز چوڭ ئائىلىنىڭ ھەرقا-يسىسىنىڭ نەچچە يۈز مىڭ سەردىن دەسمايىسى بار» دەپ يازغان. ئۇلار، بېيجىڭ، تۆتەنجىلەرنىڭ تۇرلۇك مالىلىرىنى شىنجاڭغا ئەكېلىپ ساتقان، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى بېيجىڭ، تۆتەنجىنگە ئاپىرىپ پىشقىلاپ ئىشلەپ، ئۇلاردىن كۆپ پايدا ئال-غان. دىخۇانى مەركەز، تۆتەنجىننى باش تۇتۇن قىلىپ، تىجانشا-نىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا شۆبە دۇكانلارنى ئاچقان؛ ئۇلارنىڭ گۇچۇڭ، قۇمۇل، ئىلى، چۆچەك، قاراشەھەر، ئاقسۇ، كۇچا،

يەكەن، خوتەن، ئالتاي قاتارلىق جايلاردا سودا دۇكانلىرى بول-غان.

ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە دىخۇادا چاي تىجارىتى خېلى راۋاجلاـ-دى. 1920 - يىلى سۇيىۋەن - شىنجاڭ يولى ئارقىلىق دىخۇاغا تۆگە بىلەن توشۇلغان چاي 2 مىليون 217 مىڭ 700 جىڭ بولۇپ، بۇنىڭدىن 1 مىليون 324 مىڭ جىڭى تاش چاي ئىدى. 1921 - يىلى ئۇرۇمچىدە شېڭشېڭماۋ چاي دۇكىنى 200 دەن (تەخمىنەن 20 مىڭ جىڭ) چاي ساتقان.

ئەينى چاغدا دىخۇادا يېگىدېتاڭ قاتارلىق جۇڭگو دورىلىرىنى ساتىدىغان دورا دۇكانلىرى بار ئىدى. 1927 - يىلى لىيۇ گۇيىيڭ ئىسىملىك بىر سودىگەر ئۇرۇمچىدە مىنشېڭ (خەلق تۇرمۇشى) ناملىق دورا دۇكىنى ئېچىپ، جۇڭگو دورىلىرى ۋە غەرب دورىلەـ-رىنى ساتتى. شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى دورا دۇكانلىرىنىڭ بەزـ-لىرىدە دۇكاندا ئولتۇرۇپ كېسەل كۆرىدىغان تېۋىپلار بولۇپ، بىمارلار قاچان كەلسە شۇ چاغدا كېسەلنى كۆرۈپ دورا بېرەتتى. شۇ چاغدا يەنە يېمەك - ئىچمەك دۇكانلىرى، چوڭ ئاشخانىلار بار ئىدى.

1926 - يىلى جۇ بېڭ دېگەن كىشى دىخۇادا بوغدا كىتابخانەـ-سى ئېچىپ، گېزىت - ژۇرنال ساتقان ھەمدە شاڭخەيدىكى شاڭۋۇ كىتابخانىسى، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى بىلەن كىتاب ئېلىش توختىمى تۈزگەن ھەمدە مۇشتېرىلارنىڭ گېزىت - ژۇرناللارغا مۇشتېرى بولۇش شارائىتى يارىتىپ بەرگەن، مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك سېتىۋېلىشىغا ياردەملەشكەن. 1928 - يىلى بۇ كىتاب دۇكىنىنىڭ ساتىدىغان كىتاب ژۇرنىلى 2000 خىلدىن ئاشقان.

1918 - يىلى ئەنگلىيىلىك بىر روھانىي دىخۇادا رەسىمخانا ئاچقان. لېكىن رەسىم تارتىش باھاسى بەك قىممەت بولۇپ، 9 × 21cm چوڭلۇقتا بىر پارچە رەسىم تارتسا بەش يۈەن كۈمۈش تەڭگە، بىر پارچە رەسىم يۈيدۇرسا بىر يۈەن كۈمۈش تەڭگە

ئالغان. 1920 - يىلى سوۋېتتىن كەلگەن بىر تاتار «مىزگىن» ناملىق بىر رەسىمخانا ئاچقان ۋە قوشۇمچە سائەت رېمونت قىلغان. ئۇيغۇر سودىگەر يۈسۈپمۇ نەنمېندا بىر رەسىمخانا ئاچقان ۋە قوشۇمچە سائەت رېمونت قىلىش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان.

- لىن جىك «غەربىي شىمال مەجمۇئەسى» نىڭ 1 بۆلۈم، 3 - توم، 267 - بېتىدە: «1919 - يىلى دىخۇانىڭ ئومۇمىي سودا سوممىسى 5 مىليون يۈەن ئەتراپىدا ئىدى» دەپ يازغان.

دىخۇا ئەينى چاغدا گۈچۈك ئارقىلىق خېبېي، سەنشى بەلەن؛ قۇمۇل ئارقىلىق سەنشى، گەنسۇ، خېنەن، سىچۈەن، خۇنەن، خۇبېي بىلەن قويۇق سودا ئالاقىسىنى ساقلاپ كەلگەن. ئىلى، چۆچەك، قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئالتاي قاتارلىق جايلار ئۇرۇمچى ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن سودا ئالاقىسىنى، ئىقتىسادىي ئالاقىنى كۈچەيتكەن.

شۇ چاغدا ئۇرۇمچىنىڭ سودا ئىشلىرىدا مۇنداق تۆت ئالاھىدىلىك بار ئىدى: بىرىنچى، تىجارەت دائىرىسى كەڭ ئىدى، يەنى سودا دۈكانلىرى بىر خىللا تاۋار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانماي، كۆپ خىل تاۋار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىككىنچى، ئۇرۇمچىدىكى دۈكانلار توپ - پارچە سېتىشنى تەڭ ئېلىپ بارا-تتى. ئۈچىنچى، بىرلىككە كەلگەن باھا يوق ئىدى، مال باھاسى مالنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە، تاۋار زاپىسىغا، مالنىڭ بازىرى ئىت-تىك ياكى كاساتلىقىغا، بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن بەلگىلىنەت-تى. تۆتىنچى، پۇل بىرلىككە كەلمىگەنىدى.

دىخۇادىن باشقا، قەشقەر، قۇمۇل، ئىلى، چۆچەك، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردىمۇ خېلى چوڭ سودا بازارلىرى بار ئىدى.

قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم سودا مەركىزى ھېسابلىناتتى. قەشقەر رۇسىيە، ئافغانىستان، ھىندىستان بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، بۇ ئەللەر بىلەنمۇ قويۇق سودا ئالاقىسى قىلاتتى. لىن جىڭنىڭ «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» دە

يېزىشچە، ئەينى چاغدا قەشقەرنىڭ «قاتناش يوللىرى ئاۋات، بازارلىرىدا ئادەم كۆپ» بولۇپ، سودىگەرلەر توپلىنىدىغان جاي ئىدى. ئەينى چاغدا قەشقەرنىڭ ئەڭ ئاۋات سودا بازارلىرى شىمالىي چوڭ كوچا، غەربىي چوڭ كوچا، ھېيتكاھنىڭ ئالدى، گەزمال بازىرى بولۇپ، ئەنگلىيە، رۇسىيە سودىگەرلىرى شىمالىي دەرۋازا ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقانىدى. ۋۇ شاۋلىن «شىنجاڭغا نەزەر» دە يېزىشچە، ئەينى چاغدا ھۇسەينباي بىلەن ئۆمەربايلار قەشقەر بويىچە ئەڭ باي سودىگەر ھېسابلانغان بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ سەرمايىسى 4 - 5 مىليون يۆەنگە يەتكەن، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ جىن ۋە شاڭخەيدىكى بانكىلار بىلەنمۇ ئالاقىسى بار ئىدى. ئۆمەر بايۇ رۇسىيە مالىلىرىنى ۋە سېچۇەننىڭ تاۋار - دۇردۇنلىرىنى ئەكېلىپ سېتىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى جۇملىدىن يۇڭ - تېرە، پاختىلىرىنى چەتكە چىقىرىپ، نۇرغۇن پايدا ئالغان. ئۇ، قەشقەر كونا شەھەردە پاختا زاۋۇتى قۇرۇپ، رۇسىيىلىك بىر تېخنىكنى يوللاپ ئىشلەتكەن. تۆت دانە چىگىت ئايرىش ماشىنىسىنى سۇ كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرگەن، ھەربىر ماشىنا كۈنىگە 12 مىڭ جىڭ چىگىت ئايرىغان.

قۇمۇل شەرقىي شىنجاڭنىڭ مۇھىم سودا شەھىرى ئىدى. ئىچكى ئۆلكىلەردىن چىققان سودىگەرلەر ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرى چاي، تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق مالىلارنى قۇمۇلغا ئەكېلىپ، قۇمۇلنىڭ يۇڭ - تېرە، قوغۇن قېقى، قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرغان. 1916 - يىلى قۇمۇلدىن سىرتقا چىقىرىلغان قوي يۇڭى 200 مىڭ جىڭغا يەتكەن. قۇمۇلنىڭ قوغۇن قېقى، دورا ماتېرىيالىلىرى، قىزىل قارىغاي ۋە ئالما، نەشپۈت، ياڭاق قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىلىپ، ئۇ جايلاردىن گۈرۈچ ۋە باشقا تاۋارلار ئېلىپ كېلىنگەن.

قومۇلغا قوشنا بولغان پىچان، تۇرپانلاردىن پاختا، ئۈزۈم

كۆپ چىقىدۇ، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تاۋار سۈپىتىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە ۋە چەت ئەللەرگە چىقىرىلغان. 1917 - يىلى پىچاق-دىن 1 مىليون 600 مىڭ جىڭ پاختا، 1 مىليون جىڭ ئۈزۈم چىققان. شۇ چاغدا بىر خالتا (100 جىڭ) پاختىنىڭ باھاسى 20 نەچچە سەر كۈمۈش تەڭگە، 100 جىڭ ئۈزۈمنىڭ باھاسى 6 - 7 سەر كۈمۈش تەڭگە ئىدى. شۇ چاغدا پىچانىنىڭ لەمجىن يېزىسىدا يۈز نەچچە ئۆيلۈك ئاھالە بولۇپ، نەچچە ئون سودا دۇكىنى، تۆت دەن بار ئىدى. تۇرپان پىچاندىن چوڭراق بولۇپ، كونىشەھەر ۋە يېڭىشەھەرگە بۆلۈنگەنىدى. شېي بىن «شىنجاڭدە-كى سايا‌ھەت خاتىرىسى» دە، ئەينى چاغدا تۇرپاننىڭ «يىللىق سودا سوممىسى 2 مىليون يۈەندىن ئاشاتتى، ئېكسپورت سومما-سى ئىمپورت سوممىسىدىن 1 مىليون يۈەن ئارتۇق» دەپ يازغان.

ئىلى شىنجاڭنىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى مۇھىم سودا مە-كىزى بولۇپ، شۇ چاغدا كۇرە (惠远城)، سۈيدۇك (定城)، غۇلجا، قورغاس، ئۆكۈر بارسۇق (广仁城)، چاغانئۇسۇ (瞻德城)، تارچى (塔勒奇)[1]، بايانداي (宁惠城)، قارا بۇلاق (熙春城) تىن ئىبارەت توققۇز شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئىلىدا خەنزۇ، رۇس سودىگەرلەر-دىن باشقا، خېلى باي ئۇيغۇر سودىگەرلەرمۇ بار ئىدى. ئالايلۇق مۇسەنبايىنىڭ سەرمايىسى ئىككى مىليون يۈەندىن ئاشاتتى. ياقۇپ-نىڭمۇ سەرمايىسى 7 - 8 يۈز مىڭ يۈەنگە يېتەتتى. مۇسەنبايىنىڭ سودا دۇكىنى ھەتتا گېرمانىيىنىڭ لېيفسىگ شەھىرىدە ئۆتكۈ-زۇلگەن يەرمەنكىگىمۇ قاتناشقان. مۇفتى ئاخۇن (شايىدى، خۇي-زۇ) ئىلىدا قوي يۈڭ شىركىتى ئاچقان، يەنە خەسەن شەمسىيىف كۇرەدىن غۇلجىغا يولۇچىلارنى توشۇش كەسپىنى يولغا قويغان. ئاپتوبوسلار كۇنىگە 10 قېتىم قاتنىغان.

---

① بەزى ماتېرىياللاردا ئۆكۈر بارسۇق «ئوقۇزبورسۇق» دەپ: تارچى «تالچى» دەپ: چاغانئۇسى «چاغانئۇسۇ» دەپ ئاتىلىدۇ.

شۇ چاغدا ئىلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان تۆت سودا يولى بار ئىدى.

چۆچەك شىنجاڭنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى مۇھىم سودا مەركىزى بولۇپ، سودىدا چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئاساسىي تاۋار ئىدى. چۆچەكتە روسىيە سودىگەرلىرى كۆپ بولۇپ، شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا سودا چەمبىرىكى قۇرغان، سودا ئىشلىرىدا رۇبلىنى ئاساس قىلغانىدى. روسىيە سودىگەرلىرى چۆچەككە گەزمال، تۆمۈر بۇيۇملار، چىنە - قاچا، قەنت، قەغەز قاتارلىقلارنى ئەكىلىپ، تېرە - يۇڭ، پاختا، قۇرۇق يەل - يېمىش قاتارلىقلارغا ئالماشتۇراتتى.

چۆچەككە 1190 چاقىرىم كېلىدىغان ئالتاي شەھىرىدە 120 سودا دۇكىنى بار ئىدى. ئۇيغۇر سودىگەرلەر ئىچىدە سادىرئاخۇن[1] ئەڭ باي بولۇپ، ئەجنەبىيچە سېلىنغان ئېگىز، ھەشەمەتلىك دۇكىنى بار ئىدى. شىي بىن «دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە خارجى ئىشلار» دېگەن كىتابىدا، شۇ چاغلاردا ئالتايغا بىر يىلدا كىرگۈزۈلگەن تاۋارلارنىڭ قىممىتى 400 مىڭ يۈەندىن كۆپرەككە يەتكەنلىكىنى، باجنى 2 پىرسەنت دەپ ھېسابلىغاندا، تاۋاردىن قىلىنغان باج كىرىمى 6 - 7 مىڭ يۈەنگە يېتىدىغانلىقىنى يازغان.

ئاقسۇ - جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شىمالىي ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم جاي بولۇپ، ئاقسۇدا ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرىدىن 40 نەچچىسى بار ئىدى. ئاقسۇغا تەۋە ئۇچتۇرپاندا سودا بازارلىرى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرى شەرقتە ئاقسۇغا، غەربىي جەنۇبتا قەشقەرگە ئاپىرىلىپ سېتىلاتتى. ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ سودىگەرلىرىمۇ كېلىپ تۇراتتى، بۇنىڭ بازىرى يامۇل ئالدىدىكى كونا بازاردا ئىدى، كۆچادا سودا ئىشلىرى خېلى رونۇق تاپقان بولۇپ، كۆچانىڭ كۆپىسى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە،

---

① تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ سابىق باشلىقى چېن خۇيشېڭنىڭ ماقالىسىدىن ئېلىنغان، ماتېرىيال ئاساسى ئىشەنچلىك.

ئەنگلىيە ۋە روسىيىگە چىقىرىلاتتى، كۆچانىڭ قەلەمتۇرىچىمۇ ناھايىتى نەپىس ۋە ئۆتكۈرلۈكى بىلەن داڭق چىقارغانىدى.

خوتەن پامىرنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان مۇھىم سودا مەركىزى. ئەينى چاغدا خوتەن شەھىرىنىڭ ئالدى كوچا، ئۇيغۇر شەھىرى ۋە غەربىي قوۋۇق قاتارلىق جايلىرىدا سودا - سېتىق رونىق تاپقانىدى. خوتەننىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ھەر يىلى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ نۇرغۇن مال ئېلىپ كېلەتتى. شۇ چاغلاردا يىللىق سودا سوممىسى 200 مىڭ يۇەندىن ئاشاتتى. خوتەن گىلىمى ۋە شايى - ئەتلىسى داڭلىق بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا چىقىرىلاتتى. خوتەن، كېرىيىلەردىن سىرتقا چىقىرىلغان يۇڭ - تېرە، پاختا، شايى - ئەتلەس، كىگىز، گىلەم قاتارلىقلارنىڭ بازىرى ئىنتايىن ئىدى. خوتەن كىگىزى ئاق ھەم چىڭ، سۈپىتى ياخشى بولۇپ، ئاسان يىرتىلمايتتى. خوتەندىن چىقىدىغان قاشتېشىمۇ باشقا جايلاردا ناھايىتى ئەتىۋارلىق بۇيۇم ھېسابلىناتتى.

ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا چەت ئەل سودىگەرلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە روسىيىلىك سودىگەرلەر ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئەنگلىيە سودىگەرلىرى كۆپ ئىدى. ئۇلاردىن باشقا گېرمانىيە، ئامېرىكا، ھىندىستان، ئافغانىستان ۋە تۈركىيە سودىگەرلىرىمۇ بار ئىدى.

1914 - يىلى روسىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزگەن تاۋارلىرىنىڭ قىممىتى 11 مىليون 56 مىڭ رۇبلىغا يەتكەن، شىنجاڭدىن روسىيىگە چىقىرىلغان يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتى: چارۋىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 697 مىڭ رۇبلىغا يەتكەن، قوي يۇڭى 6087 تونىا، تېرە - يۇڭ 2475 تونىا بولغان. 1915 - يىلى روسىيىنىڭ ئىقتىسادى 1 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، شىنجاڭغا كىرگۈزگەن تاۋارلىرىنىڭ قىممىتى 5 مىليون رۇبلىغا ئازىيىپ كەتكەن. 1927 - يىلى

ئەنگلىيە - ھىندىستان (ئەينى چاغدا ھىندىستان ئەنگلىيىنىڭ ھامىيلىقىدا ئىدى) نىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزگەن تاۋارلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 186 مىڭ 848 روبلى، شىنجاڭدىن ئەنگلىيە - ھىندىستانغا چىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 2 مىليون 814 مىڭ 565 روبلى بولغان. ئافغانىستاننىڭ شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن تاۋارلىرىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 530 مىڭ 500 روبلىغا، شىنجاڭدىن ئافغانىستانغا چىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 547 مىڭ 540 روبلىغا يەتكەن.

ئەينى چاغدا شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا ئاساسەن ئوچ سودا يولى بولغاندىن باشقا، يەنە سىبىرىيە تۆمۈر يولى ئارقىلىقمۇ شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا قاتناشلى بولاتتى. پەن زۇخۇەن «شىنجاڭنىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى سودا ئەھۋالى» دېگەن ماقالىسىدە، 1924 - يىلى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىنگەن ماللارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 4 مىليون 300 مىڭ سەردىن كۆپرەككە، شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە يۆتكەلگەن ماللارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 400 مىڭ سەردىن كۆپرەككە يەتكەنلىكىنى يازغان («شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - سان، خەنزۇچە، 159 - بەتكە قارالسۇن). زېڭ ۋېنۇۋ يازغان «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دا ئېيتىلىشىچە، ئىچكى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭغا يۆتكەپ كېلىنگەن تاۋارلار ئىچىدە تاۋار - دۇردۇن، يۇڭ توقۇلما، رەخت، چاي، تاماكا، دېڭىز مەھسۇلاتلىرى، چىنە - قاچا، قەلەم - سىياھ، مېتال ئەسۋاب، شېكەر، زىننەت - گىرىم بۇيۇملىرى؛ شىنجاڭدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلغان ماللار ئىچىدە ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى، بۆكەن مۇڭگۈزى، ئات قۇيرۇقى، ئالمقات، سوغىقۇل، توشقان زەدىكى، كەپەك ئالتۇن، تۆگە تىۋىتى، تۆگە يۇڭى، ھەر خىل قۇرۇق يەل - يېمىش بار ئىكەن. ئەينى چاغلاردا شىنجاڭ بىلەن ئىچكى

ئۆلكىلەرنىڭ سودا ئىشلىرىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات ھارۋىسى ئاساسىي توشۇش قورالى بولغان.

ياڭ زېكشىن دەۋرىدە سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجى ھەرقايسى جايلاردا تولىمۇ تەكشىسىز، تاۋارلارنىڭ تۇرىمۇ كەمچىل ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەزى ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىن جاڭيۇ ئەكەلدۈرۈشكە مەجبۇر بولغانىدى. بۇرھان ئەپەندى «شىنجاڭدىكى 50 يىلىم» دېگەن كىتابىنىڭ 207 - بېتىدە، ياڭ زېكشىن دەۋرىدە تۇرلۇك ناملار بىلەن ئېلىنىدىغان باجلار ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى، ئاساسىي باجلاردىن باشقا، باجلار ناھايىتى چىگىش بولغانلىقىنى، مەسىلەن، ئۇلاق باجى، يەنە قەغەز باجى، پەيجو باجى، ئىسپات باجى، ماركا باجى قاتارلىق باجلار بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

قىسقىسى، ياڭ زېكشىن دەۋرىدە سودا - سېتىق ئىشلىرى بىر ئىزدا توختاپ قېلىپ رونەق تاپالمىغان. بۇنىڭغا ئاساسەن ياڭ زېكشىن ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىك، ئىقتىدارسىزلىقى، شىنجاڭنىڭ سانائەت ئاساسىنىڭ ئاجىز، مال مەنبەسىنىڭ كەملىكى، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ قالاق، قولايسىزلىقى، ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەشنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەن، سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئاجىز بولغانلىقى قاتارلىقلار سەۋەب بولغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە، 3 - قىسىم.
② بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭدىكى 50 يىلىم».
③ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1987 - يىللىق 11 - سان.
④ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈنجى قېتىملىق ئىلمىي دوكلات يىغىنىنىڭ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1 - قىسىم، 294 - 347 - بەتلەر.
⑤ «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، خەنزۇچە 1 - سان.
⑥ زېڭ ژېنژۇ: «جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنى ئىدارە قىلىش تارىخى».

دۇنيادىكى يىلنامىلەر

ھازىر دۇنيادا ئاساسلىق تۆت يىلنامە قوللىنىلىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە: بىرىنچى، مىلادى يىلنامىسى. مىلادىيە يىلنامىسى قىسقارتىلىپ A. D (ئاننو نومىنى) دەپمۇ: مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى يىلنامە قىسقارتىلىپ B. C (Before christ) دەپمۇ يېزىلىدۇ. مىلادىيىنىڭ مەنبەسى مۇنداق: خرىستىئان دىنىنىڭ مۇرىتى Hoins مىلادى 532 - يىللاردا «ئەيسا (خرىستىئان دىنىنىڭ پەيغەمبىرى) بۇنىڭدىن 532 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان. بۇنىڭدىن كېيىنكى يىل ئەيسا تۇغۇلغاندىن كېيىنكى 533 - يىلى بولۇشى كېرەك» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان، شۇنىڭدىن كېيىن مىلادىيە يىلى باشلىنىپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە قوللىنىلغان. مىلادىيىنىڭ 1 - يىلى مەملىكىتىمىزدە قۇرۇلغان غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پىڭدى پادىشاھىنىڭ 1 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. مىلادىيە يىلنامىسى دۆلىتىمىزدە 1949 - يىلىدىن باشلاپ رەسمىي قوللىنىلغان.

ئىككىنچىسى، ئىسلام يىلنامىسى: (ھىجرىيە) يەنى قىسقارتىلىپ A. H (After Hejira) دەپمۇ يېزىلىدۇ.

ھىجرىيىنىڭ مەنبەسى: ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مەككىدىن مەدىنىگە كۆچكەن ۋاقىت مىلادىيە 622 - يىلى ھىجرىيىنىڭ 1 - يىلى قىلىنغان (ھىجرىيە - ھىجرەتنىڭ ئەسلى مەنىسى «كۆچۈش»). ھىجرىيىنىڭ 1 - يىلىنىڭ تۇنجى كۈنى مىلادى 662 - يىل 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن باشلانغان.

ئۇچىنچىسى، يەھۇدى يىلنامىسى: يەھۇدى يىلنامىسى قىسقارتىلىپ A. M (Anna Mundi) دەپ يېزىلىدۇ. ئۇنىڭ مەنبە-

سی: یەھۇدی دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە خۇدانىڭ مۇشۇ يىلنامە باشلانغان ۋاقىتتا دۇنيانى ئاپىرىدە قىلغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەت. كە ئاساسلانغان. يەھۇدى دىنىنىڭ يېڭى يىلى ئادەتتە مىلادىيە يىلىنىڭ 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ. يەھۇدى يىلنامە- سى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3617 - يىل 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن باشلانغان.

تۆتىنچى، بۇددا يىلنامىسى: قىسقارتىلىپ B. E (Buddnist Era) دەپ يېزىلىدۇ. بۇ يىلنامە بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى ساكيامۇنە- نىڭ ۋاپات بولغان يىلىدىن باشلاپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يىلنامە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 543 - يىلىدىن باشلىنىدۇ. بۇ يىلنامە- نى دۇنيادىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەللەر قوللىنىدۇ.

تارىخقا ئائىت ماقالىلەرنى يېزىش ئۇسۇلى توغرىسىدا دەسلەپكى قاراشلىرىم

20 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن، مەن تەتقىقات، تەرجىمە ۋە تەھرىرلىك ئەمەلىيىتىدە تارىخقا دائىر ماقالىلەرنى يېزىشنىڭ قانۇنىيىتى ۋە ئۇسۇلى توغرىسىدا دەسلەپكى چۈشەنچە ۋە تەجرىبە-گە ئىگە بولدۇم. مەن بۇنى پېشقەدەملەر ۋە كەسپداشلارنىڭ تارىخقا دائىر ماقالىلەرنى يېزىش توغرىسىدا ئېيتقانلىرىغا بىر-لەشتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويۇپ باقماقچىمەن. نامۇۋاپىق جايلىرىغا كەسپداشلارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1. تېما تاللاش

ئالدى بىلەن يېڭى، نۇقتىئىنەزەرى توغرا بولۇش شەرتى ئاستىدا بىر قەدەر ئەھمىيەتلىك تېمىنى تاللاش ناھايىتى مۇھىم. ئەھمىيەتلىك تېمىنى تاللاش دېگىنىمىز باشقىلار قىزىقمىدىغان، جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغان تېمىنى تاللاشنى كۆرسىتىدۇ. تېما تاللاشتا ئۆزىنىڭ شۇ تېمىدا ماقالە يېزىپ چىقىش - چىقالـ-ماسلىق ئېھتىمالىنى، يەنى ئۆزىنىڭ شۇ ھەقتە توپلىغان ماتېرە-يالى قانچىلىك، تارىخ پېنى جەھەتتىكى ئاساس نەزەرىيىسى سە-ۋىيىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق يېڭى كۆز قارىشى بارلىقىنىمۇ ھېسابقا ئېلىش لازىم. تارىخقا دائىر ماقالىلەرنى يېزىشتا، تۆۋەندىكى مەزمۇنلار ئاساس قىلىنغان تېمىلارنى تاللاش-قا بولىدۇ:

(1) مەلۇم بىر تارىخىي ۋەقە ياكى تارىخىي شەخسنى تونۇشـ

تۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىش. بۇنىڭدا، ئەڭ ياخشىسى ئاپتونوم رايونىمىز ياكى ئۆزىمىز تۇرغان ۋىلايەت، ناھىيە، ئورۇن تەۋەسىدىكى تارىخىي ۋەقە ياكى تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدا ماقالە يېزىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

(2) ئىلمىي مۇنازىرە خاراكتېرلىق تارىخقا دائىر ماقالىلەر (بۇنىڭ دائىرىسى بەك كەڭ، ئالايلۇق، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مىللەت، دىن، تىل - ئەدەبىيات، قانۇن - تۈزۈم تارىخى قاتارلىقلار) نى يېزىش، يەنى كىتاب ۋە گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان تارىخقا دائىر ماقالىلەرنىڭ ئۆز كۆز قارىشىغا ئوخشايدىغان ياكى قىسمەن ئوخشىمايدىغان نۇقتىئىنەزەرنى بايان قىلىش ئاساسىدىكى ماقالىلەرنى يېزىش.

(3) تارىخىي شەخسلەرنىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ مەلۇم بىر جەھەتتىكى ئەھۋالى ھەققىدە ماقالە يېزىش.

(4) تارىخ تەتقىقاتى ساھەسىدە بوشلۇق دەپ قارىلىۋاتقان باشقىلار تېخى تەتقىق قىلىپ باقمىغان، ئىزدىنىشكە تېگىشلىك بولغان يېڭى - يېڭى تېمىلار ئۈستىدە دادىل پىكىر يۈرگۈزۈپ باشقىلارنىڭ بۇ تەتقىقات تېمىسىغا بولغان قىزىقىشىنى قوزغاش ئارقىلىق تارىخ تەتقىقاتىنى تېخىمۇ كۆپ خىللىققا ۋە چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلىدىغان تېمىلار ھەققىدە ماقالە يېزىش.

(5) مەلۇم بىر تارىخىي ئەسەرگە قارىتا تەقرىز (باھا) يېزىش. بۇنىڭدا ئاساسەن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاپتور خاتا يەكۈن چىقىرىپ قويغان، كەتكۈزۈپ قويغان مەسىلىلەرگە قارىتا تۈزىتىش پىكىرلىرىنى بېرىش، بۇنىڭدىن باشقا تارىخقا ئائىت بەزى تەرجىمە ئەسەرلەردىكى مەزمۇن ياكى ئاتالغۇ جەھەتتىكى سەۋەنلىكلەر ئۈستىدە تەقرىز يېزىش.

(6) تارىخقا ئائىت يېڭى كىتابلارنى ياكى يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى تونۇشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ماقالىلەرنى يېزىش، ۋە باشقىلار.

ماقاله تېمىسىنى تاللىغاندىن كېيىن، بەزىدە ئالاقىدار يول-داشلارنىڭ پىكرىنى ئېلىپ تېمىنى ئۆزگەرتىشكىمۇ بولىدۇ. تېما تاللاشتا يەنە تېمىغا ئاساسەن ماتېرىيال توپلاش ۋە تاللاش شۇنداقلا ئېرىشكەن (توپلىغان) ماتېرىيال ئاساسىدا تېما تاللاش ئۇسۇلىنىمۇ قوللىنىش مۇمكىن.

2. ماتېرىيال توپلاش

ماقاله تېمىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن ئۆز مىل-لىتىنىڭ تىل - يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلارغا، ئۇنىڭدىن قالسا تارىخقا دائىر خەنزۇچە ماتېرىياللارغا (بولۇپمۇ «24 تارىخ» تىكى مەلۇماتلارغا) ۋە چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان مۇناسىۋەتلىك يازما يادىكارلىقلارغا، مۇناسىۋەتلىك گېزىت - ژۇرنال، ئىلمىي ئەسەرلەرگە، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا مۇراجىئەت قى-لىپ، ئۇلار ئىچىدىكى كېرەكلىك جەۋھەرلەرنى جۇغلاش زۆرۈر. ماتېرىيال توپلاشتا ئادەتتىكى چاغلاردا كۆرگەن ماتېرىياللاردىن كارتا قالدۇرۇشنىڭ رولى چوڭ. يېزىلغان كارتىلارنى مەزمۇن ياكى يىل تەرتىپى بويىچە تۈرگە ئايرىپ ماقاله يېزىشتا پايدىلە-نىش ئەڭ ياخشى ئۇسۇل. دەرۋەقە، كۆرگەن ماتېرىيال قانچە كۆپ، توپلىغان ماتېرىيال قانچە مول بولسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ، لېكىن بۇ ماتېرىيال مول بولسىلا، ماقالىنى ياخشى يازغىلى بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. يەنە توپلىغان ماتېرىيالنىڭ شاكىلە-نى چىقىرىۋېتىپ مېغىزىنى تاللاشقا، ساختىسىنى چىقىرىۋېتىپ چىنىنى ساقلاپ قېلىشقا، مۇنازىرە پاكىتى ئۈچۈن باشقىلار ئىش-لەتمىگەن يېڭى پاكىتلارنى ئەقىل كەلتۈرۈشكە، بولۇپمۇ ئارخې-ئولوگىيىلىك يېڭى تېپىلمىلار ئارقىلىق ئۆز كۆز قارىشىنى ئىسپاتلاشقا، باشقىلارنىڭ تارىخ توغرىسىدىكى باھالىرىنى تولۇق-لاش ئۈنىڭغا ياكى قايتىدىن مۇڭاپىق باھا بېرىشكە دىققەت قىلىش

كېرەك. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ماقالىدە پايدىلانغان ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ مەنبەسى ئېنىق كۆرسىتىلمەشى، يەنى ماقالىدىكى نەقىللەر قايسى كىتاب، قايسى ژۇرنال، قايسى توپلامدىن ئېلىنغانلىقى، ئاپتورى، تېمىسى، قانچىنچى تومۇ ياكى قانچىنچى سان، قانچىنچى يىللىق نەشرى، بېتى توغرىسىدا تەپسىلىي، ئېنىق ئەسكەرتىش بېرىلىشى لازىم. ئىزاھلار ئەڭ ياخشىسى، شۇ بەت ئاستىغا بېرىلىشى كېرەك. ئىزاھات بەك كۆپ بولۇپ كېتىپ، شۇ بەتكە ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئەپسىز بولسا، ئىزاھلىنىدىغان سۆز - جۈملە ئۈستىگە ئىزاھ نومۇرى قويۇپ، ماقالىنىڭ ئاخىرىغا ئىزاھات بەرسىمۇ بولىدۇ.

3. ماقالىنىڭ قۇرۇلمىسىنى بېكىتىش

ماتېرىيال توپلاش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ماقالىنىڭ قۇرۇلمىسىنى بېكىتىش كېرەك، ئادەتتىكى ماقالىلەر كىرىش سۆز، رەسمىي تېكىست، خۇلاسىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. كىرىش سۆز قىسمىدا ئادەتتە ماقالىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، ئەھمىيىتى، ماقالىنى يېزىشتىكى مەقسەت، جەريان قاتارلىقلار قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ، بەزى ماقالىلەرنىڭ رەسمىي تېكىست قىسمى كىچىك ماۋزۇچاقلارغا بۆلۈنىدۇ ياكى مەزمۇنىنىڭ رەت تەرتىپى بويىچە نومۇر قويۇپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ماقالىنىڭ خۇلاسە قىسمىدا ماقالىدە ئىلگىرى سۈرگەن كۆز قاراش ئىخچام، ئېنىق يەكۈنلىنىدۇ. بەزى ماقالىلەردە «كىرىش سۆز»، «خۇلاسە» دېگەن كىچىك ماۋزۇلار يېزىلمىسىمۇ، لېكىن قۇرتاشلىنىپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ماقالىنىڭ قۇرۇلمىسىغا قويۇلىدىغان ئەڭ ئەھمىيەتلىي تەلەپ - ماقالىنىڭ تۈزۈلۈش قائىلىمى روشەن، مۇھىم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە پايدىلىق بولۇشتىن ئىبارەت.

يۇقىرىقى تەييارلىقلاردىن كېيىن ماقالە يېزىشقا كىرىشىش كېرەك. ماقالىنىڭ دەسلەپكى ئورنىنالى جىق يېزىلىشتىن قورقماسلىق، دەسلەپكى ئورنىنال پۈتكەندىن كېيىن ھەر بىر ئابزاس، ھەر بىر جۈملىلەر بويىچە ئانالىز قىلىپ، قايتا - قايتا ئۆزگەرتىپ، ماۋزۇغا مۇناسىۋەتسىز مەزمۇنلارنى دادىل قىسقارتىپ ياكى چىقىرىۋېتىپ، ماقالىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈش، ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ ماقالىنى بېكىتىشكە ئالدىرماسلىق، سۆز - جۈملىلىرى راۋان، ئېنىق، تىنىش بەلگىلىرى جايىدا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئەڭ ياخشىسى، ماقالىنى باشقىلارنىڭ كۆرۈپ تۇرۇشىش پىكىر بېرىشىگە سۇنۇپ، يېتىشمىزلىكىنى تولۇقلاپ، كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىپ، ماقالىنىڭ سۈپىتىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈش لازىم. تېما تاللاش، ماتېرىيال توپلاش، ماقالە قۇرۇلمىسىنى بېكىتىشتىن باشقا، يەنە خۇلاسە قىسمىمۇ ماقالىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تارىخقا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىشتا ماقالە ئاخىرقى ھېسابتا بېكىتىلگەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە ئېنىق، چىرايلىق كۆچۈرۈپ چىقىش كېرەك. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى دەسلەپكى ئورنىنالىغا سېلىشتۇرۇپ چىقىپ تۈزىتىش ۋە تولۇقلاش زۆرۈر.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرنىڭ نەشر قىلىنىش ئەھۋالى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر

1

ئۇيغۇرلار ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدىكى تارىخى ئۇزۇن، ئەمگەك-چان، پاراسەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ۋەتىنىمىزنىڭ شانلىق تارىخى، پارلاق مەدەنىيىتىنى يارىتىشقا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇيۇك ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشقا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

جۇمھۇرىيىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاز سانلىق مىللەت-لەرنىڭ تارىخ ئەسەرلەرنى يېغىپ رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش، ئارخىئولوگىيە، مەدەنىيەت تەتقىقات خادىملىرىنى تەربىيىلەپ يې-تىشتۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ تارىخ - مەدەنىيىتىگە دائىر يازما يادىكار-لىقلىرىنى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، يېغىش، توپلاش، رەت-لەش، تەتقىق قىلىش، جۇملىدىن ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەرنى نەشر قىلىش جەھەتتە زور نەتىجىلەر قولغا كەلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئىلمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇ-رۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە تۇرلۇك ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات-لىرى، جۇملىدىن ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدا يېڭى

يۆكسىلىش بولدى. بۇ نەتىجىلەر ئاساسلىقى ئۇيغۇر تارىخ ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەر، ئىلمىي ماقالە ۋە تەرجىمىلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنىپ، تارىخ ئوقۇتۇشنىڭ ئېھتىياجىنى، تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتى ھەۋەسكارلىرىنىڭ، تارىخ تەتقىقات خادىملىرىنىڭ ئېھتىياجىنى ئاساسەن قاندۇرغانلىقىدا ھەمدە ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتىگە ئائىت ماتېرىياللارنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتى تەتقىقاتى قوشۇنىنىڭ ئۆزلۈكسىز زورىيىۋاتقانلىقىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئالايلۇق، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، مىللەتلەر نەشرىياتى، شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى قاتارلىق نەشرىياتلار ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتىگە ئائىت نۇرغۇن ئۇيغۇرچە كىتاب ۋە تەرجىمە ئەسەرنى نەشر قىلدى. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» (1997 - يىلى 9 - ئايغىچە جەمئىي 40 سان نەشر قىلىندى)، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» (1997 - يىلى 6 - ئايغىچە جەمئىي 33 سان نەشر قىلىندى)، «بۇلاق»، «شىنجاڭ سەنئىتى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ ياشلىرى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، «ئاسىيا كىنىكى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، «شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرنال، مەجمۇئە لەردىمۇ ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن ئىلمىي ماقالە، ماقالە ۋە تەرجىمىلەر بېسىلدى.

ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ئەسەر، تەرجىمە ئەسەرلەرنى نەشر قىلىش جەھەتتە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نۇرغۇن ئىجابىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1951 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى رەسمىي قۇرۇلغاندىن تارتىپ، 1990 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە نەشر قىلىنغان ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقىدىكى كىتاب - ژۇرنال 11 مىڭ 520 خىل بولۇپ، بۇ مۇشۇ مەزگىلدە نەشر قىلىنغان بارلىق كىتاب - ژۇرنالنىڭ 72 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. بولۇپمۇ 80 - يىللار- دىن بۇيان ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تارىخ ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئەسەرلەر تېخىمۇ كۆپەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئەسەر ۋە تەرجىمىلەر خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭغا شىنجاڭ ئۇنى- ۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، مەرھۇم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن يازغان «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» (1980 - يىل)، گېنگ شىمىن بىلەن تۇرسۇن ئايۇپ نەشرگە تەييارلىغان «ئوغۇزنامە» (1980 - يىل 11 - ئاي)، «مايتېرنىڭ ئۇچرىشىشى»)، شىنجاڭ ئىج- تىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەن - تەتقىقات ئورنىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچى ھاجى نۇرھاجى يازغان «قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1983 - يىل 7 - ئاي)، «يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1993 - يىل 8 - ئاي)، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمە- يىسى تارىخ تەتقىقات ئورنى نەشرگە تەييارلىغان، ئىبراھىم مۇتە- ئى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، قاسىم ئارىش، ئابلەت نۇردۇنلار تەر- جىمە قىلغان «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (ئۈچ قىسىم، 1982 - يىل 1 - ئايدىن 1991 - يىلغىچە نەشر قىلىنغان)، كوروپاتكىن يازغان، ھەكىمە ئەرشىدىن ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلغان «قەشقەرىيە» (1986 - يىل 6 - ئاي)، ياپونىيىلىك

خادا تورۇ يازغان ئىسلامجان شېرىپ خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» (1986 - يىل)، ئابدۇقەيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ تۇزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (1983 - يىل 9 - ئاي)، ئاياز شىكەستە يازغان، ئابدۇشۇكۇر تۇردى نەشرگە تەييارلىغان «جاهاننامە» (1985 - يىل)، «چىڭگىزنامە»، ئاپتورى (مولا مىرسالى كاشغەرى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، هاجى نۇرهاجى نەشرگە تەييارلىغان. 1985 - يىل)، «شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ تەرجىمھالى» (1984 - يىل)، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرگە تەييارلىغان، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا خېلى كۆپ مەلۇمات بېرىلگەن «تۇركى تىللار دىۋانى» (1984 - يىل 5 - ئاي)، جاڭ جىجۇڭ يازغان، رازاق مالىك تەرجىمە قىلغان «ئۇرۇمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغا قەدەر» (1987 - يىل 5 - ئاي)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى نەشرگە تەييارلىغان «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» (بۇلار 1989 - يىل 9 - ئايدىن 1997 - يىلغىچە نەشر قىلىنغان)، ئىمىن تۇرسۇن يازغان «تارىمدىن تامچە»، ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» (1989 - يىل 10 - ئاي)، دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ باشچىلىقىدا نەشرگە تەييارلانغان، ئەزىز يۈسۈپ قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1990 - يىل 5 - ئاي)، تۇركىيىلىك رىشاد گەنج يازغان، تۇرسۇن ھوشۇر بىلەن تۇرسۇنئاي ساقىم ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» (1990 - يىل 3 - ئاي)، ۋەلى، داۋۇت سايىم، ئابلەت نۇردۇنلار تۇزگەن «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە - تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى» (1991 - يىل)، ۋاڭ جىلەي يازغان

ئابلەت نۇردۇن، ئەزىز يۈسۈپ تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» (1 - ، 2 - قىسىم، 1991 - يىل) ، ئابلىز مۇھەممەد سايرامى يازغان «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر» (1991 - يىل) ، ھىمىت ئىسمائىل قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «ئاراتۇرۇكىنى قوغداش جېنىكى» (1993 - يىل 7 - ئاي) رەھىمە ئوسمان، خالىدە شاراخمان قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر كىتابلار كاتالوگى» (1993 - يىل 8 - ئاي) ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچىسى مەرھۇم ئابدۇرەھىم ھەببۇللا يازغان «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى» (1993 - يىل 4 - ئاي) ، روسىيىلىك ئا. گ. مالياۋكىن يازغان، ئۇيغۇر سايرانى رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغان «9 - 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» (1994 - يىل 8 - ئاي) ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ تەتقىقاتچىسى ئابدۇقېيۇم خوجا يازغان «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» (1995 - يىل 4 - ئاي) ، لى يىنچىڭ يازغان، ئەبەيدۇللا ئاقۇب تەرجىمە قىلغان «بۇددا ئېلى ئۇدۇن» (1995 - يىل 8 - ئاي) ، «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى» (1995 - يىل 8 - ئاي) ، دۇەن لىيەنچىن يازغان، يۇنۇسجان، ھەنىپە تەرجىمە قىلغان «دىڭلىڭ-لار، قاڭقىللار، تېلېلار» (1996 - يىل 4 - ئاي) ، «شىنجاڭ-نىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى» (1996 - يىل 4 - ئاي) ، غوجاخمەت يۇنۇس يازغان «گۈلشەن ۋادىدىكى ئىزلار» (1996 - يىل 10 - ئاي) ، پاكىستانلىق سەئىد فەيياز يازغان، ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1996 - يىل) ، شىنجاڭ تارىخ ئىلمىي جەمئىيىتى تۈزگەن «شىنجاڭدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر» (جەمئىي تۆت قىسىم، 1997 - يىل) ، مەرھۇم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن يازغان «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» (1997 - يىل 8 - ئاي) ۋە

ئاپتونوم رايونلۇق سىياسى كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتى نەشر قىلغان «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (بۇ مەجمۇئە- نىڭ ئۈيغۇرچىسى 1998 - يىل 9 - ئايغىچە جەمئىي 41 سان چىقىرىلدى) قاتارلىقلارنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىن باشقا، مىللەتلەر نەشرىياتى، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، قەشقەر ئۈيغۇر نەشرىياتى، شىن- جاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىمۇ ئۈيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر بىر مۇنچە كىتاب ۋە تەرجىمىلەرنى نەشر قىلدى. بۇنىڭغا مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان، ئەنۋەر بايتۇر نەشرگە تەييار- لىغان «تارىخىي مۇسقىيىۋن» (1982 - يىل 6 - ئاي)، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، تەت- قىقاتچى، مەرھۇم لىيۇ زىشياۋ يازغان «ئۇيغۇر تارىخى» (ئىككى قىسىم، 1986 - يىل)، بۇرھان شەھىدى يازغان «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» (1986 - يىل 5 - ئاي)، تارىخچى مۇللا مۇسا سايرامى يازغان، مەرھۇم ئەنۋەر بايتۇر نەشرگە تەييارلىغان، «تارىخىي ھەمىدى» (1986 - 12 - ئاي)، مەرھۇم ئەنۋەر بايتۇر ۋە خەيرىنىسا سىدىق يازغان «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» (1989 - يىل)، ئىبراھىم مۇتىئىي يازغان «ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، زوھۇرىدىن مۇھەممەد بابۇر يازغان، خەمىت تۆمۇر نەشرگە تەييارلىغان «بابۇرنامە» (1992 - يىل 10 - ئاي)، ئابلىز مۇھەممەد سايرامى يازغان «سۇي - تاڭ سۇلالىلىرىدە ئۇتتۇكەن ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى» (1993 - يىل 10 - ئاي)، مەملىكەت- لىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى يازغان «ئۆمۇر داستانى» (ئىككى قىسىم، 1991 - يىل 6 - ئاي)، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقات خادىملىرىدىن ھاجى نۇرھاجى بىلەن چېن گوگۇاڭ يازغان «شىن- جاڭ ئىسلام تارىخى» (1995 - يىل 11 - ئاي)، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات

ئورنىنىڭ كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچىسى مەھمۇد زەيدى يازغان «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىن تەرجىمىلەر» (1995- يىل- 12 - ئاي) قاتارلىق كىتابلارنى: شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان، سەيپىدىن ئەزىزى يازغان «تەكرىتاغ بۈركۈتى» (1983 - يىل 2 - ئاي)، قۇربان ۋەلى يازغان «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» (1986 - يىل 5- ئاي)، داۋۇت سايىم، راھىلە داۋۇت تۈزگەن، دۇنيانىڭ، جۇملىدىن غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى مىللەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان «دۇنيا مىللەتلىرى» (1996 - يىل 6 - ئاي)، ئابدۇكېرىم راخمان يازغان «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى» (1996 - يىل)، جۇچىڭباۋ يازغان، پەرھات سىيىت تەرجىمە قىلغان «غەربىي يۇرتقا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر» (1996 -يىل 7 - ئاي) قاتارلىق كىتابلارنى؛ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان، ئىبراھىم نىياز يازغان «تارىختىن تەرىمىلەر»، موللا ھاجى يازغان، ئابدۇرەھىم سابىت نەشرگە تەييارلىغان «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» (1988 - يىل 3 - ئاي)، مۇھەممەد سادىق قەشقىرى يازغان، نىجات مۇخلىس، شەمشىدىن ئەمەت نەشرگە تەييارلىغان «تەزكىرەئىي ئەزىزان» (1988 - يىل 3 - ئاي)، تاجىكىستانلىق ب. گ. غاپوروف يازغان، زايىت تەرجىمە قىلغان «تاجىكلار تارىخى» (ئىككى قىسىم، 1988 - يىل 11 - ئاي)، شاھ مەھمۇد جوراس يازغان، ھەبىبۇللا ئىلى نەشرگە تەييارلىغان «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (1989 - يىل 8 - ئاي) قاتارلىق كىتابلارنى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلغان، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ كومىتېتى تۈزگەن، داۋۇت سايىم قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» (ئىككى قىسىم، 1992 - يىل 4 - ئاي) قاتارلىق كىتابلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، مىللەتلەر نەشرىياتى شىنجاڭ

ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1980 - يىلىدىن 1997 - يىلغىچە نەشر قىلغان يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان 60 نەچچە خىل (بۇنىڭ ئىچىدە 20 نەچچە تەرجىمە ئەسەر بار) ئاساسلىق كىتاب-تىن مەخسۇس ئۇيغۇر تارىخى بايان قىلىنغان كىتاب ئۈچ خىل، مەخسۇس شىنجاڭ تارىخى بايان قىلىنغان كىتاب ئىككى خىل، قالغانلىرى ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر يازما يادىكارلىقلار توغرىسىدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ دىن، مەدەنىيەت، سەنئەت، تىل - يېزىق توغرىسىدىكى، ئۇيغۇرلار قۇرغان سۇلالە - خانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى، ئۇيغۇرلار تارىخىدا (شىنجاڭ تارىخىدا) ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر توغرىسىدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى مىللەتلەر توغرىسىدىكى، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى توغرىسىدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن تارىخى توغرىسىدىكى، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر كىتاب، ئىلمىي ماقالە، ماقالىلەر-نىڭ مۇندەرىجىسى توغرىسىدىكى ۋە شىنجاڭ يېقىنقى زامان، ھازىرقى زامان تارىخى توغرىسىدىكى ئەسلىمە خاراكتېرلىك كىتابلاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇچىدىن ۋە باشقا چەت تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان كىتاب جەمئىي 22 خىل، بۇلاردىن باشقا، شىنجاڭ تارىخىدا يۇز بەرگەن مۇھىم ۋەقەلىك ۋە شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنى ئاساس قىلىپ يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ نەشر قىلىندى. ئۇلارغا سەيپىدىن ئەزىزى يازغان «سۇتۇق بۇغراخان»، مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر يازغان «ئىز»، «ئۇيغانغان زېمىن»، پەرھات جىلان يازغان «مەھمۇد قەشقەرى»، ئابدۇللا تالىپ يازغان «قايىنام ئۆركەشى»، مەرھۇم تۇردى سامساق يازغان «ئاخىرەتتىن كەلگەنلەر»، ئەيسا يۇسۇپ يازغان «ئاقسۇدا 1945 - يىلى»، ئابدۇراخمان ئەبەي يازغان «ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە ھېكايىلەر»، ۋەلى يازغان «بەدۆ-

لەت» (ئوچ قىسىم) قاتارلىق كىتابلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىكى ئەركىن شېرىپ، ۋەلى قاتارلىق تارىخ - مەدەنىيەتگە دائىر ئۇيغۇرچە كىتابلارنى نەشر قىلىشقا مەسئۇل بولداشلاردىن ئىگىلىشىمچە، ئۇلارنىڭ ۋاڭ جە-لەي يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ ئوچېركى» («ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، 2 - قىسىم، نەشردىن چىقتى)، يالقۇن شېڭمىن يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى نەشردىن چىقتى»، جىيەن ۋېن، چېن زۇنۇڭ يازغان «خوتەن ئۇيغۇرلىرى» (نەشردىن چىقتى)، ۋېي لياڭتاۋ يازغان «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» (نەشردىن چىقتى)، «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى»، زېڭ ۋېنۇۋ يازغان «جۇڭ-گونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى، رىشات گەنج يازغان «بۇيۇك تىلچى مەھمۇد قەشقەرى»، مۇختار يازغان «ھېيتگاھ ۋە ساما ئۇسسۇلى»، سۇېن ھېدىن يازغان «يىپەك يولى» (نەشردىن چىقتى)، شۇېتسىيىلىك گۇننار يارىڭ يازغان «قەش-قەرگە قايتا سەپەر» (نەشردىن چىقتى)، ياپونىيىلىك جۇرۇيچى يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىسى»، ئاۋرىل ستەيىن يازغان «قۇمغا كۆمۈلگەن مەدەنىيەت»، ئامېرىكىلىق شىفېر ياز-غان «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چەتتىن كىرگەن مەدەنىيەت»، گرۇسسىت يازغان «بوزقىر ئىمپېرىيىسى» («يايلاق ئىمپېرىيە-سى») «جەمئۇئەتەۋارىخ»، («تارىخلار جەمئىيىسى»)، لىن گەن، گاۋ زىخۇ يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» نەشردىن چىقتى، «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» (نەشردىن چىقتى)، «شەجەرەئىي تۈرك»، ۋېي لياڭتاۋ يازغان «قاراخانىيلار تارىخ-ىدىن بايان» (نەشر قىلىندى) قاتارلىق كىتابلارنى[1] * بۇ يىل ۋە كېلەر يىل نەشر قىلىنىدىغان كىتابلار قاتارىغا كىرگۈ-زۈپتۇ. كىشىنى خوشاللاندۇرىدىغىنى يەنە بىر خۇشخەۋەر شۇكى،

① * ھازىر بۇ كىتابلارنىڭ بىر قىسمى نەشر قىلىپ تارقىتىلدى - تا.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنىنىڭ مەسـ
ئۇلى چېن شىمىڭنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، ئۇلار دۇنياغا داڭلىق
قىممەتلىك ئەسەر ـ «24 تارىخ» نى تەشكىل قىلغۇچى «تارىخي
خاتىرىلەر» ، «خەننامە» ، «كېيىنكى خەننامە» (ئۇلارنىڭ ئىچـ
ىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر
قىسمى) لەرنى نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىن، يەنە «ئۇچ پادـ
شاھلىـق تەزكىـرىـسى» ، «جىننامە» ، «شىمالىي سۇلالىلەر
تارىخى» ، «لياڭنامە» ، «سۇينامە» ، «تاڭنامە» لەرنىڭ ئىزاھـ
لىق تەرجىمىسىنى ئىشلەش خىزمىتىنى ئاساسەن ئاياغلاشتۇرۇپـ
تۇ ۋە ئۇلارنى بىر ـ ئىككى يىل ئىچىدە نەشر قىلماقچى بولۇۋېـ
تىپتۇ، خىراجەت كاپالەتكە ئېرىشسىلا، 2005 ـ يىلىغىچە
«سۇڭنامە» ، «لياڭنامە» ، «چىنامە» ، «شىمالىي چىنامە» ،
«جۇنامە» ، «سۇينامە» ، «كونا تاڭنامە» ، «يېڭى تاڭنامە» ،
«كونا بەش دەۋر تارىخى» ، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» ، «لياۋ
سۇلالىسى تارىخى» ، «جىن سۇلالىسى تارىخى» ، «يۈەن سۇلالـ
ىسى تارىخى» ، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى ئوتتۇرا ئاسىيا
ماتېرىياللىرىنىڭ ئىزاھلىق تەرجىمىسىنى ئىشلەش، نەشر قىلـ
دۇرۇشنى پىلانلاپتۇ.

ئىلمىي ژۇرناللار ئىچىدە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكا
دېمىيىسىنىڭ نەشر ئەپكارى ـ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر
تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر
ئىلمىي ماقالىلەر، تەرجىمىلەر ئاز كۆپ بېسىلدى. چۈنكى ئىجـ
تىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىخ تەتقىقات ئورنىدا، ئارخې
ئولوگىيە تەتقىقات ئورنى (كېيىن بۇ تەتقىقات ئورنى مەدەنىيەت
نازارىتىگە قوشۇۋېتىلگەن) دا، تىل، ئەدەبىيات، دىن، ئوتتۇرا
ئاسىيا تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقـ
ىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، تەتقىقات خادىملىرى، ئالىي ئوقۇغۇ
لىق داڭلىق تەرجىمانلار بولغاچقا، ئۇلار بۇ ژۇرنالنى ئۇزاقتىن

لەت» (ئۇچ قىسىم) قاتارلىق كىتابلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدىكى ئەركىن شېرىپ، ۋەلى قاتارلىق تارىخ - مەدەنىيەتگە دائىر ئۇيغۇرچە كىتابلارنى نەشر قىلىشقا مەسئۇل بولداشلاردىن ئىگىلىشىمچە، ئۇلارنىڭ ۋاڭ جە- لەي يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ ئوچېركى» («ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، 2 - قىسىم، نەشردىن چىقتى)، ياڭ شېڭمىن يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى نەشردىن چىقتى»، جېمەن ۋېن، چېن زۇنۋاڭ يازغان «خوتەن ئۇيغۇرلىرى» (نەشردىن چىقتى)، ۋېي لياڭتاۋ يازغان «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان» (نەشردىن چىقتى)، «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا قىلىنغان سایاھەت خاتىرىسى»، زېڭ ۋېنۇۋ يازغان «جۇڭ- گونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى، رىشات گەنج يازغان «بۇيۇك تىلچى مەھمۇد قەشقەرى»، مۇختار يازغان «ھېيتگاھ ۋە ساما ئۇسسۇلى»، سۇېن ھېدىن يازغان «يىپەك يولى» (نەشردىن چىقتى)، شۇېتسىيىلىك گۇننار يارىڭ يازغان «قەش- قەرگە قايتا سەپەر» (نەشردىن چىقتى)، ياپونىيىلىك جۇر ۇيچى يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىسى»، ئاۋرىل ستەيىن يازغان «قۇمغا كۆمۈلگەن مەدەنىيەت»، ئامېرىكىلىق شمفېر ياز- غان «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چەتتىن كىرگەن مەدەنىيەت»، گىرۇسسىت يازغان «بوزقىر ئىمپېرىيىسى» («يايلاق ئىمپېرىيە- سى») «جەمئىيەتتەۋاربخ»، («تارىخلار جەمئىيىسى»)، لىن گەن، گاۋ زىخۇ يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» نەشردىن چىقتى، «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» (نەشردىن چىقتى)، «شەجەرەئىي تۇرك»، ۋېي لياڭتاۋ يازغان «قاراخانىيلار تارىخى- دىن بايان» (نەشر قىلىندى) قاتارلىق كىتابلارنى① * بۇ يىل ۋە كېلەر يىل نەشر قىلىنىدىغان كىتابلار قاتارىغا كىرگۈ- زۈپتۇ. كىشىنى خوشاللاندۇرىدىغان يەنە بىر خۇشخەۋەر شۇكى،

① * ھازىر بۇ كىتابلارنىڭ بىر قىسمى نەشر قىلىپ تارقىتىلدى - تا.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنىنىڭ مەسـ
ئۇلى چېن شىمىڭنىڭ تونۇشتۇرۇشچە، ئۇلار دۇنياغا داڭلىق
قىممەتلىك ئەسەر ـ «24 تارىخ» نى تەشكىل قىلغۇچى «تارىخي
خاتىرىلەر» ، «خەننامە» ، «كېيىنكى خەننامە» (ئۇلارنىڭ ئىچـ
ىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر
قىسمى) لەرنى نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىن، يەنە «ئۇچ پادىـ
شاھلىـق تەزكىـرىـسى» ، «جىننامە» ، «شىمالىي سۇلالىلەر
تارىخى» ، «لياڭنامە» ، «سۇينامە» ، «تاڭنامە» لەرنىڭ ئىزاھـ
لىق تەرجىمىسىنى ئىشلەش خىزمىتىنى ئاساسەن ئاياغلاشتۇرۇپـ
تۇ ۋە ئۇلارنى بىر ـ ئىككى يىل ئىچىدە نەشر قىلماقچى بولۇۋا
تىپتۇ، خىراجەت كاپالەتكە ئېرىشسىلا، 2005 ـ يىلىغىچە
«سۇڭنامە» ، «لياڭنامە» ، «چىنامە» ، «شىمالىي چىنامە» ،
«جۇنامە» ، «سۇينامە» ، «كونا تاڭنامە» ، «يېڭى تاڭنامە» ،
«كونا بەش دەۋر تارىخى» ، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» ، «لياۋ
سۇلالىسى تارىخى» ، «جىن سۇلالىسى تارىخى» ، «يۈەن سۇلالىـ
سى تارىخى» ، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى ئوتتۇرا ئاسىيا
ماتېرىياللىرىنىڭ ئىزاھلىق تەرجىمىسىنى ئىشلەش، نەشر قىلـ
دۇرۇشنى پىلانلاپتۇ.

ئىلمىي ژۇرناللار ئىچىدە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكا
دېمىيىسىنىڭ نەشر ئەپكارى ـ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر
تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر
ئىلمىي ماقالىلەر، تەرجىمىلەر ئەڭ كۆپ بېسىلدى. چۈنكى ئىجـ
تىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىخ تەتقىقات ئورنىدا، ئارخې
ئولوگىيە تەتقىقات ئورنى (كېيىن بۇ تەتقىقات ئورنى مەدەنىيەت
نازارىتىگە قوشۇۋېتىلگەن) دا، تىل، ئەدەبىيات، دىن، ئوتتۇرا
ئاسىيا تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقا
تى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، تەتقىقات خادىملىرى، ئالىي ئۇنىۋا
لىق داڭلىق تەرجىمانلار بولغاچقا، ئۇلار بۇ ژۇرنالنى ئۇزاقتىن

بۇيان بۇ جەھەتتىكى خېلى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىلمىي ماقالە، تەرجىمىلەر بىلەن تەمىنلەپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پۈتكۈل شىنجاڭ ۋە بېيجىڭدىكى ئۇيغۇر تارىخى مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەتقىقات خادىملىرىمۇ بۇ ژۇرنالغا ئاكتىپ ماقالە ئەۋەتىپ كەلدى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيە-سىدە چىقىرىلغان تۇنجى ئۇيغۇرچە ژۇرنال «شىنجاڭ تارىخشۇ-ناسلىقى» دېگەن نام بىلەن ئىككى سان چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نامى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» غا ئۆزگەر-تىلگەن. 1981 - يىلى بۇ پەسىللىك، ئۇنىۋېرسال ژۇرنالنىڭ تۇنجى سانى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن 1998 - يىل 9 - ئايغىچە جەمئىي 65 سان چىقىرىلدى، بۇنىڭدىن باشقا 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ ژۇرنالنىڭ 89 سان ئىچكى سانى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. پەسىللىك ژۇرنالغا ئادەتتە تۆتتىن 10 غىچە، ئىچ-كى ژۇرنالغا ئىككىدىن تۆتكىچە (مەخسۇس سانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالە ۋە تەرجىمىلەر بېسىلدى. بىز بىر سان پەسىللىك ژۇرنالغا ئوتـ-تۇرا ھېساب بىلەن ئالتە پارچىدىن، ئىچكى ژۇرنالغا ئوچ پارچە-دىن ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالە، تەرجـ-مە بېسىلدى، دەپ تەخمىن قىلساق، بۇ ئىككى ژۇرنالدا ھازىرغا قەدەر جەمئىي 657 پارچە ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالە، تەرجىمە ئېلان قىلىنغان بولىدۇ. ئاتاقلىق ئا-لىم، مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر 1995 - يىلى ھاياتىنىڭ ئاخىر-قى كۈنلىرىدە (يەنى تۇنجى قېتىم ئوپراتسىيە قىلىنىپ 23 كۈندىن كېيىن مەن ئۇنىڭ كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسىغا يوق-لاپ بارغىنىمدا) ژۇرنىلىمىزنىڭ ياخشى چىقىرىلىۋاتقانلىقىغا يۇقىرى باھا بەرگەن. بىزنى ژۇرنالنى تېخىمۇ ياخشى چىقىرىشقا ئىلھاملاندۇرغان ھەمدە «ناۋادا ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالە، تەرجىمىلەر ئىجتىمائىي پەن تۈرلىرى بويىچە

رەتلىنىپ چىقىلسا ياخشى قامۇس بارلىققا كەلگەن بولاتتى» دېگەن-
دى.

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدىن قالسا، شىنجاڭنىڭ ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى ھېسابلىنىدىغان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە) 1956 - يىلى «شىنجاڭ ئىنىستىتۇتى» دېگەن نام بىلەن ئىككى سان چىقىرىلىپ توختاپ قالغانىدى. بۇ پەسىللىك ژۇرنال 1978 - يىلىغا كەلگەندە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دېگەن نام بىلەن قايتا نەشر قىلىنىپ، 1997 - يىل 9 - ئايغا قەدەر جەمئىي 72 سان نەشر قىلىنىدى. بۇ ژۇرنالنىڭ ھەر بىر سانىدا تەخمىنەن ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر تۆت پارچە ئىلمىي ماقالە، تەرجىمە ئىلان قىلىنىدى، دەپ ھېسابلىساق، ئۇنداقتا ھازىرغا قەدەر جەمئىي 288 پارچە ئىلمىي ماقالە، تەرجىمە ئىلان قىلىنغان بولىدۇ. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دا ئىلان قىلىنغان ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ماقالىلەر-نىڭ كۆپىنچىسىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپە تارىخى، تىل - ئەدەبىيات تارىخى توغرىسىدىكى ماقالىلەرنى خېلى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىلمىي ئەسەر، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدىغان «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» («شىنجاڭ تەزكىرىسى») ژۇرنىلىمۇ 1984 - يىلىدىن 1997 - يىلى 9 - ئايغىچە جەمئىي 41 سان چىقىرىلدى، ئۇلار يەنە 1985 - يىلدىن 1998 - يىل 9 - ئايغىچە 12 تۇم ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ يىلنامىسى» نى، يەتتە تۇم ناھىيە، شەھەر تەزكىرىسى، بىر تۇم «شىنجاڭنىڭ ئۇمۇمىي تەزكىرىسى» نى نەشر قىلىپ تارقاتتى. يۇقىرىقى ژۇرنال، يىل-نامە ۋە تەزكىرىلەردىمۇ شىنجاڭ (ئۇيغۇر) تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى، جۈملىدىن تارىخىي ۋەقە، تارىخىي شەخسلەر توغ-رىسىدىكى مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە ماتېرىد-

يالار ئېلان قىلىندى. ئۇلاردىن باشقا، ماقالىمىزنىڭ باش قەسىمىدا تىلغا ئېلىنغان ئىلمىي ژۇرناللارمۇ ئۆز ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن ئىلمىي ماقالە، ماقالە ۋە تەرجىمىلەرنى ئېلان قىلدى. گېزىتلەر ئىچىدە «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ «جاھاننامە» بېتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. «جاھاننامە» بېتى 1997 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە جەمئىي 704 سان چىقىرىلغان، بۇ بەتنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا دۇنيا، جۈملىدىن تارىخ - مەدەنىيىتىگە دائىر ماقالىلەردىن باشقا، ھەر سانىدا دېگۈدەك ئۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيىتىگە دائىر - بىر ئىككى پارچە ماقالە ياكى تەرجىمە ئېلان قىلىنىپ تۇردى. گېزىت سەھىپىسىنىڭ چەكلىمىلىكى تۈپەيلىدىن بۇ ماقالىلەر قىسقا بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيىتىنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىنى ئىخچام بايان قىلىپ بەرگەچكە، بۇ بەت مۇشتېرىلار ئارقىلىق ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان بەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. مەسىلەن، شىنجاڭ گېزىتىنىڭ «جاھاننامە» بېتىگە بېسىلغان «ھون تەڭرىقۇتى - مودۇ» ، «ئۇيغۇر كىيىمى ۋە ئۇيغۇر ئېتى» قاتارلىق ماقالىلەرنى «جاھاننامە» بېتىگە بېسىلغان ياخشى ماقالە ۋە ياخشى تەرجىمە دەپ ھېسابلاش مۇمكىن.

ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئىلمىي ئەسەر، ئىلمىي ماقالە، ماقالە ۋە تەرجىمىلەرنىڭ نەشر قىلىنىپ جەمئىيەتكە تارقىتىلىشى ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى، تەرجىمىچىلىكى ۋە تەھرىرلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاز سانلىق مىللەت تەتقىقات قوشۇنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تەتقىقاتى قوشۇنىنى، تەرجىمانلار قوشۇنىنى ۋە تەھرىرلەر قوشۇنى يېتىشتۇرۇش ۋە زورايتىشقا، ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» دەرسلىكى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلى

لىك دەرسلەرنى ياخشى ئۆتۈشتە، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېسىل ئەنئەنە، ياخشى ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، ئەنئەنىسىنى جارىي قىلدۇ- رۇشىغا ئىلھام بېرىشتە مۇھىم ئىجابىي رول ئويناىدى.

2

ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تارىخي مەدەنىيىتىگە دا- ئىر ئەسەرلەرنى نەشر قىلىش جەھەتتە قولغا كەلگەن زور نەتىجە- لەرنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ جەھەتتە ساقلىنىۋاتقان ئەملىي مەسىلىلەر ۋە يېتەرسىزلىكلەرنىمۇ كۆرۈ- شىمىز كېرەك. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەر مەيلى سان جەھەتتىن بولسۇن ياكى سۈپەت جە- ھەتتە بولسۇن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان تەلىپىنىڭ ئېھتىياجىدىن، ھەر مىللەت تارىخ - مەدە- نىيەت تەتقىقاتچىلىرىدىن، تەھرىرلەر ۋە تەرجىمانلاردىن كۈتكەن ئۈمىدىدىن تېخى كۆپ يىراق، بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكى جەھەتلەر- دە ئىپادىلىنىدۇ.

1) يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ۋاپات بولۇش، ياشىنىپ قې- لىش، كېسەللىك، چەت ئەللەرگە چىقىپ كېتىش، تەتقىقات خىراجىتى قىسلىقى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى قوشۇنىدا نىسبىي ھالدا ئۇزۇكچىلىك كۆرۈلۈۋاتىدۇ، ئەتراپلىق تەربىيىلەنگەن، بىر نەچچە خىل چەت ئەل تىللىنى، بولۇپمۇ قەدىمكى خەنزۇ يېزىقىنى پۇختا ئىگىلە- گەن، ئۆز ئانا تىلىغا پۇختا، يېزىقچىلىق بىلىملىرىنى ئىگىلە- گەن قەلەمكەش كۆچلۈك ياش - ئوتتۇرا ياش ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقات خادىملىرى ھەم كەسىپكە پىشقان تەرجىمان، تەھرىرلەر كەمچىل بولماقتا. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەت-

كى، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تارىخ فاكۇلتېتلىرىدا تەربىيىلەنگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ تارىخ بىلىمى خېلى ئەتراپلىق، خېلى چوڭقۇر بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا تارىخشۇناسلىق نەزەرىيىسى، تارىخىي ئەسەر ۋە تارىخقا دائىر ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىش ئۇسۇلى، يەنى تېما تاللاش، ماتېرىيال توپلاش، رەتلەش، قوراشتۇرۇش، خۇلاسىلەش، كىتاب، ماقالىلەرنى ئۆزگەرتىش، بېكىتىش قاتارلىق يېزىقچىلىق ئۇسۇلى توغرىسىدىكى دەرس ئوقۇتۇلاشتۇرۇلمىغاچقا، ئۇلارنىڭ خېلى كۆپى ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەر يېزىش پىلانىنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ، يېزىقچىلىققا كىرىشمەكچى بولۇپ قولىغا قەلەم ئالغاندا ئۆزىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى بىلىمىنىڭ يېتەرسىز ئىكەنلىكىنى (ئارمانغا چۈشلۈق دەرىجە يوقلۇقىنى) ھېس قىلىپ، ئىشنى قەيەردىن باشلاشنى بىلەلمەي بېشى قاتماقتا.

2) يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەر ئىچىدە يۇقىرى سەۋىيىلىك يىرىك ئەسەر ئانچە كۆپ ئەمەس، ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىسىنى تونۇشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ئەسەر دەپ قاراش مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان خەنزۇچە نەشر قىلىنغان «غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى»، «شىنجاڭنىڭ سانائىتى، پەن - تېخنىكا تارىخى» قاتارلىق كىتابلارغا سېلىشتۇرغاندا، نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە يىرىك ئەسەرلەر ئىچىدە ئۇيغۇر-لارنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت تارىخى مەخسۇس بايان قىلىنغان ئەسەرلەر تېخىمۇ ئاز، خىراجەت قىسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، راشىددىن يازغان چوڭ ھەجىملىك 1 - قول تارىخىي ماتېرىيال - «جەمئىيەتتەۋارىخ» («تارىخلار جەمئىيىسى»)، «تارىخى رەشىدى» قاتارلىق دۇنياۋى داڭلىق ئەسەرلەرنىڭ نەشرىگە تەييارلانغان ئورىگىنالى كۆپ يىللاردىن بۇيان نەشرىيات ئورۇنلىرىدا بېسىلىپ قېلىپ نەشر قىلىنمايۋاتىدۇ. ئۇيغۇرچە نەشر

قىلىنغان ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر تەتقىقات خاراكتېر-
رىدىكى يېرىك ئەسەرلەرنىڭ نىسبىي ھالدا ئاز بولۇشىغا ھەر
يىلى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون ئىقتىسادىي جەھەتتە ياردەم بېرىدە-
غان ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتلىرىنى تاللاپ بېكىتمىشتە، دۆلەت ۋە
ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات تەتقىقاتلىرىنى تاللاپ
بېكىتىش، تەتقىقات تەتقىقاتلىرىنى باھالاش ھەيئەتلىرىدە ئۇيغۇر
ھەيئەتلەر ياكى ئۇيغۇرچىنى بىلىدىغان ھەيئەتلەرنىڭ ئازلىقى تۈ-
پەيلىدىن، ئۇيغۇرچە تەتقىقات تۈرلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ياردەم بې-
رىلىدىغان تەتقىقات تۈرلىرى قاتارىغا ئانچە كىرەلمەيۋاتقانلىقىمۇ
مۇھىم سەۋەب بولغان. كىتاب ماتېرىياللارنىڭ باھاسى ئۇزلۇك-
سىز ئۆسۈۋاتقان، تەتقىقات خىراجىتى ئۆرلەۋاتقان ئەھۋالدا،
مائاشىغا ۋە ئاز تولا قەلەم ھەققىگە (خىراجەت قىسلىقى تۆپەيلە-
دىن نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قەلەم ھەققى ئۆلچىمە-
دىن خېلى تۆۋەن بولغان قەلەم ھەققىنىمۇ خېلى ئۇزاققىچە،
ھەتتا بىر نەچچە يىلغىچە تارقىتالمايۋاتىدۇ) تاينىپ كۇن كەچۈ-
رىدىغان تەتقىقات خادىملىرىنىڭ خىراجەت كۆپ كېتىدىغان، قە-
يىن، چوڭ تەتقىقات تېمىلىرىنى ئۆز خىراجىتى بىلەن ۋۇجۇدقا
چىقىرىشى ناھايىتى تەسكە توختايدىغانلىقى ھەممىمىزگە چۈشە-
نىشلىك.

3) «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى» (بۇ
لۇغەتكە 11 مىڭچە تارىخقا دائىر ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن، تۇنجى
قېتىملىق ئىزدىنىش بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ لۇغەتتىمۇ بەزى
يېتەرسىزلىك مەۋجۇت) دىن باشقا، تارىخ ئاتالغۇلىرىنى تەرجىمە
قىلىش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈشتە پايدىلىنىدىغان قورال كىتاب،
ماتېرىيال تولىمۇ كەمچىل بولغاچقا، بۇ كىتابخانلارنىڭ ئۇيغۇر
تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەرنى چۈشىنىشىدە ئېنىق-
سىزلىق ۋە مۇجمەللىك پەيدا قىلماقتا. مەسىلەن، «西城»
(شىيۇي) دېگەن بىر يەر نامى «غەربىي يۇرت»، «غەربىي را-

یون» ، «غەربىي زېمىن» ، «غەربىي دىيار» ، «غەربىي ئېقىلىم» ، «غەربىي كائىنات» ، «غەربىي ئەل» ، «قۇرىغار» ، «قۇرىقار» دەپ؛ « 高昌 » دېگەن يەر نامى «قۇچۇ» ، «قوچۇ» ، «قوجۇ» ، «قۇجۇ» دەپ؛ « 鄂尔浑 » دېگەن نام «ئۇرخۇن» ، «ئۇرخۇن» ، «ئۇرقۇن» ، «ئۇرقۇن» دەپ؛ « 朝王 » دېگەن ئاتالغۇ «سۇلالە» ، «خانلىق» ، «خاندانلىق» دەپ تەرجىمە قىلىنماقتا. يۇقىرىقى ئاتالغۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە، مەنىگچە، ئاساسەن ئومۇملاشقان ئاتالغۇلارنى، قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردا قوللىنىلغان (ياكى يېرىمى قوللىنىلغان) ئاتالغۇلارنى ئالدى بىلەن بېكىتىش پرىنسىپىنى قوللانساق، مۇشۇ بويىچە بولغاندا، «غەربىي يۇرت» «ئورقۇن» دېگەن ئاتالغۇلارنى مۇقىملاشتۇرساق، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقلىرى ۋە مەتبۇئاتلاردا خېلى ئومۇملىشىپ قالغان خانلىقلارنىڭ نامىلىرىنى، مەسىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ نامىنى «سۇلالە» دەپ؛ شىنجاڭدا قۇرۇلغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ نامىنى «خانلىق» دەپ؛ ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ نامىنى «خاندانلىق» دەپ ئاتىساق. تارىخقا دائىر ئەسەرلەردە دەۋر پۇرىقىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئىمكانقەدەر كىتابخانلار چۈشىنىدىغان كونا سۆزلەرنى قوللىنىش زۆرۈر بولسىمۇ، ئەمما قەدىمكى زامان، ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىغا دائىر بەزى ئەسەرلەردە «ئىلمىي نۇجۇم» ، «تەقۋىمچىلىك» ، «تېبابەتچىلىك» ، «مەدەنچىلىك» دېگەن كونا سۆزلەرنىڭ ئورنىغا «ئاستىرونومىيە» ، «كالېندارچىلىق» ، «مېدىتسىنا» ، «مېتالچىلىق» دېگەن ھازىرقى زامان پۇرىقىغا ئىگە سۆزلەر ئىشلىتىلمەكتە؛ نەشر بۇيۇملىرىدا كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ ئىسمى رەسمىي نەشر قىلىنغان كىتابلارنىڭكىگە ئوخشاش، يەنى «تۈركى تىللار دىۋانى» ، «قۇتادغۇ بىلىك» ، مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەپ ئېلىنماي، «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» (زۆرۈر تېپىلغاندا ئەسلى

ئوقۇلۇشىنىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ، ئەلۋەتتە)، «قۇتاتقۇبلىك»، «قۇتاتقۇبلىگ»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «مەھمۇد قەشقىرى»، «مەھمۇت قەشقىرى»، «مەھمۇد قەشقەرى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» دەپ ھەر خىل ئىلىنىۋاتىدۇ. بەزى تەرجىمە ئەسەرلىرىدە، بەزى خەنزۇچە سۆزلەرنىڭ مەنىسى كونتېكىستنىڭ مەنىسى زامان، ماكان بىلەن ھېسابلاشماي، لۇغەتتىكى ئىزاھى بويىچىلا تەرجىمە قىلىنغاچقا، مەنە جەھەتتە خاتالىق كۆرۈلۈۋاتىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇچە «寇» دېگەن خەت «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» نىڭ 1046 - بېتىدە «تاجاۋۇز قىلىش» دەپ ئىزاھلانغان. لىقى ئۇچۇن، تارىخقا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەردە «寇» خېتى ئاساسەن «تاجاۋۇز قىلىش» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ئالايلۇق، «خەنناما» 1 - جىلد «خەن گۇاڭدى ھەققىدە خاتىرە» نىڭ 3 - بېتىدە «چياڭلار ۋۇدىغا تاجاۋۇز قىلدى»، «خەنناما»، 4 - جىلد «خەن ۋېندىنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ 14 - بېتىدە «ھونلار چېگرا قورۇلىغا تاجاۋۇز قىلىپ بېيدى ۋىلايىتىنىڭ كاھىبگى سۇن ئاڭنى ئۆلتۇردى»، 17 - بېتىدە «ھونلار لەۋزىگە خىلاپلىق قىلىپ تاجاۋۇز قىلدى»، 32 - بەتتە «ھونلار تاجاۋۇز قىلىۋاتقان جىددىي بىر پەيتتە» ۋە «دىلار تاجاۋۇز قىلدى» دېيىلگەن. ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمەت كومىتېتىنىڭ لۇغەت بۆلۈمى تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىلىدىن باشلاپ نەشر قىلغان (1998 - يىل 9 - ئايغىچە بەش تومى نەشر قىلىندى) «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» نىڭ 2 - قىسىم 12 - بېتىدە، «تاجاۋۇچى» دېگەن سۆزگە «تاجاۋۇز قىلغۇچى»، «باسمىچى» دەپ؛ «تاجاۋۇز» دېگەن سۆزگە «ئىسىم (ئەرەبچە سۆز)، بىر ياكى بىر نەچچە دۆلەتنىڭ باشقا دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇش، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىش مەقسىتىدە قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇپ كىرىشى» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن ھەمدە ئۇنىڭغا «ياپونىيە جۇڭگونىڭ تەڭدىن تولىسىنى

تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋالغان ئەسەسمىدى؟» دەپ مىسال كەلتۈرگەن. بىز بۇنىڭدىن تاجاۋۇز قىلىش دېگەن سۆزنىڭ چەت ئەللەر-دىكى يات مىللەتلەرنىڭ بېسىپ كىرىشىگە قارىتىلىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالىمىز. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، قەدىمكى دەۋردە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مىللەتلىرى ھېسابلىنىدىغان چياڭ، ھون، دى قاتارلىقلارنىڭ ھۇجۇمىنى «تاجاۋۇز قىلىش» دەپ ئاتاش توغرا بولمايدۇ، مېنىڭچە، ئۇلارنىڭ، جۇملىدىن ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىنىڭ زېمىن كېڭەيتىش، ماددىي بايلىق ئىگىلەش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكەتلىرىنى «بېسىپ كىرىدى»، «ھۇجۇم قىلىدى» دېيىش ئېلىمىزدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋەتتارىخى ئەھمىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بەزى ئەسەرلەردە چەت ئەللىك بەزى داڭلىق ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ ئىسمى خەنزۇچە ئوقۇلۇشى بويىچە ئېلىنمىۋاتىدۇ، ئۇنىڭغا «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «كىرىش سۆزى» نىڭ 2 - بېتىدە فرانسىيىلىك ئاتاقلىق شەرقشۇناس چاۋاننېسنىڭ ئىسمى خەنزۇچە ئوقۇلۇشى بويىچە «شاۋەن» دەپ ئېلىنغانلىقىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن ۋە باشقىلار.

4) ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن خەنزۇچە تارىخى ئەسەرلەر، ھەتتا تەرجىمە قىلىش ناھايىتى قىيىن ھېسابلىنىدىغان «24 تارىخ» نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر بەزى قىسىملىرى ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرچە يېزىلغان يۇقىرى سەۋىيىلىك تارىخقا دائىر ئەسەرلەرنى خەنزۇچىگە ۋايىغا يەتكۈزۈپ تەرجىمە قىلدىرغان تەرجىمانلار تولىمۇ ئاز بولغاچقا، ئۇيغۇرچە يېزىلغان تارىخقا دائىر نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەر خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنمايۋاتىدۇ. ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر چەت ئەللەردە نەشر قىلىنغان ياخشى ئىلمىي ئەسەرلەردىن بىۋاسىتە ئۇيغۇرچىگە تەر-

جمه قىلىنغان ئەسەرلەر تېخىمۇ ئاز (كۆپىنچىسى خەنزۇچىدىن ۋاستىلىك تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ). ئەدەبىي تەرجىمە ئەسەرلەر-نى باھالاش - مۇكاپاتلاش كۆپ قېتىم ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە تەرجىمانلىقتا ئەڭ قىيىن ھېسابلىنىدىغان تا-رىخقا دائىر ئەسەرلەرنى باھالاپ مۇكاپاتلاش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلمىدى. بۇمۇ تارىخ تەرجىمانلىرىنىڭ ئاكتىپلىقىغا مەلۇم دەرىجىدە بەرھەم بەرمەي قالمىدى. بۇ ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت تەتقىقات خادىملىرىنىڭ، چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقە-قاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا پايدىسىز.

3

ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئەسەرلەرنى نەشر قىلىش جەھەتتە ساقلانغان يۇقىرىقى تۆت جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، مېنىڭچە تۆۋەندە-كى چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىش كېرەك.

بىرىنچى، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئەسىر ھالقىيدىغان ياش - ئوتتۇرا ياش تەتقە-قات خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تارىخ فاكۇلتېتلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى ھەر تەرەپلىمە تەربىيە-لەشكە ئەھمىيەت بېرىش، ئۇلارنىڭ تارىخ كەسپىي بىلىملىرى ۋە تارىخشۇناسلىق، يېزىقچىلىق بىلىملىرىنى پۇختىلاش، ئۇلارغا تارىخقا دائىر ئەسەر، ئىلمىي ماقالە يېزىش مېتودى ھەققىدىكى دەرسلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئالىي مەكتەپلەردىكى، تەتقىقات ئورۇنلىرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەھەتتە نەتىجىسى زور، نوپۇزلۇق ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنى ئۇلارغا ئۇيغۇ-ر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا، جۈملىدىن تارىخقا دائىر

ئەسەرلەرنى يېزىش مېتودى توغرىسىدا لېكسىيە سۆزلەشكە تەكـ
لىپ قىلىش، ئىقتىدارلىق ياشلارنى نۇقتىلىق تەربىيىلەشكە،
ئۇلارنىڭ چەت ئەل تىلى، قەدىمكى خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنى
ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش، تارىخشۇناسلىق يېزىقچىلىقى مە-
تودىغا دائىر ئۇيغۇرچە دەرسلىك، ماتېرىيال تۈزۈش ۋە ئۇلارنى
نەشر قىلدۇرۇش لازىم.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قابىل
كۆچىلەرنى ياخشى تەشكىللەپ ۋە ماسلاشتۇرۇپ، مۇھىم، قىيىن
تېمىلارنى تەتقىق قىلىشنى كۆچەيتىش كېرەك. ئۇيغۇرلارنىڭ
ئىقتىساد، مەدەنىيەت تارىخى توغرىسىدىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك،
يىرىك ئۇيغۇرچە ئەسەرلەرنى نەشر قىلىشنى پىلانغا كىرگۈزۈش،
مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بۇ پىلاننىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ھەر جەھەت-
تىن مەدەت بېرىش، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىقتىسادي
جەھەتتىن ياردەم بېرىدىغان ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات تۈرلىرىنى
تاللاپ بېكىتىدىغان ھەيئىتىدىكى ئۇيغۇر مۇتەخەسسىسلەر ياكى
ئۇيغۇرچىنى بىلىدىغان مۇتەخەسسىسلەرنى مۇۋاپىق كۆپەيتىپ
ئۇيغۇرچە يېزىلىدىغان تەتقىقات تېمىلىرىنى دۆلەت ۋە ئاپتونوم
رايونىنىڭ ئىقتىسادي ياردىمىگە تېخىمۇ كۆپرەك ئېرىشتۈرۈش
لازىم.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر ئاتالغۇلار-
نى قېلىپلاشتۇرۇش، بىرلىككە كەلتۈرۈش، بۇ ھەقتىكى لۇ-
غەت، ئىزاھلىق لۇغەت، قورال كىتابلارنى تۈزۈش، نەشر قە-
لىش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش لازىم. ئاپتونوم رايونلۇق مىللەت-
لەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ ئاتالغۇلارنى قېلىپلاش-
تۇرۇش ئىشخانىسى قەرەللىك ھالدا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردە-
كى تەتقىقاتچى، تىلچى، تەرجىمان، مۇھەررىرلەرنى ئۇيۇشتۇ-
رۇپ تارىخقا دائىر دائىم ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇ-
شى ھەمدە ئۇلارنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىپ تارىخقا دائىر ئاتالغۇ-

لارنىڭ قېلىپلىشىشىغا ۋە بىر خىل قوللىنىلىشىغا نازارەت قىلىشى كېرەك. ھازىرچە قېلىپلاشتۇرۇش ھەقىقەتەن قىيىن بولغان بەزى ئاتالغۇلارغا كەلسەك، مەسىلەن بىر كىتاب ياكى بىر ماقالىدە بىر ئاتالغۇنىڭ بىر خىل بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم.

تۆتىنچى، تارىخ تەرجىمانلىرى ۋە تارىخقا دائىر ئەسەرلەرنى تەھرىرلەيدىغان مۇھەررىرلەرنى سىياسىي، كەسپىي ۋە تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرىش، ئۇلارنىڭ خىزمەت، ئۆگىنىش، تۇرمۇش جەھەتتىكى ئەھۋالىي قىيىنچىلىقلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈش، تارىخقا دائىر قىيىن ئەسەرلەرنى ياخشى تەرجىمە قىلغان، تەھرىرلىگەن خادىملارنىڭ خىزمىتىنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسىنى چۈشىنىپ، تارىخقا دائىر تەرجىمە ئەسەرلەرنى باھالاش ـ مۇكاپاتلاش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقىغا ئىلھام بېرىش كېرەك.

ئەسكەرتىش: بۇ ئىلمىي ماقالە 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تەييارلانغان ۋە شۇ قېتىمقى چوڭ يىغىندا ئوقۇلغان. بۇ ماقالە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ژۇرنىلىنىڭ 1998 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» (خەنزۇچە) ژۇرنىلىنىڭ 1998 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ئىتتىپاق نەشرىياتى، مەركىزىي پارتىيە مەكتىپى قاتارلىق تۆت ئورۇن نەشر قىلغان «قامۇس» قا كىرگۈزۈلگەن ھەمدە ماقالە ئاپتورىغا شەرەپ گۇۋاھنامىسى بېرىلگەن.

قوشۇمچە
شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى

△مىلادىدىن 3000 يىل ئىلگىرى، شىنجاڭ سېپتا تاش قورال مەدەنىيىتى دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن.

مىلادىيىدىن ئىلگىرى 1115 ـ 1079 ـ يىللاردا جۇ سۇلالىسىنىڭ خانى چىڭۋاڭ گاۋجىڭ (بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) كاتتا مەربكە ئۆتكۈزگەن، چۈسۇ (كۇسەن)، كانگىيە (سەمەرقەند)، باكترىيە (سوغىيانا)، يەكەن، توخرى قاتارلىق جايلارنىڭ ئەلچىلىرى ئۆز جايىنىڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇملىرىنى ئېلىپ گاۋجىڭغا كېلىپ، مەربكىنى قۇتلۇقلىغان.

△مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى چەرچەن بىلەن ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ ئارىلىقىدىكى بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان باكتىرلار غەربكە ـ باكتىرىيىگە كۆچكەن.

△مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 209 ـ يىلى، هون تەڭرىقۇتى تۇمەن تەڭرىقۇت مودۇ (باتۇر) نى تەخت ۋارىسلىقىدىن قالدۇروپ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان خوتۇنىنىڭ ئوغلىنى ۋارىس قىلماقچى بولغاندا، مودۇ تۇمەن تەڭرىقۇتنى، ئۆگەي ئانىسىنى ۋە ئۆزىگە بۇيسۇنمىغان ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈروپ، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتىغان،

△مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 ـ يىلى شەرقىي غۇزلار مودۇدىن تۇمەننىڭ ئۇچقۇر ئېتىنى بېرىشنى تەلەپ قىلغان،

مودۇ ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرغان، شەرقىي غۇز خانى مودۇنى قورقتى، دەپ ھېسابلاپ، تەڭرىقۇتتىن بىر خوتۇننى بېرىشنى تەلەپ قىلغان، مودۇ ئۇنىڭ بۇ تەلىپىنىمۇ قاندۇرغان. شەرقىي غۇز خانى تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، ھونلارنىڭ ۋاتونىڭ سىرتىدىكى زېمىنىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان، مودۇ دەرغەزەپ بولۇپ، قوشۇن تارتىپ شەرقىي غۇز خانىنى مەغلۇپ قىلغان، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن غەربتە توخرىلارغا زەربە بېرىپ ئۇلارنى قوغلىۋەتكەن، جەنۇبتا لوفەننى، بەييائخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ خانىنىڭ زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان: شىمالدا غۇن، چۈيشى، دىڭلىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى)، كەكۇن (قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى)، شىڭلى قوۋمىلىرىنى بويسۇندۇرغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 202 - يىلى مودۇ تەڭرىقۇت باغانسېرى قۇدرەت تېپىپ 300 مىڭ چاقىرىم كەڭلىكتىكى زېمىنىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى مودۇ تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە يازغان خېتىدە: «. . . . مىران (كروران)، ئۇيسۇن (ئىلى دەرياسى ۋادىلىرى)، خۇدات (خوجېي) نى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى 26 بەگلىكنى بەيئەت قىلدۇردۇم» دېگەن. ھونلار غەربىي رايوننىڭ كۆپ قىسمىنى كونترول قىلغان ۋە ئۇ جايلاردا ھۆكۈمرانلىقنى تىكلىگەن.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 161 -، 160 - يىللاردا، ئۇيسۇنلارنىڭ كۈنبېيسى ھونلارنىڭ رۇشات تەڭرىقۇتىدىن ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنگەن. رۇشات تەڭرىقۇت كۈنبېينىڭ ياردىمىدە، غەربتە توخرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈرگەن. توخرىلار يەنە غەربكە كۆچۈپ، باكتىرىيىگە بېرىپ ماكانلاشقان، شۇنىڭ بىلەن كۈنبېينىڭ قوۋمى توخرىلار زېمىنى (ھازىرقى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى

جايلار) دا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە خېلى كۆچەيگەن، رۇشات تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇلار ھونلارغا ئىتائەت قىلمايدىغان بولۇۋالغان، ھونلار ئۇلارغا زەربە بېرىشكە ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ غەلىبە قىلالمىغان.

△مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلار پادىشاھ ۋۇدىغا: «ھونلار توخرىلار خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، توخرىلار خانىنىڭ باش سۆڭىكىدە جام ياساتتى، توخرىلار يىراقتا قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، ھونلاردىن قىساس ئېلىش نىيىتىدىن يانمىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھونلارغا بىرلىكتە زەربە بېرىدىغان ئىتتىپاقچىسى يوق» دېگەن، پادىشاھ ۋۇدى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، جاڭ چيەننى ھونلار زېمىنىغا ئەۋەتكەن. جاڭ چيەن ئۇ يەرگە بارغاندا ھونلار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغان، ئۇ ھونلار ئارىسىدا ئون نەچچە يىل تۇرۇپ، ئۆي - ئوچاقلىق، بالا - چاقىلىق بولغان، ئۇ بالا - چاقىسى بىلەن ھون زېمىنىدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن، غەربتە پەرغانىگە، كانگىيىگە، توخرىلار زېمىنىغا بارغان. توخرىلار شۇ چاغدا باكتىرىيىدە ئولتۇراقلاشقانىدى، ئۇ جاينىڭ يېرى مۇنبەت، بايلىقى مول، خەلقى خاتىرجەم بولغاچقا، توخرىلار ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشنى خالىمغان، شۇنىڭ بىلەن جاڭ چيەن قاتارلىقلار قايتىپ كەتكەن.

△مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 126 -يىلى جاڭ چيەن نەنسەن (جەنۇبىي تاغ) نى بويلاپ چياڭلار زېمىنى ئارقىلىق قايتماقچى بولغاندا، يەنە ھونلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالغان. ھون تەڭرىقۇتى ئۆلگەندىن كېيىن، سولقۇل لولىقان تېكىننىڭ تەختكە چىقىشىغا قارشى چىقىپ ئۇرۇش قوزغىغان، ھون ئېلى مالىمانلىشىپ كەتكەن، جاڭ چيەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غوز ئايالى ۋە ھەمراھى گەنفۇ بىلەن بىللە خەن سۇلالىسى زېمىنىغا قېچىپ كېلىۋالغان.

△مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 121 - يىلى، خەن سۇلالىسى

چەۋەندازلار قوشۇننىڭ بۇيۇك سانغۇنى خۇ چۇبىڭنى 10 مىڭ ئەسكەر بىلەن گەنسۇنىڭ غەربىدە ھونلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتەكەن، خۇ چۇبىڭ ئالتە كۈن ئايلىنىپ ئۇرۇش قىلىپ، دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشكەن.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 -يىلى، خەن سۇلالىسى بۇيۇك سانغۇن ۋېي چىڭ باشچىلىقىدىكى بەش تۈمەن قوشۇننى دېڭرائىدىن، چەۋەندازلار سانغۇنى خۇ چۇبىڭ باشچىلىقىدىكى بەش تۈمەن قوشۇننى دەيجۇندىن ئاتلىنىپ ھونلارغا زەربە بېرىشكە بۇيرۇغان. ۋېي چىڭ قورغاندىن يولغا چىقىپ، مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول ماڭغاندىن كېيىن، ھون تەڭرىقۇتى بىلەن توقۇنۇش-قان، تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە ئەسكەر، ئاتلىرىنىڭ سەرخىل ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ غەلىبىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ يىراقتا قاچقان، ۋېي چىڭ ئۇلارنى تېخىمۇ تېخى (ھازىرقى ھانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمى) غىچە قوغلاپ بار-غان. خۇ چۇبىڭ قورغاندىن چىقىپ ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول ماڭغاندىن كېيىن ھونلارنىڭ سولقول بىلگە خانى بىلەن توقۇنۇشقان سولقول بىلگە خان مەغلۇپ بولۇپ قاچقان.

شۇ يىلى، جاڭ چيەن خەن سۇلالىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن ئورپاقىبەگلىككە تەيىنلەنگەن ۋە 300 ئادەم (ھەر بىرسىگە ئىككە-دىن ئات بېرىلگەن) نى باشلاپ، ئون نەچچە مىڭ كالا - قوينى ھەيدەپ، نۇرغۇن قىممەت باھالىق سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە كەلگەن، ئۇيسۇنغا كەلگەندىن كېيىن، جاڭ چيەن مۇئاۋىن ئەلچىسىنى پەرغانە، كانگىيە ئۇلۇغ توخرىلار ئېلى، باكتىرىيە پارفىيە، سىندۇ (ھىندىستان)، ئۇ-دۇن، ئۇزۇنتات ۋە باشقا قوشنا ئەللەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، ئۇيسۇنلار جاڭ چيەنگە نەچچە ئون ئات بەرگەن، نەچچە ئون ئەلچىسىنى جاڭ چيەننى ئاپىرىپ قۇيۇشقا بەلگىلىگەن. جاڭ چيەن قايتىپ كېلىپ بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن كېيىن ئالەم-

دىن ئۆتكەن.

△ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 110 ـ، 105 ـ يىللاردا، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى جياڭدۇ ۋاڭنى لىيۇجەنىڭ قىزى شى جۇننى مەلىكىلىككە ئۆستۇرۇپ، ئۇيسۇن كۇنىبىيسى لېجابىغا ياتلىق قىلغان لېجابى مەلىكە شى جۇننى ئوڭقول خانىش قىلغان.

△ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 108 ـ يىلى، مىران، قانقىل ھونلارغا پەرمانبەردارلىق قىلغان، ھونلار ئۇلارغا خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى توسۇۋېلىشقا بۇيرۇغان. خەن سۇلالىسى ئىككى ساۋغۇن ـ جاۋ پۇنۇ بىلەن ۋاڭ خۇينى ئۇلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەن. ئۇلار مىران خانىنى ئەسىر ئېلىپ، قانقىلنى مەغلۇپ قىلغان.

△ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 105 ـ يىلى، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى غەربتە كۆكئارتتىن ئۆتۈپ پارفىيەگە بارغان. پارفىيە خەن سۇلالىسى ئەلچىسىگە تۆگە قوشى تۇخۇمىنى ۋە ئائۇرسىلىق سېھرىگەرنى تەقدىم قىلغان، ئۇ قايتقاندا قانقىل، ئۇزۇنتات قاتارلىق بەگلىكلەرمۇ ئۇنىڭغا قۇشۇپ ئەلچى ئەۋەتكەن.

△ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 104 ـ، 101ـ يىللىرى، شى جۇن مەلىكە ئۆلگەندىن كېيىن خەن سۇلالىسىچۇۋاڭنىڭ نەۋرىسى جيېيىۋينى (غەمخالاس) مەلىكىلىككە ئۆستۇرۇپ، ئۇيسۇن كۇنىبىيسىغا ياتلىق قىلغان.

△ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 104 ـ يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى، ئات ئەكېلىشكە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلىرىنىڭ پەرغانە خانى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، لى گۇاڭلىنى ئەرشى سانغۇنلۇققا تەينلەپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن پەرغانىگە يۈرۈش قىلغۇزغان.

△ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 103 ـ يىلى، لى گۇاڭلىنىڭ قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ كۆپى بۇ ئۇزۇن سەپەردە ئۇزۇق ـ تۇلۇكى ئۆكسۈپ قېلىپ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەن. ئامان قالغان

نەچچە مىڭ ئەسكەر پەرغانىگە قاراشلىق يۇيجىڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، پەرغانە ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 102 -يىلى، لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلغان. ئۇلار 40 نەچچە كۈن جەڭ قىلىپ ئاخىرى پەرغانە شەھىرىنى ئىشغال قىلغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 97 - يىلى ھون تەڭرىقۇتى چاڭ-شۇيلىڭ ئوغۇز (غۇز) لاردىن ۋەي لۇينى دىڭلىڭلارغا خان قىلغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 90 -يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ كەيلىڭ بېگى مىران (كىروران) قاتارلىق ئالتە بەگلىكنىڭ ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ قانقىلغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان، قانقىل خانى تەسلىم بولۇپ، بەيئەت قىلغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 77 - يىلى بۇيۇك سانغۇن خو گۇالڭ بوجېيزىنى ئەۋەتىپ، مىران خانىنى ئۆلتۈرگەن ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسى خەن سۇلالىسىدە تۇرغاق (بارىمتاي) بولۇپ تۇرغان ۋەي دۇيەننى خان قىلغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 74 -يىلى قانقىل بەگلىكى ھۇنلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇيسۇنغا ھۇجۇم قىلغان، ئۇيسۇنلار خەن سۇلالىسىدىن ياردەم سورىغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 72 -يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ تىركەك چېرىكچىسى چاڭ خۇي ئۇيسۇنلارنىڭ 50 مىڭ ئەسكىرىنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا ھونلارغا ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنىڭ 39 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىر ئالغان، 70 مىڭ تۇياقتىن كۆپرەك مال چارۋىسىنى قولغا چۈشۈرگەن.

شۇ يىلى قىشتا، ھون تەڭرىقۇتى نەچچە تۈمەن ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇيسۇنغا زەربە بەرگەن، ئەسكەرلەر قايتىش سەپىرىدە

جۇت - شۇبرغانغا ئۇچراپ، چارۋىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ توڭلاپ ئۆلگەن، قارار گاھقا قايتىپ كېلەلمىگەنلەر بارغانلارنىڭ ئوندىن بىر قىسمىغىمۇ يەتمىگەن، شۇنىڭ بىلەن دىڭلىڭلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالىي تەرەپتىن، ئوغانلار شەرق تەرەپتىن ئۈيسۈنلار غەرب تەرەپتىن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ نەچچە تۈمەن ئادىمىنى يوقاتقان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھونلار زەئىپلەشىشكە يۈزلەنگەن.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 70 -يىلى، كەشمىرلىك ئالىي راھىب بىلۇجىنا ئۇدۇن بەگلىكىگە كېلىپ دىن تارقاتقان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 62 - يىلى، قانقىل خانى ئۇيغۇي ئۈيسۈنغا قېچىپ كەتكەن، خەن سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتكەندىن كېيىن ئۈيسۈنلار ئۇيغۇينى چاڭئەن (شىئەن) گە ئەۋەتىپ بەرگەن.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 54 - يىلى جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى قوغشار بىلەن شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى قۇتئۇش (قوتئۇس) توقۇنۇشۇپ قالغان، بۇ ئۇرۇشتا قوغشار يېڭىلگەن.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 45 - يىلى قۇتئۇش تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ قوغشارغا ياردەم بەرگەنلىكىدىن ئاغرىنىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى گۇ جىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ۋە بۇ قېتىمقىدىن قورقۇپ، قووماسلىق ئۈچۈن باشلاپ كانگىيە (سەمەرقەند) گە قېچىپ كەتكەن، كانگىيە خانىنىڭ قىزىنى قۇتئۇش، قۇتئۇشنىڭ قىزىنى كانگىيە خانى ئالغان.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 36 - يىلى، غەربىي يۇرت تۈتۈق بېگى گەن يەنشۇ قوشۇن باشلاپ شىمالىي ھونلارغا يۈرۈش قىلغان ۋە ئۇلارنى بىتچىت قىلىپ قۇتئۇش تەڭرىقۇتىنى ئۆلتۈرگەن.

△ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 33 - يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى يۈەندى مەلىكە ۋاڭ جاۋجۈننى جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى قوغشارغا ياتلىق قىلغان.

△ميلادىيەدىن ئىلگىرىكى 31 - يىلى، قوغۇشار ئۆلگەن، ئۇ جىل تەڭرىقۇت ۋاڭ جاۋجۇنگە ئۆيلەنگەن.

△ميلادىيەدىن ئىلگىرىكى 20 - يىلى، ئۇجىل تەڭرىقۇت ئۆلگەن، ئورنىغا ئىنىسى تەڭرىقۇت بولغان.

△ميلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 - يىلى، هون تەڭرىقۇتى ۋە ئۇيغۇر كۈنبېيسى خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا تاۋاپ قىلىشقا كەلگەن. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى ئەيدى ئۇلارغا ئىنئام بەرگەن.

△ ميلادىيىنىڭ 18 - يىلى يەكەن خانى يەن ئۆلگەن، ئوغلىكاڭ تەخت ۋارىسى بولغان.

△ميلادىيىنىڭ 29 - يىلى، يەكەن خانى كاڭ قوشنا ئەللەرنىڭ ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، هونلارغا تاقابىل تۇرغان.

△ميلادىيىنىڭ 33 - يىلى، يەكەن خانى كاڭ ئۆلگەن، ئورنىغا ئىنىسى شىيەن تەخت ۋارىسى بولغان. ئۇ قۇمىدە، كۆكيارلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈرۈپ، كاڭنىڭ ئىككى ئوغلىنى بۇ ئىككى جايغا خان قىلغان.

△ميلادىيىنىڭ 45 - يىلى، ئالدىنقى قانقىل، پىشامشان، كىنگىت (قاراشەھەر) قاتارلىق 18 بەگلىك خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق ئەۋەتكەن.

△ميلادىيىنىڭ 60 - يىلى كۈسەنلىكلەر ئۆز خانى زىرونى ئۆلتۈرگەن ۋە شىمالىي هونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خان تىكلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. هونلار كۈسەنلىك ئاقسۆڭەك سېندۇنى كۈسەنگە خان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن كۈسەن هونلرغا بېقىنغان.

△ميلادىيىنىڭ 55 - يىلى، يەكەن خانى ئۇدۇنغا هۇجۇم قىلغان، ئۇدۇن خانىنى ئۇدۇندىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇدۇن زېمىنىنى ئۆز دائىرىسىگە قوشۇۋالغان.

△ميلادىيىنىڭ 60 - يىلى، يەكەن خانى ئەۋەتكەن هۆكۈمران جۇندې ئۇدۇندا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ پۇقرالارنى

بىزار قىلغان. ئۇدۇنلۇق ئاقسۆڭەك دۇڭبي ئىنىسى بىلەن بىرلە-شىپ جۇندىنى ئۆلتۈرگەن. ئۇدۇنلۇق يەنە بىر ئاقسۆڭەك شيۇ-موبا باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ، دۇڭبينى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇدۇنغا خان بولغان. شيۇموبا قۇمىدلىقلار بىلەن بىر-لىكتە گۇمىغا ھۇجۇم قىلىپ، يەكەن ھۆكۈمرانىنىڭ گۇمىدىكى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرگەن. يەكەن خانى ئۇچ تۇمەن كىشىلىك قو-شۇننى شيۇموباغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، بۇ قوشۇن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن. يەكەن خانى نەچچە تۇمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ بېرىپ ئۆچ ئالماقچى بولغان. لېكىن شيۇموبا تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، ئاران قېچىپ قۇتۇلغان. شيۇموبا غەلىبە پۈرسىتىنى قولدىن بەرمەي، يەكەننى مۇھاسىرە قىلغان، بۇ جەريانىدا غايىپ ئوق تېگىپ ئۆلگەن.

△ مىلادىيىنىڭ 60 - يىلى، ھونلار كۈسەن قاتارلىق بەگ-لىكلەر بىلەن بىرلىكتە يەكەنگە ھۇجۇم قوزغىغان، لېكىن يەكەن-نى ئىشغال قىلالمىغان.

△ مىلادىيىنىڭ 61 - يىلى، ئۇدۇنلۇقلار شيۇموبانىڭ جىيە-نى گۇاڭدېنى خان قىلىپ تىكلىگەن. گۇاڭدې ئۇچ تۇمەن كىشى-لىك قوشۇن بىلەن يەكەنگە ھۇجۇم قىلغان. يەكەن خانى ئۇلار-نىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرغان. ئاخىرىدا گۇاڭدې يەكەن خانىنى شەھەردىن ئالداپ ئېلىپ چىقىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، يەكەننى ئۆز دائىرىسىگە قوشۇۋالغان.

شۇ يىلى، ھونلار گۇاڭدېنىڭ يەكەننى مۇنەۋەرز قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، كىنگىت، كۈسەن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ئۇچ تۇمەندىن ئارتۇق ئادەمى بىلەن ئۇدۇنغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. گۇاڭدې تەسلىم بولۇپ، ئوغلىنى تۇرغاق (بارىمتاي) لىققا ئەۋەتكەن. قىشتا شىمالىي ھونلار سابىق يەكەن خانىنىڭ ئوغلىنى خان قىلىپ تىكلىگەن. گۇاڭدې يەكەنگە ھۇجۇم قىلىپ ھونلار تىكلە-گەن خانىنى ئۆلتۈرگەن ۋە چىلىنى يەكەن خانى قىلغان.

△ مىلادىيەنىڭ 73 - يىلى، خەن سۇلالىسى سانغۇن دۇ گۇ بىلەن سانغۇن گىلك بەن باشچىلىقىدىكى قوشۇننى تەڭرىتاغدىكى ھونلارنىڭ قويانخانىغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتكەن. قويانخان مەغلۇپ بولۇپ قاچقان، خەن سۇلالىسى قوشۇنى باركۆلگىچە قوغلاپ بارغان.

شۇ يىلى، خەن سۇلالىسى چېرىكچى ئامبال بەن چاۋنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، بەن چاۋ پىشامشانغا بېرىپ ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەن. ئۇدۇن ھۆكۈمرانى ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىلىپ بولۇپ، ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بەن چاۋغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

△ مىلادىيەنىڭ 124 - يىلى، خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن غەربىي رايون دورغىسى بەن يۈك ئون مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازنى باشلاپ ئالدىنقى قانقىل ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنى قوغلاپ چىقارغان.

△ مىلادىيەنىڭ 129 - يىلى، ئۇدۇن خانى ئىلگىرى قومىد (قارا قۇرۇم) خانىنى ئۆلتۈرگەن. شىڭنى قويۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ ئوغلىنى قومىدقا خان قىلغان.

△ مىلادىيەنىڭ 135 - يىلى، شىمالىي ھونلارنىڭ قويانخانى كېيىنكى قانقىلغا بېسىپ كىرگەن.

△ مىلادىيەنىڭ 148 - يىلى، پارفىيە دۆلىتىنىڭ ئالىي راھىبى ئەن شىگاۋ شىنجاڭدىن ئۆتۈپ لويانغا بارغان.

△ مىلادىيەنىڭ 149 - يىلى، توخرىلار ئېلىنىڭ ئالىي راھىبى شىنجاڭدىن ئۆتۈپ لويانغا بارغان.

△ مىلادىيەنىڭ 151 - يىلى، شىمالىي ھونلارنىڭ قويانخانى ئېۋىرغولغا بېسىپ كىرگەن.

△ مىلادىيەنىڭ 152 - يىلى، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن غەربىي رايون دورغىسى ۋاڭ جىڭ ئۇدۇن ئاقسۆڭكىسى تەرىپىدىن قەتل قىلىنغان.

△ميلادىيىنىڭ 175 - يىلى، ئۇدۇن خانى ئەن گو قومىدقا ھۇجۇم قىلىپ، قومىد خانىنى ئۆلتۈرگەن.

△ميلادىيىنىڭ 202 - يىلى، ئۇدۇن دۆلىتى خەن سۇلالە-سىگە كۆندۈرۈلگەن پىل ھەدىيە قىلغان.

△ميلادىيىنىڭ 222 - يىلى، پىشامشان، كۈسەن، ئۇدۇن ئۇچ ئەلنىڭ خانلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋەي سۇلالىسى بىلەن ئالاقە باغلىغان.

△ميلادىيىنىڭ 284 - يىلى، رىم ئەلچىسى شىنجاڭدىن ئۆتۈپ جىن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتقان.

△ميلادىيىنىڭ 327 - يىلى، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى جاڭ جۈن قۇچۇنى ئىشغال قىلىپ، قۇجۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلغان.

△ميلادىيىنىڭ 346 - يىلى، جاڭ جۈن كىنگىتكە جازا يۈرۈشى ئېلىپ بارغان.

△ميلادىيىنىڭ 378 - يىلى، ئالدىنقى جىن سۇلالىسىنىڭ خانى فۇجىيەن ياڭ گەننى قۇچۇغا ۋالى قىلغان.

△ميلادىيىنىڭ 384 - يىلى، لۇي گۇاڭ كۆچمە قۇملۇقلار-دىن ئۆتۈپ كىنگىتقا يۈرۈش قىلغان. كىنگىت خانى لىيۇ تەسلىم بولغان.

△شۇ يىلى 7 ـ، 8 - ئايلاردا لۇي گۇاڭ كۈسەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، كۈسەن خانى بەيچۇن شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىل-غان. كۈەيخۇللار (قەدىمكى خەلق نامى) خانىنىڭ ئىنىسى 200 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ ياردەمگە كەلگەن. كۈسەن پايتەختىنىڭ غەربىدە كەسكىن جەڭ بولغان، لۇي گۇاڭ كۈەيخۇللارنىڭ يار-دەمچى قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، كۈسەن پايتەختىنى ئىشغال قىلغان، كۈسەن چالغۇ ئەسۋابلىرىنى قولغا چۈشۈرگەن، ئالىي راھىب كوماراجىۋانى ئېپكەتكەن.

△ميلادىيىنىڭ 385 - يىلى، لۇي گۇاڭ بەيچۇنىنىڭ ئىنىسى

بەي جەننى كۆسەنگە خان قىلغان.

△ مىلادىيەنىڭ 389 - يىلى، توقباتلار قۇرغان كېيىنكى لياڭ خانلىقىنىڭ ژۇدى خانى غەربكە - ئېگىز قاڭقىللار (ئېگىز هارۇلىقلار) قوۋمىلىرىغا يۈرۈش قىلغان.

△ مىلادىيەنىڭ 394 - يىلى، شىمالىي ۋېي خانلىقى جۇر-جانلارغا زەربە بەرگەن، جۇرجان خانى شېلۈن قوۋمىنى باشلاپ غەربكە كۆچكەن. ئۇلار قۇجۇغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، يەرلىك قوۋملارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان ھەمدە تەدرىجىي قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان.

△ مىلادىيەنىڭ 402 - يىلى، توقبات سىيانپىلىرى جۇرجاڭ-لارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان، جۇرجان خانى شېلۈن ئېگىز قاڭقىللارنىڭ يايلاقلىرىنى ئىگىلىۋالغان.

△ مىلادىيەنىڭ 405 - يىلى، كېيىنكى چىن خانلىقىنىڭ خانى غەربىي رايونلۇق كۆمىراجىۋانى دۆلەت ئۇستازى قىلغان. كۆمىراجىۋا 30 مىڭ جىلد بۇددا نومىنى تەرجىمە قىلغان.

△ مىلادىيەنىڭ 425 - يىلى، شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ خانى خانىشىنى ئېلىپ جيۇچۈەندىن ئېۋىرغولغا قېچىپ كەلگەن.

△ مىلادىيەنىڭ 438 - يىلى، ۋېي خانلىقى جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلغان، جۇرجان قاغانى غەربىي يۈرتتىكى ئەللەرگە ۋېي خانلىقىنىڭ ئەلچىلىرىنى كىرگۈزمەسلىكنى بۇيرۇغان.

△ مىلادىيەنىڭ 440 - يىلى، قۇجۇغا قېچىپ كەلگەن لياڭ خانلىقىنىڭ ۋالىيسى قۇتقۇ ژۇخۇي جيۇچۈەنگە قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىغان.

△ مىلادىيەنىڭ 441 - يىلى، قۇتقۇ ئەنجۇ قۇملۇقتىن ئۆ-تۈپ، پىشامشانغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، شەھەرنى ئالالماي چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان.

△ مىلادىيەنىڭ 442 - يىلى قۇتقۇ ژۇخۇي سەركەردىسىنى ئەۋەتىپ قۇجۇغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان، قۇجۇ خانى شىمالغا

قېچىپ جۇرجانلارغا بېقىنغان، قۇتقۇ جەمەتى قۇجۇنى ئىگىلىۋالغان.

△ميلادىيىنىڭ 445 - يىلى لياڭجۇ (گەنسۇدا) لۇق سەكسىز راھىب بۇددا نومى ئەپكېلىشكە ئۇدۇنغا بارغان، ئۇلار قايتىشىدا قۇجۇغا كەلگەندە، قەھەتچىلىك بولۇپ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن.

△ميلادىيىنىڭ 448 - يىلى، ياپىان دۆلىتى (قېپقالغان ھونلار كۈسەننىڭ شىمالىدا قۇرغان دۆلەت) ۋېي خانلىقىغا سەپەر ھەدىيە قىلغان ھەمدە ۋېي خانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، جۇرجانلارغا تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. ۋېي خانلىقى سەركەردە ۋەن دۇگۈينى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن. كىنگىت خانى مەغلۇپ بولۇپ كۈسەنگە قېچىپ كەتكەن.

△ميلادىيىنىڭ 460 - يىلى، جورجانلار قۇتقۇ ئەنجۇنى ئۆلتۈرۈپ، قۇقۇنى ئىشغال قىلغان ۋە كەن بوجۇنى قۇجۇغا خان قىلىپ تىكلىگەن.

△ميلادىيىنىڭ 470 - يىلى، جورجانلار ئۇدۇنغا ھۇجۇم قوزغىغان، ئۇدۇن ۋېي خانلىقىدىن ياردەم سورىغان بولسىمۇ، ياردەمچى قوشۇن يېتىپ كەلگىچە ئۇدۇن ئىشغال قىلىۋېلىنغان.

△ميلادىيىنىڭ 475 - يىلى قۇجۇ خانى كەن بوجۇ ئۆلگەن، ئوغلى كەن يىچېڭ تەخت ۋارىسى بولغان.

△ميلادىيىنىڭ 477 - يىلى قۇجۇ خانى كەن يىچېڭ ئىنىسى كەن شۇگۇي تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان، كەن شۇگۇي ئۆزىنى خان، دەپ ئېلان قىلغان.

△ميلادىيىنىڭ 481 - يىلى ئېگىز قاڭقىللىقلار خانى ئاۋۇز-لۇ قۇجۇ خانى كەن شۇگۇينى ئۆلتۈرۈپ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى قۇجۇغا خان قىلىپ تىكلىگەن.

△ميلادىيىنىڭ 487- يىلى ئېگىز قاڭقىل خانلىقى كۇندىن-كۇنگە قۇدرەت تاپقان، جورجان قاغانىنى ئارقا - ئارقىدىن مەغ-

لۇپ قىلىپ، ئالدىنقى قانقىلىنىڭ غەربىي شىمالىنى، ئىنىسى چۈڭچى جەنۇبىنى باشقۇرغان.

△مىلادىيىنىڭ 496 - يىلى قۇجۇلىقلار جاڭ مېڭمىڭنى ئۆلتۈرۈپ، مارۇينى خان قىلىپ تىكلىگەن.

△مىلادىيىنىڭ 508 - يىلى دەسلەپتە ئېگىز قاڭقىللىقلارنىڭ بېگى چۈڭچى ئېفتالېتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئوغلى مىتۇ ۋارس بولغان بولسىمۇ قوۋمى تاراپ كەتكەن. ئارقىدىن ئېگىز قاڭقىل خانلىقىنىڭ خانى ئاۋارلومۇ خەلق تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئورنىغا بالىيان خان قىلىپ تىكلەنگەن، مىتۇ بالياننى ئۆلتۈرۈپ خانلىقنى تارتىۋالغان، جۇرجان قاغانى مىتۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى بارىكۆلدە مەغلۇپ قىلغان، مىتۇ ئىۋىرغولنىڭ شىمالىدىكى تاغقا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، مىتۇ بارىكۆلنىڭ شىمالىدا جۇرجان قاغانى ئوتا-خانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگەن.

△مىلادىيىنىڭ 518 - يىلى ۋېي سۇلالىسى ئۆز ئەلچىسى سۇڭ يۈن ۋە راھىب خۇي شىڭ، فا لى قاتارلىقلارنى غەربىي يۇرتقا نوم ئەكېلىشكە ئەۋەتكەن.

△مىلادىيىنىڭ 521 - يىلى ئېفتالېتلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئېگىز قاڭقىل خانى مىتۇ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئېلىبەگنى يۇرتىغا ئاپىرىپ قويغان.

△مىلادىيىنىڭ 522 - يىلى سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ قاتارلىقلار 170 جىلدلىق نومنى ئېلىپ لويادىغا قايتقان.

△مىلادىيىنىڭ 541 - يىلى ئودۇن دۆلىتى قاش تېشىدىدن ئويۇلغان بۇددا ھەيكىلىنى لياڭ خانلىقىغا ھەدىيە قىلغان.

△مىلادىيىنىڭ 542 - يىلى تۈركلەر خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ، غەربىي ۋېي خانلىقىنىڭ زېمىنىغا بېسىپ كىرگەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، «تۈرك» لەرنىڭ نامى خەنزۇچە تارىخنامىلەرگە خاتىرىلەنگەن.

△ميلادىيەنىڭ 550 - يىلى تۈركلەرنىڭ قەبىلە سەردارى تۇمەن تېلېلارنىڭ 50 مىڭ تۇتۇنىگە زەربە بەرگەن، تۇمەن جۇر- جانلار بىلەن قوشۇلۇشىنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئاناگاي قاغان تەرىپىدىن رەت قىلىنغان.

△ميلادىيەنىڭ 552 - يىلى تۈرك قاغانى تۇمەن جۇجانلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان، ئاناگاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان، تۇمەن ئۆزىگە ئېلىگ قاغان دەپ نام بېرىپ، تۈرك خانلىقىنى قۇرغان، تۇمەن ئۆلگەندىن كېيىن ئىنىسى ئىشىگ قاغان بولغان.

△ميلادىيەنىڭ 553 - يىلى ئىشىگ قاغان غەربىي ۋېي خانلى- قى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلغان. ئىشىگ ئۆلگەندىن كېيىن، مۇقان قاغان تەخت ۋارىسى بولغان. ئۇ ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) دا بارگاھ قۇرغان، شەرقتە قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىنىسى ئاشىناقۇيىنى شەرق تەرەپ قاغانى قىل- غان.

△ميلادىيەنىڭ 554 - يىلى تۈركلەر جۇرجانلارغا يەنە ھۇجۇم قوزغىغان، جۇرجانلار چى خانلىقى زېمىنىغا قاچقان.

△ميلادىيەنىڭ 555 - يىلى جۇرجان خانلىقى ھالاك بولغان، ئۇنىڭ ئاخىرقى خانى دىڭ شۇزى ئۆلتۈرۈلگەن. تۈركلەر غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قۇجۇنى مەغلۇپ قىلغان، قۇجۇ تۈركلەرگە بەي- ئەت قىلغان.

△ميلادىيەنىڭ 556 - يىلى تۈركلەر غەربىي ۋېي خانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، تۇيغۇنلارغا يۈرۈش قىلغان، مۇقان قاغان تۇيغۇنلارنىڭ خانى كۇالۇينىڭ خوتۇنىنى ئەسىر ئالغان.

△ميلادىيەنىڭ 558 - يىلى ئېگىز قاتقاللىقلارنىڭ بېكقۇلۇ (ئاۋارېس) قەبىلىسىنى تۈركلەر قوغلاپ چىقارغان، ئۇلار غەربكە — ياۋروپاغا كۆچكەن.

△ميلادىيەنىڭ 564 - يىلى تۈركلەر جۇ خانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، چى خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ

بولۇپ چىكىنگەن.

△مىلادىيىنىڭ 566 - يىلى مۇقان قاغان 100 مىڭ ئادەمنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلغان، ئىنىسى ئىستەمىنى غەرب تەرەپ قاغانى قىلغان.

△مىلادىيىنىڭ 568 - يىلى ئىستەمى ژىزانتىيە (شەرقىي رىم) غا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئېفتالىت خانلىقىنىڭ ھالاك بولغانلىقىنى ئۇقتۇرغان.

△مىلادىيىنىڭ 569 - يىلى ژىزانتىيە زىماركۇسنى تۈركلەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، زىماركۇس ئىستەمى قاغان بىلەن كۆرۈشكەن، ئىككى تەرەپ پېرسىيە (ئىران) غا قارشى ئىتتىپاق تۈزگەن.

△مىلادىيىنىڭ 574 - يىلى شىمالىي ھىندىستانلىق راھىب تۈرك دۆلىتىگە كەلگەن.

△مىلادىيىنىڭ 576 - يىلى ئىستەمى قاغان ئۆلگەن، ئوغلى تاردۇ غەرب تەرەپ قاغانى بولغان.

△مىلادىيىنىڭ 582 - يىلى تۈرك قاغانى ئىشبارا كىچىك قاغانلار - ئاپا، تامغان بىلەن بىرلىشىپ، تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان، سۇي سۇلالىسى زېمىنىغا بېسىپ كىرگەن.

△مىلادىيىنىڭ 585 - يىلى ئاپا قاغان موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدىكى ئۆتۈكەن تېغى ئېتىكىدىكى بارگاھىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزىنى تۈرك قاغانى دەپ ئېلان قىلغان، غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغان. تۈرك قاغانلىقى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، غەربىي تاردۇ قاغان، شىمالىنى ئاپا قاغان، جەنۇبىنى ئىشبارا قاغان ئىدارە قىلغان.

△مىلادىيىنىڭ 586 - يىلى ئاپا قاغان بىلەن تاردۇ قاغان ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچىيىپ كەتكەن، تاردۇ قوشۇن باشلاپ ئاپا قاغانىنى مەغلۇپ قىلغان.

△مىلادىيىنىڭ 587 - يىلى ئىشبارا قاغان ئۆلگەن، ئىنىسى

چۈلۈق تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى باغا قاغان دەپ ئاتىغان.

△مىلادىيىنىڭ 588 - يىلى باغا قاغان قوشۇن باشلاپ غەربكە — تاردۇ قاغانغا يۈرۈش قىلغان. ئۇنىڭغا جەڭدە ئوق تېگىپ ئورنىغا جىيەنى تۇرىيان قاغان بولغان.

△مىلادىيىنىڭ 590 - يىلى تۇرىيان قاغان غەربكە — تاردۇ قاغانغا يۈرۈش قىلىپ، قۇجۇنىڭ تۆت شەھىرىنى ئىگىلىگەن.

△مىلادىيىنىڭ 591 - يىلى تۇرىيان قاغان ئۇدۇننى مەغلۇپ قىلغان.

△مىلادىيىنىڭ 597 - يىلى تاردۇ قاغان تۇرىيان قاغانىنى ئىكار تۆزلەڭلىكىدە مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزىنى «يەتتە قوۋمنىڭ سەردارى، دۇنيادىكى يەتتە ئەلنىڭ خانى» دەپ ئاتىغان ۋە ۋىزاندىيەگە ئەلچى ئەۋەتكەن.

△مىلادىيىنىڭ 598 - يىلى تادۇ قاغان موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى تۈركلەرنىڭ بۇيۇك قاغانى، دەپ ئاتىغان، تۇرىيان قاغان تەسلىم بولغان.

△مىلادىيىنىڭ 599 - يىلى تۇرىيان قاغان ئۆلتۈرۈلگەن، تاردۇد قاغان ئۇنىڭ قوۋمىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان.

△مىلادىيىنىڭ 603 - يىلى تېلې قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرگەن. تۈركلەر شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن.

△ مىلادىيىنىڭ 605 - يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى نىل ئۆلگەن، چۆلۈق تەخت ۋارىسى بولغان. بىلگە قاغان تامغان تېغىدا بارگاھ قۇرغان، ئىشبارغول، قۇجۇ، كىنگىت بىلگە قاغانغا ئىتائەت قىلغان.

△مىلادىيىنىڭ 612 - يىلى سۇي سۇلالىسى مەلىكە خۇارۇڭنى قۇجۇ خانى چۇي ۋېنتايگە ياتلىق قىلغان.

△مىلادىيىنىڭ 613 - يىلى، يابغۇ (شىكۇي) قاغان تېلې خانلىقىنى گۈمران قىلغان، تېلې خانلىقىنىڭ غەربىي قىسىمىدا-

كىلەر شېكۈي قاغانغا، شەرقىي قىسمىدىن موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىغا كەتكەنلەر شەرقىي تۈركلەرگە بەيئەت قىلغان.

△ مىلادىيىنىڭ 614 - يىلى سۈي سۇلالىسى شىن بى مەلىكىنى غەربىي تۈرك قاغانى گىسانا‌غا ياتلىق قىلغان.

△ مىلادىيىنىڭ 615 - يىلى، كۇسەن، ئۇدۇن، سۇلي قاتارلىق بەگلىكلەر سۈي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىغان.

△ مىلادىيىنىڭ 618 - يىلى، غەربىي تۈركلەرنىڭ كۆل قاغانى ئىسيان كۆتىرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان.

△ مىلادىيىنىڭ 620 - يىلى، چۈي ۋېنتاي قۇجۇخانى بولغان. شۇ يىلى غەربىي تۈركلەر تاڭ سۇلالىسىگە ئېسىل ئات ھەدىيە قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈپ، شەرقىي تۈركلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىشىنى تەكلىپ قىلغان.

△ مىلادىيىنىڭ 626 - يىلى، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى شەرقىي تۈركلەرگە قارشى ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان، غەربىي تۈركلەرنىڭ قوشۇنىمۇ قاغان بۇت (جىمسار ئەترابى) شەھىرىدە مەغلۇپ بولغان. شۇ يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقىدا مالمانچىلىق يۈز بەرگەن، توققۇز تېلې قەبىلىلىرى موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدا ئىسيان كۆتۈرگەن.

△ مىلادىيىنىڭ 627 - يىلى، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا توققۇز تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئىسيانى تېخىمۇ ئەدەپ كەتكەن. ئىلتىرىش قاغان تۇيۇق شاد قاتارلىقلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ مۇۋاپىقىيەت قازىنالمىغان.

△ مىلادىيىنىڭ 629 - يىلى، تاڭ سۇلالىسى لى جىنى قوشۇن باشلاپ شەرقىي تۈركلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇغان، شەرقىي تۈركلەرنىڭ تولى قاغانى تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان. شۇ يىلى بۇددا راھىبى شۈەنزاڭ گۇاجۇ، شاجۇ ئوبلاستىلىرىدىن ئۆتۈپ ئۇيغۇرغولغا كەلگەن.

△ میلادییەنىڭ 630 - يىلى، ئېۋىرغولدىكى يەتتە شەھەر-نىڭ ھۆكۈمرانى شى ۋەننيەن تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان. بۇ رايوندا غەربىي ئېۋىرغول ئايمىقى تەسىس قىلىنغان. شۇ يىلى شۇەنزاڭ ئېۋىرغولدىن يولغا چىقىپ قۇجۇغا كەلگەن، قۇجۇ خانى چۇي ۋېنتاي ئۇنى ياخشى كۈتۈۋالغان ۋە ئۇزىتىپ قويغان، شۇەن-زاڭ كىنگىت، كۇسەن ئارقىلىق سۇيئابقا بارغان، ئۇ جايدا غەربىي تۈركلەرنىڭ تۇنيابغۇ قاغانى بىلەن كۆرۈشكەن، ئاندىن غەربىي جەنۇبقا سەپەر قىلىپ ھىندىستانغا يېتىپ بارغان.

△ میلادییەنىڭ 635 - يىلى غەربىي تۈركلەرگە تەۋە تاڭغۇت-لار ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۇيغۇنلارغا بەيئەت قىلغان.

△ میلادییەنىڭ 637 - يىلى، غەربىي تۈرك خانلىقىدا مال-مانچىلىق كۆتۈرۈلگەن، ئىلتىرىش قاغان كىنگىتقا قېچىپ كەت-كەن.

△ میلادییەنىڭ 639 - يىلى، ئىلتىرىش كىنگىتتىن قو-شۇن باشلاپ بېرىپ، قولدىن كەتكەن زېمىننى قايتۇرۇۋالغان. شۇ يىلى چۇمكىن، چىگىل قەبىلىلىرى قۇجۇ بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ، كىنگىتتىكى بەش شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، 1500 ئەر - ئايالنى بۇلاپ كەتكەن. 11 - ، 12 - ئايلاردا ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغان غەربىي تۈرك زېمىننى بىرلىككە كەلتۈر-گەن.

△ میلادییەنىڭ 640 - يىلى، غەربىي تۈركلەرنىڭ يابغۇسى ئاشىنا بۇكۇن ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغاندىن يۈز ئۆرۈپ، قاغان بۇت شەھىرىدە تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان.

△ میلادییەنىڭ 642 - يىلى، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىل بىلگە قۇتلۇق قاغانى قۇدرەت تېپىپ، كانگىيە، سوغدىيانا قاتار-لىق جايلارنى زېمىن دائىرىسىگە قوشۇۋالغان.

△ میلادییەنىڭ 647 -يىلى، ئۇيغۇرلاردىن ئېلتەبىر تۇمىد قاتارلىقلار چاڭئەن (شىئەن) گە كېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ

تەيزۇك خانىنىڭ كۈتۈۋېلىشىغا سازاۋەر بولغان.

△ مىلادىيىنىڭ 648 - يىلى، غەربىي تۈركلەردىن ئاشىنا شىر كىنگىتىنى مەغلۇپ قىلغان، ئاندىن كۈسەنگە بېسىپ كىرىپ، خان باھارى پوسپاتى تارمار قىلغان.

△ مىلادىيىنىڭ 872 - يىلى، ئەدەپكە قايتقان قوشۇنلارنىڭ سەردارى جاڭ يىچاۋ ئۆلگەن، ئۇيغۇرلار گەنجۇ ئايمىقىنى ئىگىلەۋالغان، خېشى كارىدورىنىڭ ۋەزىيىتى مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن.

△ مىلادىيىنىڭ 873 - يىلى، ياقۇپ ئىبن رەئىس ئەبۇ سەفار تاشىر خانلىقىنىڭ پايتەختىنى ئىگىلەۋالغان، شۇنىڭ بىلەن تاشىر خانلىقى گۈمران بولۇپ، سەفار خانلىقى تىكلەنگەن.

△ 893 - يىلى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى بىلگە كۆل قادىرخان ئۆلگەن. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بازىر بالاساغۇننى، 2 - ئوغلى ئوغۇلچاق قادىرخان تالاسنى باشقۇرغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئوغۇلچاق پايتەختىنى قەشقەرگە يۆتكەپ كەتكەن.

△ مىلادىيىنىڭ 904 - يىلى، ئوغۇلچاق ئەسكەر چىقىرىپ، سامانىيلار خانلىقىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. ئەمما غەلىبە قازىنالمىغان.

△ IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تاڭ سۇلالىسى قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەردارى ئەل ئىگىسى كۈلقۇ يۇمىش باغاغا بۇلۇت-سىمان تۇغلۇق سانغۇن، سول قانات مۇھاپىزەتچى قىسمىنىڭ بۇيۇك سانغۇنى ۋە شىتات سىرتىدىكى ياردەمچى 5 - جەركىلىك ئەمەلدار ئۇنۇاننى بەرگەن.

△ مىلادىيىنىڭ 907 - يىلى، قارا قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى قىتاي-لار ئوردىسىغا ئەلچى ئارقىلىق تارتۇق ئەۋەتكەن.

△ مىلادىيىنىڭ 915 - يىلى، سامانىيلار خانلىقىدا ئىچكى توقۇنۇش يۈز بەرگەن، خان جەمەتىدىن ئەبۇ ناسىر سامانى قاراخا-نىيلار خانلىقىغا قېچىپ كەلگەن، ئوغۇلچاق ئۇنى ئەتىۋارلاپ

ئۇنىڭ ئاتۇشتا مەسچىت سېلىشىغا ئىجازەت بەرگەن. ئوغۇلچاق-نىڭ جىمەنى ساتۇق ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تەسىرىدە ئىسلام دىنىغا كىرگەن ھەم مۇرت توپلاپ قەشقەرنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى «بۇغراخان» دەپ ئاتىغان.

△ مىلادىيىنىڭ 916 - يىلى، لياۋ (قىتان) سۇلالىسىنىڭ تەيزۇ خانى تۇرك، تاڭغۇت، تۇيغۇنلارنى بەيئەت قىلدۇرغان.

△ مىلادىيىنىڭ 923 ـ، 926 - يىللىرى، گەنجۇ ئۇيغۇر-لىرى گۇاجۇ، شاجۇ ئايمىقىنى تىزگىنلىگەن.

△ مىلادىيىنىڭ 933 - يىلى، قاراخانىيلار سۇلالىسى قىتان سۇلالىسىگە تۇنجى قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن.

△ مىلادىيىنىڭ 938 - يىلى، ئۇدۇن خانى ۋىسا سامبىخاۋا (لى شېڭتىيەن) كېيىنكى جىن خانلىقىغا ئەلچى ئارقىلىق تارتۇق ئەۋەتكەن. كېيىنكى جىن خانلىقى جاڭ كۇاڭيى، گاۋجۇ خۇيلار-نى ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن.

△ مىلادىيىنىڭ 940 - يىلى، قىتان سۇلالىسىنىڭ قاراخا-نىيلار سۇلالىسىگە ئەۋتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكى ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ قايتىپ كەلگەن.

△ 942 ـ، 943 - يىللىرى، ساتۇق بۇغراخان بالاساغۇننى ئىشغال قىلىپ، چوڭ خاقان بولغان.

△ مىلادىيىنىڭ 960 - يىلى، ئارسلانخان قاراخانىيلار سۇلا-لىسىدا ئىسلاملىشىشنى يولغا قويغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ چاغدا تۇركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان 200 مىڭ كۆچمەن چارۋىچى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان.

△ مىلادىيىنىڭ 965 - يىلى، ئۇدۇنلۇق راھىبلاردىن شىيەن مىڭ بىلەن شىيەن فا سۇڭ سۇلالىسىگە كەلگەن ۋە ئىنئامغا ئېرىشكەن.

△ مىلادىيىنىڭ 971 - يىلى، قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇندىكى ۋىسا جەمەتى خانلىقى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغان.

△ میلادییەنىڭ 982 - يىلى، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەل-چىسى ۋاڭ يەندې قاتارلىقلارغا قوجۇغا ئەلچىلىككە كەلگەن.

△ میلادییەنىڭ 990 - يىلى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۇغراخانى ئەبۇ موسا ھەسەن ئىبنى سۇلايمان (ھارۇن) سامانىيلار خانلىقىدىن ئىسىبجاب شەھرىنى قايتۇرۇۋالغان.

ئەسكەرتىش: بۇ «چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسى» خەنزۇچە ماتېرىياللارغا ئاساسەن قىسقارتىلىپ تەرجىمە قىلىنىپ رەتلەنگەن - ئا.

ئاپتورنىڭ (ئابلەت نۇردۇننىڭ) ھەرقايسى ژۇرناللاردائىلان قىلغان ئاساسلىق تەرجىمە ماقالىلىرىنىڭ كاتالوگى

1. گېنگ شىمىن: «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1982 - يىل 1 - سان.

2. خۇاڭ شىڭجاڭ: «مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى پامىر»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1982- يىل 2- سان).

3. ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلارنىڭ نەسەبنامىسى ۋە چوڭ ۋەقەلەر يىلنامىسى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1982 - يىل 3 - سان).

4. شۇ زۇڭجېڭ: «تۇركلەرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 - يىل 2 -، 3 - سان).

5. چى چىڭشۇن: «شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئىچكى ژۇرنال، 1984 - يىل 11 - سان).

6. شى جۇڭ: «شىنجاڭ تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئىچكى ژۇرنال 1983 - يىل 5 - سان).

7. چى چىڭشۇن: «غەربىي رايون، شىنجاڭ ۋە شىنجاڭ ئۆلكىسى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1984 - يىل 3 - سان).

8. دۇەن لىيەنچىن: «غەربىي تۇركلەر ۋە غەربىي تۇرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تارىخىغا ئائىت بىر قانچە

مەسىلە توغرىسىدا» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 - يىل 2 - سان) .

9. ژاڭ مىڭجيې: «ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا ياشىغان ساكـ‌لار‌نىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» ، («شىنـ‌جاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1985 - يىل 2 - سان) .

10. سۇ بېيخەي: «ئۇيغۇرلار‌نىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرى‌سىدا يېڭى مۇلاھىزە» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقا‌تى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1985 - يىل 11 - سان) .

11. شۆ زۇڭجېڭ: «تۇركىلەر‌نىڭ ئەجدادى ھەققىدىكى رىۋا‌يەتلەر‌نىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 1 - ، 2 - سان) .

12. چېن ۋېنجۇن: «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ھەيكەللەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 3 - سان) .

13. دۇمن لىيەنچىن: «تېلېلار بىلەن تۇركىلەر‌نىڭ مۇناسـ‌ىۋىتى ۋە تېلېلارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولمىدىغانلـ‌ىقى توغرىسىدا» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1986 - يىل 4 - سان) .

14. لىيۇ گې: «تۇغانخان I ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە قاراخانىـلار تارىخـىدا يۈز بەرگەن بىر نەچـچە زور ۋەقە» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1986 - يىل 9 - سان) .

15. جياڭ چىشياڭ: «كۈچا خانى راشىدىننىڭ قۇيدۇرغان پۇلى توغرىسىدا ئىزدىنىش» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1986 - يىل 10 - سان) .

16. ژاڭ جىلەي: «مىلادىدىيە ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردىـ‌كى ساك قەبىلىلىرى» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقا‌تى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1986 - يىل 12 - سان) .

17. تېخن ژېيجياڭ: «شىنجاڭ موڭغۇللىرىنىڭ دوغلات قەبىلىسى توغرىسىدا تەتقىقات» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل 1 - سان) .

18. سەي جىنسۇڭ، سەي يىن: «ۋۇ جۇڭشىننىڭ شىنجاڭغا رەئىس بولۇشىنىڭ ئۆتمۈشى» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل 2 - سان) .

19. لىيۇ شىشىن: «تۇرك خانلىقىنىڭ بۆلۈنۈشى توغرىسىدا» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل 3 - سان) .

20. ژاڭ مىڭجيې: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى بالبال (تاش ئادەم) لىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل 3 - سان) .

21. لىيۇ گې: «قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا-دىكى غەزنە خانلىقىنىڭ سىياسىي مۇناسىۋىتى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل 4 - سان) .

22. جاڭ چىشياڭ: «چەت ئەل ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ قاراخانىيلارنىڭ پۇلى توغرىسىدا تەتقىقات ئەھۋالىدىن ئومۇمىي بايان» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1987 - يىل 2 - سان) .

23. ۋېي لياڭتاۋ: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1987 - يىل 4-سان) .

24. جۇڭ شىنچى: «دىڭلىڭ، ئىگىز قاڭقىل، جۇرجان، چېلى ۋە تىلىلار توغرىسىدا مۇھاكىمە» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1987 - يىل 8-سان) .

25. تېخن ژېيجياڭ: «يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ۋە روناق

تېپىشى» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىل 12 - سان) .

26. چېڭ شولو: «جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلىرى» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1988 - يىل 2 - سان) .

27. مياۋ پۈشىڭ: «چېڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ نوپۇسى توغرىسىدا» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1988- يىل 3 - سان) .

28. لى يۈيچۈن: «نىيە خارابىسىدىن چىققان مۇھىم يادىكارلىقلار» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1988 - يىل 4 - سان) .

29. لىيۇ گې: «ئېلىكخان تارىخىدىكى بىر نەچچە چوڭ ۋەقە» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1988 - يىل 1 - سان) .

30. گېڭ يۈەن: «يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان مەملىكەت ئىچىدە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇنتەينىڭ ئورنى ۋە بۇگۈنكى ئۇرۇمچى، دېگەن نامنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان مۇھاكىمىلەر توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئىچكى ژۇرنال، 1988 - يىل 12 - سان) .

31. چېڭ شولو: «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. كۇسەن تەزكىرىسى» گە تولۇقلىما ۋە تۈزىتىش، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1989 - يىل 1 - سان) .

32. يۇ تەيشەن: «ساكلار ھەققىدە ،خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى، دە خاتىرىلەنگەن مەلۇماتلار» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1989- يىل 2- سان) .

33. ۋۇ جياڭ: «تۈرك خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تارىخىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر» ، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر

تەتقىقاتى» 1989 - يىل 4 - سان).
34. فاك جيەنچاك: «تاريختا خرىستىئان دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئىچكى ژۇرنال، 1989 - يىل 3 - سان).
35. مياۋ پۇشىك: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1990 - يىل 1 - سان).
36. چېن شىلياك: «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى يول مۇساپىلىرىنى ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ ئالاھىدىلىكى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1990 - يىل 2 - سان).
37. رۇي چۈەنمىڭ: «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىدا ئېيتىلغان «كەچىن» گە يۇرۇش قىلىش ۋەقەسى ئۇستىدە مۇلاھىزە»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1990 - يىل 4 - سان).
38. لى چې: «يازما يادىكارلىقلاردا خاتىرىلەنگەن يەكەن خانلىقىدىكى ئابدۇرىشىتخانىنىڭ پەرزەنتلىرىگە دائىر مەلۇماتلار»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئىچكى ژۇرنال، 1990 - يىل 4 - سان).
39. جاك يۈەن: «تۇبۇتلەر بىلەن غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1991 - يىل 1 - سان).
40. ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1991 - يىل 2 - سان).
41. لىيۇ گې: «ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان مانى دىنى ئۇستىدىكى تەتقىقاتتىن ئومۇمىي بايان»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1991 - يىل 4 - سان).

42. يۇ رۇڭچۇن: «يىپەك يولىنىڭ زاۋال تېپىشىنىڭ سەۋەبى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ساۋاقلىرى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئىچكى ژۇرنال، 1992- يىل 2- سان).
43. گۇ باۋ: «مەملىكىتىمىز تارىخىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1992 - يىل 1 - سان).
44. لىن مېيسۇن: «يەكەندىن تېپىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسىگە دائىر يازما يادىكارلىقلاردىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1992 - يىل 4 - سان).
45. جۇ ۋېيجۇ: «ئىپلىمىزنىڭ يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيانقى غەربىي يۇرت مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىگە نەزەر»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1993 - يىل 2 - سان).
46. ياڭ شىڭمىن: «ئۇيغۇر تارىخى، دىن پارچىسى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1994 - يىل 2 - سان).
47. گاۋ يۈگجيۇ: «قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر بەزى مەسىلىلەر»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1995 - يىل 2 - سان).
48. ۋاڭ جىلەي: «تاھىرىيلار خاندانلىقى ۋە ساففار خاندانلىقى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1995 - يىل 3 - سان).
49. ۋاڭ مىڭجيي: «ئالتايدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى توغرىسىدا»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1996 - يىل 3 - سان).
50. لىيۇ جۇڭكاڭ: «نېستورى دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقا-

تى» 1996 - يىل 4 - سان، 1997 - يىل 1 - سان).
51. ژېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقىغا دائىر بەش قەدىمىي ئەسەر»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997 - يىل 4 - سان).
52. ژاڭ جىلەي: «غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھالاكىتى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997 - يىل 4 - سان).
53. لىن گەن، گاۋزىخۇ: «ئۇيغۇر تارىخى، غا كىرىش سۆز»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1998 - يىل 3 - 4 - سان).
54. گاۋ زىخۇ: «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1999 - يىل 1 - سان).
55. لى دېخۇا: «تۇركىيىدىكى جۇڭگولۇق قازاقلارنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى»، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1999 - يىل 2 - سان).
56. ۋ. روكشىل (ئەنگلىيە): «لىيال (ئۇدۇن) نىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، («شىنجاڭ مەدەنىيىت يادىكارلىقلىرى» 1988 - يىل 1 - سان).
57. رەن شۇزۇ: «سۇي سۇلالىسى بىلەن تۇركلەرنىڭ قۇدىلىشىشى توغرىسىدا»، («خوتەن ئالىي سىفەن تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 - يىل 1 - سان).
ئەسكەرتىش: 2000 - يىلىدىن كېيىنكىلىرى كىرگۈزۈلمىدى

ISBN7-

图书版编目（CIP）数据

西域历史文化之探索 / 阿不来提·努尔东. — 乌鲁木齐：新疆大学出版社，2001.6
ISBN 7-5631-1364-9

Ⅰ.西… Ⅱ.阿… Ⅲ.维吾尔族—民族历史—研究—中国—维吾尔语（中国少数民族语言）
Ⅳ.K281.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2001）第 029392 号

西域历史文化之探索

阿布来提.努尔东 著

新疆大学出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路 14 号 邮政编码 830046）
新疆工人时报印刷厂印刷
新疆新华书店发行
850×1168 毫米 32 开本 11.75 印张
2001 年 6 月第 1 版 1 次印刷
印数：0001 — 3000

ISBN7-5631-1346-9/K.281.5 定价：16.00 元

ISBN 7-5631-1364-9
K·146（维文）定价:16.00元

ISBN 7-5631-1364-9